

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΙΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

*Οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί στα Βαλκάνια του 19ου
αιώνα.*

Οι Γκαγκαούζοι και οι Καραμανλήδες

Υποψήφιος διδάκτωρ: Claudiu –Victor Turcitu

Τριμελής Εποπτική Επιτροπή:

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Καθηγητής

Μαρία Ευθυμίου, Αναπλ. Καθηγήτρια

Παρασκευάς Κονόρτας, Αναπλ. Καθηγητής

ΑΘΗΝΑ 2017

Στη μνήμη της καθηγήτριας μου, Olga Cicanci

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	6
<i>Ευχαριστίες</i>	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	31
<i>Παρατηρήσεις σχετικά με την ιστοριογραφία για τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς</i>	31
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	50
<i>Οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι στα Βαλκάνια. Θεωρίες για την καταγωγή τους</i>	50
Π.1. Το ζήτημα της καταγωγής Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων.....	50
Π.2. Η αναζήτηση της «εθνικής συνείδησης»	60
Π.3. Οι Καραμανλήδες και η παρουσία τους στα Βαλκάνια.....	72
Π.4. Οι Γκαγκαούζοι στα Βαλκάνια.....	88
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	97
<i>Συστατικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων των Βαλκάνιων</i>	97
ΠΙ. 1. Η κοινότητα των Καραμανλήδων στην Κωνσταντινούπολη	97
ΠΙ.2. Η εκκλησία και το εμπόριο: πηγές της δημιουργίας των Καραμανλίδικων εκδόσεων	104
ΠΙ.3. Δυο Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι έμποροι από τις Ρουμανικές Χώρες στο διεθνές εμπόριο του 19 ^{ου} αιώνα.....	132
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	151
<i>Το εύρος και η σημασία του Καραμανλίδικου εντύπου</i>	151
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	175
<i>Ομοιότητες μεταξύ των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων</i>	175
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	207
<i>Συμπεράσματα</i>	207
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	212

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Εικόνα 1

Οι δημογραφικές εξελίξεις των Γκαγκαούζων από τη Βεσσαραβία(1817-2000) **26**

Εικόνα 2

Χάρτης της εξάπλωσης της Γκαγκαουζικής γλώσσας στη Βεσσαραβία, Ρουμανία και Βουλγαρία..... **32**

Εικόνα 3

Οι Γκαγκαούζοι της Δοβρουτσάς **94**

Εικόνα 4

Οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας..... **95**

Εικόνα 5

Οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας. Σημειώσεις του Mihail Guboglu για την καταγραφή των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας..... **95**

Εικόνα 6

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Βουκουρεστίου: Γράμμα του Δημήτρη Παναγιώτη Εγγουρλού προς τον αδελφό του, Κυριτζή, στο 12 Νοεμβρίου του 1818 και η μεταγραφή του στα τούρκικα **140**

Εικόνα 7

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Γαλατσίου: Γράμμα του Ιωαννη Υαζητζή προς το Κυριτζή Παναγιώτη Εγγουρλού στο 23 Σεπτεμβρίου του 1816 και η μεταγραφή του στα τούρκικα..... **146**

Εικόνα 8

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Γαλατσίου: Γράμμα του Δημήτρη Παναγιώτη προς τον αδελφό του, Κυριτζή από 23 Σεπτεμβρίου του 1816 **147**

Εικόνα 9

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Γράμμα του Ιλγία προς τον Βασιλάκη, το 17 Σεπτεμβρίου του <17>98 **148**

Εικόνα 10

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Γράμμα του Δημήτρη Παναγιώτη Εγγουρλού προς τον αδελφό του, Κυριτζή, στο 27 Νοεμβρίου του 1819..... **149**

Εικόνα 11

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Καταστίχο από 16 Ιανουαρίου του 1797..... **149**

Εικόνα 12	
Διδασκαλία Χριστιανική, Βουκουρέστι,1768 (ελληνικά).....	169
Εικόνα 13	
Διδασκαλία Χριστιανική, Βουκουρέστι,1768 (αραμανλίδικα).....	174
Εικόνα 14	
Απόψεις της ζωής των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας το ΙΘ΄ αιώνα	205
Εικόνα 15	
Λαογραφική εκδήλωση: το Γκαγκαούζικο χορό στο Κομράτ της Βεσσαραβίας το ΙΘ΄ αιώνα.....	206

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ευχαριστίες

Το φαινόμενο της μετανάστευσης δεν έχει σταματήσει ποτέ και η επικαιρότητά του στην εποχή μας, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στην «μεταεθνική»* εποχή και στην περίοδο της πολυπολιτισμικότητας, επέβαλε την ανάπτυξη και την εφαρμογή επίσημων μεταναστευτικών πολιτικών.

Στο πλαίσιο των ευρύτερων αυτών των προβληματισμών εντάσσεται και το θέμα της παρούσας εργασίας, προκειμένου να προβληθούν και να γίνουν κατανοητά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του ιδιότυπου Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού, του οποίου η πυκνότητα εμφανίζεται μεγαλύτερη από προηγούμενες εποχές στον χάρτη των Βαλκανίων του 19^{ου} αιώνα.

Από την αρχή πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το σημαντικότερο μέρος του Τουρκόφωνου Ορθόδοξου αυτού πληθυσμού, οι Γκαγκαούζοι, ακόμη και αν βρίσκεται στο πιο

* Χρησιμοποιούμε αυτό τον όρο σε αναλογία με τον όρο «τα πρώτο-έθνη», με τον οποίο ο Eric J. Hobsbawm χαρακτηρίζει την κοινότητα του Ορθόδοξου μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η οποία συγκροτήθηκε, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, βάσει της θρησκείας και όχι της εθνικότητας. Βλ. Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, σσ. 46-79.

ανατολικό σημείο στον χάρτη της Ευρώπης και δέχτηκε κατά καιρούς ισχυρές επιρροές της σλαβικής γλώσσας, συνέλαβε με τον δικό του τρόπο του στη διαμόρφωση και στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας των Οθωμανικών Βαλκανίων και έτσι ανήκει οργανικά στον βαλκανικό ιστορικό και πολιτισμικό χώρο. Αυτό ήταν ο λόγος για τον οποίο, στο ερευνητικό διάβημα που θα ακολουθήσει, οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας θα ενταχθούν στη οικογένεια των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων των Βαλκανίων.

Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Βαλκανίων έγκειται στις παραδόσεις που κατά καιρούς προέκυψαν από τις επιρροές της βυζαντινής και, αργότερα, της οθωμανικής κληρονομιάς. Μια τέτοια ιδιαιτερότητα ήταν και η παρουσία των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών που συνδύαζαν στην ιστορική τους υπόσταση αυτές τις δυο κληρονομίες. Από αυτή την άποψη, οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι των Βαλκανίων του 19^{ου} αιώνα αποτελούν την τελευταία έπαλξη της διατήρησης της συλλογικής ταυτότητας που είχε διαμορφωθεί στη Νοτιοανατολική Ευρώπη υπό την οθωμανική κυριαρχία.

Κύριο ζητούμενο της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί, με τη βοήθεια των ιστορικών και αρχαιικών πηγών, η πραγματική εικόνα του Τουρκόφωνου Ορθόδοξου στοιχείου, ιδίως του Καραμανλήδικου και του Γκαγκαούζικου, στα Βαλκάνια στον 19^ο αιώνα, δηλαδή σε μια περίοδο κατά την οποία εκδηλώθηκαν εθνικά ζητήματα

και μεταμορφώθηκαν κατ' επανάληψη τα βαλκανικά εθνικά σύνορα. Επίσης, πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι ο 19^{ος} αιώνας ήταν η περίοδος κατά την οποία τα μέλη των Τουρκόφωνων Ορθοδόξων κοινοτήτων των Βαλκανίων, τα οποία στους προηγούμενους αιώνες συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση της κοινής Ορθόδοξης συνείδησης της περιοχής, αφενός μεν θα εγκλωβισθούν εντός των διαφόρων εθνικών συνόρων και κρατών, αφετέρου δε θα υποστούν τις πολιτικές εθνικής αφομοίωσης που άσκησαν τα νεοσυσταθέντα εθνικά κράτη.

Τα караμανλίδικα έγγραφα που ανακάλυψα στις αποθήκες του παραρτήματος Γαλατσίου των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας αποτέλεσαν το ξεκίνημα του παρόν ερευνητικού επιχειρήματος. Η ευγνωμοσύνη μου προς την καθηγήτρια Olga Cănci δεν μπορεί να εκφραστεί με λόγια. Εκείνη ήταν που μου έκανε γνωστή την ύπαρξη αυτών των μη-καταγεγραμμένων εγγράφων στα ρουμανικά αρχεία και η οποία με βοήθησε στα πρώτα μου βήματα στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και στην ανακάλυψη των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου. Επίσης επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς την καθηγήτρια της τουρκικής γλώσσας, Irina Hrițcu, και προς τον καθηγητή Mihai Maxim, οι οποίοι με βοήθησαν την κατανόηση των γκαγκαουζικών κειμένων.

Ευχαριστώ πολύ τον καθηγητή Πασχάλη Κιτρομηλίδη, ο οποίος με εμπιστεύτηκε από την αρχή, στο

Βουκουρέστι, το 1999, και, με υπομονή και προσοχή, διάβασε, διόρθωσε και, με τις πολύτιμες συμβουλές του, εμπλούτισε το κείμενο αυτό. Τον ευχαριστώ πολύ επειδή στις δύσκολες στιγμές στάθηκε δίπλα μου και με ενθάρρυνε να συνεχίσω να μελετώ τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους.

Επίσης ευχαριστώ και τα άλλα δυο μέλη της τριμελούς εποπτικής επιτροπής, την Καθηγήτρια Μαρία Ευθυμίου και τον καθηγητή Παρασκευά Κονόρτα για την συμπαράσταση, την κατανόηση και της συμβουλές τους.

Μετά το 2000, η πενταετής παρουσία και η διαμονή μου στην Αθήνα υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωση της μελέτης πάνω στη караμανλίδικη γραμματεία, ιδίως στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, αλλά και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Όλα αυτά κατέστησαν δυνατά χάρη στην υποστήριξη του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντης και της Εταιρίας Τρία Έψιλον. Για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν και την υποστήριξη της οποίας έτυχα σε όλο αυτό το διάστημα, οφείλω θερμές ευχαριστίες στους ιθύνοντες και συμβούλους του σημαντικού για όλη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη κοινωφελούς αυτού Ιδρύματος. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους συναδέλφους ερευνητές στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, τον κύριο Σταύρο Ανεστίδη και την κυρία Ιωάννα Πετροπούλου.

Πολλές ευχαριστίες οφείλονται ακόμη στους διευθυντές των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας, Corneliu Mihail Lungu, Dorin Dobrincu και Ioan Drăgan, οι οποίοι δεχτήκαν με κατανόηση την απουσία μου για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από το Βουκουρέστι και με διευκόλυναν στην πρόσβαση μου στο αρχειακό υλικό που βασίζεται η παρούσα εργασία.

Οα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την σύζυγο μου, Sorina και τον γιο μου, Mihnea. Χωρίς την κατανόηση, την υποστήριξη και την αγάπη τους δεν θα μπορούσα να πραγματοποιήσω το επίπονο έργο της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περί των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών

Αιτιολογημένα από πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, η μετανάστευση και η αποδημία πληθυσμών αποτελούν ενδημικά και επαναλαμβανόμενα φαινόμενα μέσα στον χρόνο, τα όποια συνέβαλαν αποφασιστικά στην διαμόρφωση της ροής της παγκόσμιας ιστορίας. Κατά συνέπεια, ο παγκόσμιος χάρτης αποκτούσε με τον χρόνο όλο και μεγαλύτερη πυκνότητα με την εμφάνιση μερικών κοινοτικών ομάδων, οι οποίες, όπως ήταν επόμενο, συγκροτήθηκαν βάσει κοινών ηθικών, κοινωνικών και θρησκευτικών αξιών τις οποίες συμμερίζονταν τα μέλη τους. Η μόνιμη παρουσία τους σε άλλο χώρο, διαφορετικό από τον τόπο προέλευσης, συνέβαλε στην εμφάνιση πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ιθαγενών και αλλογενών πληθυσμών. Η ανάδυση εθνικών κρατών και η χάραξη των εδαφικών τους συνόρων υπήρξε καθοριστικό σημείο που συνέβαλε αφενός μεν στη μεταβολή των κοινοτικών ομάδων σε περισσότερο ή λιγότερο βαθμό καλά συγκροτημένων κοινοτήτων (*μειονοτήτων*), σε άλλες δε περιπτώσεις στην αφομοίωση των μελών τους στην *πλειονότητα* του πληθυσμού του κράτους υποδοχής.

Καταρχάς, θεωρούμε ότι πρέπει να κάνουμε μερικές απαραίτητες διευκρινίσεις σε ότι αφορά την περίοδο

και τον χώρο που αποτελούν βασικούς άξονες του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος.

Είναι δεδομένο ότι, ο δέκατος ένατος αιώνα υπήρξε η περίοδος των σημαντικότερων αλλαγών ως προς την αναδιαμόρφωση του χάρτη της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: η αλλαγή/ ή κατάργηση της Οθωμανικής κυριαρχίας, η αλλαγή/ ή μετατροπή της συλλογικής ταυτότητας των πληθυσμών αυτής της περιοχής και του πρωταγωνιστικού ρόλου της θρησκείας, της Ορθόδοξης για την πλειονότητα των πληθυσμών υπό την οθωμανική διοίκηση. Θεωρούμε ότι οι επιδράσεις και οι συνέπειες αυτών των αλλαγών αντανακλώνται στη σημερινή εικόνα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και για την κατανόηση και για τη σωστή αντίληψή της κρίναμε σκόπιμο να κάνουμε, στις σελίδες που θα ακολουθήσουν, μια ανάδρομη στο χρόνο του «μεγάλου» 19^{ου} αιώνα.

Η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εξαιτίας της δικής της αδυναμίας και υπό την πολλαπλή ιδεολογική επίδραση της δυτικής κοινωνίας, οδήγησε στη μετάβαση από την αυτοκρατορική προς την εθνοκρατική εξουσία. Επιπρόσθετα, οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής βρήκαν σ' αυτή την κατάσταση πραγμάτων τις δυνατότητες για την επίταση διεργασιών και επιδράσεων ως προς την διανομή της εδαφικής κληρονομιάς της ετοιμοθάνατης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το διεθνές «Ανατολικό Ζήτημα» συνεισέφερε στην ενδυνάμωση

της θύελλας εθνικισμών που άρχισε να εκδηλώνεται, υπό διάφορες μορφές, στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ιδιαιτέρως στις πρώην επαρχίες της οθωμανικής επικράτειας, δηλαδή στο χώρο που η ιστοριογραφία κατονομάζει «Βαλκάνια». Εδαφικά, ο χώρος αυτός, στα βόρεια, εκτείνεται μέχρι τα όρια των Καρπαθίων της Μολδοβλαχίας, συμπεριλαμβάνοντας και την Βεσσαραβία ή την μέχρι τότε η οθωμανική περιοχή του Μπουτζάκ (Bucak)¹. Στο πλαίσιο

¹ Στην ταταρική γλώσσα «bucak» σημαίνει «γωνιά γης». Το σημερινό Μπουτζάκ (περιφερειακός νομός της Ουκρανίας), δηλαδή 13200 τετραγωνικά χιλιόμετρα, υπήρξε μέρος του δακικού Βασιλείου του Μπουρεμπίστα. Από το 9^ο αιώνα έως το 12^ο αιώνα, το Μπουτζάκ γνώρισε τα μεταναστευτικά κύματα των Τατάρων και μετέπειτα, τον 13^ο αιώνα, οι Γενουάτες να ίδρυσαν εδώ τις πόλεις της Κιλίας (Chilia) και Ακκερμάν (Cetatea Alba). Το πρώτο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα, ο Βασσαράβος (Basarab) Α΄, ο ιδρυτής της Βλαχίας, κατάκτησε το Μπουτζάκ και το ενέταξε στη Βλαχία, τότε γνωστή και ως «Βεσσαραβία». Το 1484, ο Μέγας Στέφανος της Μολδαβίας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει αυτό το μέρος της Βεσσαραβίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία κατονόμασε την καινούρια οθωμανική περιοχή με τον όρο Bucak (= χερσαία σύνορα). Τον 19^ο αιώνα, μεταξύ 1856 και 1878, ένα μεγάλο μέρος του Bugeac (οι νόμοι Cahul, Bolgrad, Ismail) τέθηκε υπό την κυριαρχία της Μολδαβίας ή Ηνωμένων Ηγεμονιών, μετά το 1859. Μεταξύ το 1878 και το 1918, το Μπουτζάκ εντάχθηκε στη δικαιοδοσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, μετέπειτα, στο διάστημα 1918-1940, υπήχθη στις αρχές της Ρουμανίας. Μετά το 1940 αυτό το έδαφος έγινε περιφερειακός νομός της Ουκρανίας.

Με την ιστορική περίληψη αυτή της σημερινής Μπουτζάκ εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώνει την πτητικότητα των εδαφικών συνόρων

αυτό, σε σύγκριση με την πλειονότητα του πληθυσμού ενός νεογέννητου εθνικού κράτους, απέκτησε δραματικές εξελίξεις η κατάσταση των «άλλων» κοινοτήτων², των μικρών πληθυσμιακών ομάδων που είχαν τις δικές τους παραδόσεις. Αυτές οι παραδοσιακές κοινότητες³, απερίφραστα παγιδευμένες στο πλέγμα του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων και του κυνισμού της εξουσίας, έμελλαν να περιέλθουν στην αγκάλη του εθνικισμού που τους διεκδικούσε για ιδιοτελείς σκοπούς. Τα νεοσυσταθέντα εθνικά κράτη, από τη φύση τους, ήταν αδύνατον να αποδεχθούν την ποικιλομορφία αυτών των παραδοσιακών κοινοτήτων που περιήλθαν στη δικαιοδοσία τους. Αντίθετα, θεωρούσαν εξαρχής επιβεβλημένο να επιδιώξουν, ως νομιμοποιητικό τους πρότυπο, την εσωτερική

αυτής της περιοχής. Εξαιτίας της γεω-στρατηγικής σημασίας αυτού του τόπου, με άμεση πρόσβαση στην Μαύρη Θάλασσα, γίνονται κατανοητές οι τάσεις εκτουρκισμού και εκρουμανισμού που, κατά καιρούς, έλαβαν χώρα εδώ. Για όλα ταύτα, σήμερα σε αυτή την γεωγραφική περιοχή συναντώνται Ρωσόφωνοι, Ρουμανόφωνοι και Τουρκόφωνοι (Γκαγκαούζοι) πληθυσμοί, όλοι Ορθόδοξοι.

² Περί της σημασίας της κοινωνικής οριοθέτησης των εθνοκρατικών συνόρων βλ. Frederik Barth, «Ethnic Groups and Boundaries», στο John Hutchinson, Anthony D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, 1996, σσ.75-83.

³ Μια εξαιρετική μελέτη πάνω στις ιδιαιτερότητες των παραδοσιακών κοινοτήτων κατά την περίοδο της αποσύνδεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιχειρεί ο Έλι Κεντούρι στο *Μειονότητες. Θρησκεία και πολιτική. Δύο δοκίμια* (μετάφραση και επιμέλεια: Παντελής Ε. Λέκκας), Αθήνα, 2002.

ομογένεια των ακρωτηριασμένων εδαφών επί των οποίων ασκούσαν «εθνική κυριαρχία». Υπό αυτές τις καινούριες συνθήκες, μερικά από τα μέλη των μικρών και διασκορπισμένων κοινοτήτων βρεθήκαν μετέωρα ανάμεσα στα διάφορα εθνικοκρατικά σύνορα.

Όμως, πέρα από όλα ταύτα, πρέπει να γίνει και διάκριση ως προς την ύπαρξη διάφορων Τουρκόφωνων Ορθόδοξων, συχνά στη βάση ατομικών περιπτώσεων που λειτουργούσαν ως μέλη της κοινότητας των βαλκάνιων εμπόρων. Η κινητικότητα των εμπόρων, ανεξαρτήτως της εθνικότητάς τους, στον κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο, και η εξαιρετική ικανότητά τους να προσαρμόζονται σε καινούρια δεδομένα διατηρώντας συνάμα την ενότητα και τη συνοχή τους είναι φαινόμενα που οδηγούν στην καλύτερη κατανόηση της πολυπλοκότητας και της πολυμορφίας των κοινωνιών που εντάσσονται στον χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Κατά την διάρκεια πολλών αιώνων, εξαιτίας αντιξοοτήτων της ιστορίας, ένα μέρος του μικρασιατικού Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού αναγκαστικά και σταδιακά, μετανάστευσε προς άλλα μέρη του κόσμου, μακριά από τα δικά τους πάτρια εδάφη. Αυτό γίνεται φανερό, σε σχέση με την σύγχρονη εικόνα των πληθυσμών, που εύκολα μπορεί κανείς να τους εντοπίσει διασκορπισμένους.

Εν πρώτοις επιβάλλεται μια διευκρίνιση που αφορά στο κατά πόσον οι Τουρκόφωνοι-Ορθόδοξοι

πληθυσμοί ανήκουν και εντάσσονται ταυτοχρόνως, λόγω της γλώσσας και της θρησκείας τους, τόσο στην μεγάλη οικογένεια των φυλών που μιλούν τουρκικές γλώσσες, όσο και στον κορμό των Ορθόδοξων Χριστιανικών πληθυσμών.

Γενικά, η ύπαρξη μίας τουρκόφωνης ζώνης εκδηλώνεται κυρίως μόνο σε θεωρητικό επίπεδο και, εξαιτίας της μεγάλης έκτασής της, δύσκολα μπορεί να ορισθεί γεωγραφικά και να χαραχθούν ακριβείς γεωγραφικές γραμμές για την περιοχή που συναντώνται οι Τουρκόφωνοι Χριστιανικοί με μη-Χριστιανικούς πληθυσμούς. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να διευκρινισθεί ότι πρόκειται για τους πληθυσμούς που παρουσιάζουν ως κοινό στοιχείο την τουρκική γλώσσα, ανεξαρτήτως από τη θρησκεία τους. Εξίσου σημαντικό είναι να διατυπωθεί ότι οι περισσότεροι εν λόγω Χριστιανικοί Ορθόδοξοι πληθυσμοί προέρχονται από τον ίδιο γεωγραφικό τόπο, τον μικρασιατικό χώρο. Ωστόσο, η τουρκόφωνη ζώνη θα μπορούσε να καθοριστεί, μέσω ενός πολιτισμικού πλαισίου, σε μια περιοχή στην οποία οι Τουρκόφωνοι αποτελούν την πλειοψηφία, ανεξάρτητα από το αν διαθέτουν αυτοδιοίκηση ή όχι.

Η ενότητα αυτών των πληθυσμών η οποία βασίζεται κυρίως σε γλωσσικές συνάφειες δεν είναι ομοιογενής, λαμβάνοντας υπόψη ότι από μία κοινή ρίζα έχουν εξαπλωθεί πολλές επιμέρους φυλές, ανάμεσα στις οποίες οι τρεις ακόλουθες είναι οι κυριότερες: *οι Ογκούζοι*

(Oğuzlar), οι *Κιπτσάκοι* (Kırçaklar) και οι *Ουϊγκούροι* (Uygular). Επιπλέον, έστω και αν σε πολλές περιπτώσεις οι Τουρκόφωνοι πληθυσμοί διατηρούν την μουσουλμανική θρησκεία, υπάρχουν όμως μερικές τουρκόφωνες κοινότητες οι οποίες είτε διατηρούν την αρχική τους προγονική, προμουσουλμανική θρησκεία, είτε επιλέγουν διαφορετική θρησκεία⁴.

Η σημερινή πραγματικότητα της μεγάλης και διασκορπισμένης έκτασης των Τουρκόφωνων πληθυσμών είναι το αποτέλεσμα της κατά καιρούς αφομοίωσης του τουρκόφωνου στοιχείου με τους πληθυσμούς των περιοχών αυτών που προέρχονταν από άλλες εθνο – γλωσσικές ομάδες (ειδικά ιρανικές, μογγολικές και καυκασιανές). Επιπλέον, αν λάβουμε υπόψη ότι, ιδίως μετά το 1950, αυτή τη φορά για κοινωνοεπαγγελματικούς λόγους, οι Τουρκόφωνοι μετανάστευσαν προς τη Δυτική Ευρώπη αλλά και προς την Αμερική, έχουμε μια πλήρη εικόνα της έκτασης του τουρκόφωνου στοιχείου που παρατηρείται σε ολόκληρο τον παγκόσμιο χάρτη.

Οι μεγάλες γεωγραφικές αποστάσεις, που χωρίζουν μεταξύ τους τις κοινότητες των Τουρκόφωνων, προκάλεσαν, σε πολλές περιπτώσεις, διάρρηξη των σχέσεων

⁴ Οι Αζέροι, οι Κασκαϊ (Quashqai) έχουν διατηρήσει τον Σιισμό, οι Γκαγκούζοι, οι Τσουβάσοι και ένα μέρος των Γιακούτων επέλεξαν την Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη, ενώ οι Τουβάνοι ασπάζονται τον Βουδισμό.

μεταξύ των μελών αυτών των κοινοτήτων και εμπόδισαν να διαμορφωθεί μια ενιαία τουρκόφωνη ζώνη. Επιπλέον, στο παρελθόν, αξιοποιώντας αυτή την πραγματικότητα, κράτη όπως η Ρωσία, το Ιράν και η Κίνα προσπάθησαν να εμποδίσουν τη δημιουργία ενός ενιαίου πυρήνα Τουρκόφωνων και, για το σκοπό αυτό, επιχείρησαν να επιβάλουν τεχνητές εθνικές ταυτότητες. Αυτή η διαδικασία εντάθηκε κυρίως από τους Σοβιετικούς μέσω μίας αυθαίρετης εδαφικής διοικητικής οργάνωσης.

Πάντως, στη συνολική παγκόσμια εικόνα των Τουρκόφωνων πληθυσμών αναδεικνύονται μερικοί που θρησκευτικά είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Έτσι, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αναδύονται οι *Τζουβάσοι*, οι *Γιακούτοι* ή *Γιακούτιοι* (ή *Σαχά*), οι *Ουρούμοι*, οι *Γκαγκαούζοι* και οι *Καραμανλήδες*.

Οι Τζουβάσοι είναι ενταγμένοι στη Δημοκρατία των Τσουβάς ή Τσουβασία, η οποία αποτελεί Ομοσπονδιακό Κράτος (Δημοκρατία) της Ρωσικής Ομοσπονδίας στην κεντρική Ρωσία. Παρόλο που υπάρχουν και Τζουβάσοι που μιλούν Ρωσικά, οι περισσότεροι μιλούν μια τουρκική γλώσσα, την τζουβάσα, είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, αλλά διατηρούν στην πίστη τους κάποιες σαμανιστικές πρακτικές των προγόνων τους.

Οι *Σαχά*⁵ ή *Γιακούτοι* ή *Γιακούτιοι* είναι ένας άλλος βόρειος πληθυσμός που ομιλεί μια τουρκική γλώσσα, τη σαχά (γιακουτική) και ζεί στην ανατολική Σιβηρία. Οι Γιακούτοι αποτελούν μία από τις 184 εθνικές ομάδες που κατοικούν στη Ρωσία και αποτελούν το συστατικό έθνος της Δημοκρατίας των Σαχά (Γιακουτίας). Σύμφωνα με την πανρωσική απογραφή πληθυσμού του 2002⁶, ο συνολικός πληθυσμός τους ανέρχεται σε 443.852 μέλη. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης οι Σαχά προσπάθησαν να αναγνωρισθούν ως ανεξάρτητο κράτος αλλά απέτυχαν (1991) και παρέμειναν τμήμα της Ρωσίας. Οι περισσότεροι Γιακούτοι είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί.

Ιδιομορφία παρουσιάζει ο άλλος Τουρκόφωνος πληθυσμός, *οι Ουρούμοι*⁷. Καταρχήν, η περιοχή της

⁵ Το όνομα με το οποίο αυτοπροσδιορίζεται ο συγκεκριμένος λαός είναι *Σαχά*. Η ονομασία *Γιακούτιοι* χρησιμοποιούταν από τους γείτονές τους και την υιοθέτησαν οι Ρώσοι όταν έφθασαν στην περιοχή.

⁶ Για τα δεδομένα της απογραφής των πληθυσμών της Ρωσίας του 2002, βλ. <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=87>

⁷ Να προσθέσουμε ότι, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, ελάχιστα γνωστή είναι η ύπαρξη Ορθόδοξων ταταρόφωνων πληθυσμών με έντονη «ρωμαϊκή» εθνοτική ταυτότητα και, συνεπώς, σε όλη την ιστοριογραφία ελάχιστες είναι οι αναφορές και οι μελέτες σχετικά με τον πληθυσμό αυτό. Επιπρόσθετα, ερευνώντας και στο Διαδίκτυο διαπιστώσαμε ότι και εκεί λίγες είναι οι μαρτυρίες για τον Ελληνισμό της Κριμαίας και της Μαριούπολης στις αγγλόφωνες, γαλλόφωνες, ιταλόφωνες και ισπανόφωνες ιστοσελίδες. Όπως σπάνια αναφέρονται οι μαζικοί εκτοπισμοί των

Κριμαίας, στην οποία τους εντοπίζουμε, αποτελεί έδαφος το οποίο κατά καιρούς έγινε αντικείμενο επιδρομών ή διαδοχικής κατοχής διαφόρων πληθυσμών. Κατά τον 5^ο αιώνα π.χ. αρχαίοι Έλληνες άποικοι εξ άλλου είχαν ήδη εγκατασταθεί σε πολλά σημεία των ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Ένας αριθμός τουρκικών πληθυσμών, γνωστοί σήμερα ως Τάταροι της Κριμαίας, κατοίκησαν τη χερσόνησο από τον πρώιμο ήδη Μεσαίωνα. Μετά την καταστροφή της Χρυσής Ορδής από τον Ταμερλάνο το 1441, οι Τάταροι της Κριμαίας ίδρυσαν ένα ανεξάρτητο Χανάτο της Κριμαίας υπό τον Χάτσι Α' Γκεράι (Hacı I Giray), απόγονο του Τζένγκις Χαν. Κατά την περίοδο 1553–1554, ο Κοζάκος Ντιμιτρό Βιτσνεβέτσκι (Dmytro Vyshnevetsky) συγκέντρωσε γύρω του ομάδες Κοζάκων και κατασκεύασε ένα οχυρό προορισμένο να σταματήσει τις επιδρομές των Τατάρων στην Ουκρανία⁸.

Σήμερα εντοπίζονται ουρουμικά στοιχεία στην ουκρανική επαρχία Ντονιέτσκ (σε 29 χωριά και στη Μαριούπολη) και στην γεωργιανή περιοχή Τσάλκα, αποτελώντας τις δυο κυριότερες ομάδες των Ουρούμων – **οι Ουρούμοι της Βόρειας Αζοφικής** (γνωστοί ως Γραικο-

ελληνόφωνων και ταταρόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών κατά την σταλινική περίοδο.

Ωστόσο, ορισμένες βασικές αναφορές υπάρχουν στις γλωσσολογικές μελέτες του Δρ. Αλέξανδρου Γκαρκαβέτς για τους Ουρούμους (βλ. σε μορφή pdf, http://www.unesco.kz/qypchaq/Azovian_Urums.htm)

⁸ Mehmet Eroz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Άγκυρα , 1983, σ. 83.

Τατάροι) και *οι Ουρούμοι της Τσάλκας* (γνωστοί ως Τσαλκαλιδεΐς). Πρέπει να τονίσουμε ότι αυτός ο πληθυσμός είναι εγκατεστημένος στα μέρη όπου προϋπήρχε ένας πληθυσμός που ομιλεί την ελληνική γλώσσα, γνωστός ως Ρωμαίοι ή Ρουμαίοι. Αυτοί οι δυο πληθυσμοί είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί και έχουν ως κοινό στοιχείο τον ίδιο τόπο προέλευσης, ονομάζονται δε και οι δύο με τον ίδιο όρο, Ρωμαίος και Ουρούμ (στα Τουρκικά *Rum*⁹, με την ίδια σημασία, δηλαδή Ρωμαίος, Ρουμέος), παρόλο που ξεχώριζαν ως προς τη γλώσσα τους: οι Ρωμαίοι μιλούν την ελληνική γλώσσα, ενώ οι Ουρούμοι μιλούν μια τουρκική γλώσσα, την ταταρική.

Καθώς ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω, οι πληθυσμοί των Ρουμέων της Ταυρικής ανήκουν στους παλαιότερους κατοίκους της Κριμαίας και είναι βέβαιο ότι προϋπήρχαν των Τατάρων και των Καραϊτών. Επίσης, γνωστή είναι η έξοδος των ελληνόφωνων (Ρουμέων) και ταταρόφωνων (Ουρούμ) Ορθοδόξων το 1778, όταν ο

⁹ Αυτό το μεσαιωνικό όνομα έχει διατηρηθεί στην τουρκική γεωγραφική ονομασία Rum Eli - το ευρωπαϊκό τμήμα της Τουρκίας, κυριολεκτικά «η χώρα των Ρωμαίων». Αρχικά, το όνομα *Ρωμαίος* αντιστοιχούσε στον όρο *Ορθόδοξος* και αφορούσε τους Χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Κριμαίας, συμπεριλαμβάνοντας τους Σλάβους, τους Ρουμάνους, τους Γκαγκαούζους και τους Γεωργιανούς. Βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα, 1998, σσ. 301-315.

θηρσκευτικός τους εθνάρχης (μιλέτ μασί) μητροπολίτης Γοθθίας και Καφά, Ιγνάντιος Γκοζαδίνος (από τη νήσο Κέα) τους οδήγησε στα μέρη της Μαριούπολης, όπου τους εγκατέστησε με αυτοκρατορικό ουκάζιο η Αικατερίνη η Μεγάλη.

Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα των Ουρούμων, αυτή είναι μία τουρκική γλώσσα που παρουσιάζει γλωσσικές ομοιότητες με την γλώσσα των Τατάρων της Κριμαίας, των Αρμαίνων-Κιπτσάκ και Γκαγκαούζων.

Οι Καραμανλήδες, ένας άλλος Τουρκόφωνος Ορθόδοξος πληθυσμός, έχει ως τόπο προέλευσης το πριγκιπάτο του Καραμάν (την Καραμάνια). Σήμερα οι περισσότεροι Καραμανλήδες, ή ακριβέστερα οι απόγονοι τους, ζουν στην Ελλάδα, αλλά μπορούμε να εντοπίσουμε καραμανλίδικα στοιχεία και στην Τουρκία, καθώς και, λόγω μετανάστευσης στον 19^ο αιώνα και στον 20^ο αιώνα, στην Γερμανία, στη Σουηδία και στη Βόρεια Αμερική. Οι Καραμανλήδες χρησιμοποιούσαν για την γραφή της τουρκικής γλώσσας τους, χαρακτήρες του ελληνικού αλφαβήτου και, με αυτό τον τρόπο γραφής, δημιούργησαν μια πραγματική τυπωμένη λογοτεχνία, γνωστή ως **Καραμανλίδικα**.

Οι Γκαγκαούζοι αποτελούν έναν άλλο Τουρκόφωνο – Ορθόδοξο πληθυσμό, στοιχεία του οποίου συναντώνται σήμερα ιδίως στη Βεσσαραβία, όπου και δημιούργησαν ένα ανεξάρτητο κράτος με το όνομα

Δημοκρατία της Γκαγκαουζίας. Το κράτος αυτό αποσχίστηκε από τη Δημοκρατία της Μολδαβίας και αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο μόνο από τη Ρωσία. Αξίζει να σημειωθεί ότι, αρχικά, οι Γκαγκαούζοι προήλθαν από τα ίδια μικρασιατικά εδάφη όπως και οι Καραμανλήδες. Η παρουσία τους ιστορικά εντοπίζεται σε τρεις περιοχές:

α) Δοβρουτσά

β) Θράκη (περιοχή Αδριανούπολης)

γ) Μακεδονία (περιοχή της Νέας Ζίχνης).

Από την Δοβρουτσά το μεγαλύτερο μέρος τους μετανάστευσε κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στην περιοχή της σημερινής νότιας Βεσσαραβίας και νοτιοδυτικής Ουκρανίας. Από την περιοχή της Αδριανούπολης όλοι σχεδόν μετανάστευσαν το 1923 στην Ελλάδα, κυρίως στην βόρεια πλευρά του Νομού Έβρου. Τέλος, οι Γκαγκαούζοι της Νέας Ζίχνης δεν έχουν υποστεί καμία σημαντική μετανάστευση.

Ωστόσο, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι Γκαγκαούζοι της Ελλάδας μιλούν μια διαφορετική γκαγκαουζική γλώσσα, πραγματικά μια διαφορετική διάλεκτο της γκαγκαουζικής, η οποία δέχθηκε κατά καιρούς περισσότερες επιρροές από την τουρκική γλώσσα. Είναι παρόμοια με τη γλώσσα των Οθωμανών της Βαλκανικής και όχι με αυτήν των Οσμανλήδων της Μικράς Ασίας και, κατά αυτή την άποψη, παρουσιάζει ομοιότητες με τη γλώσσα των Γκαγκαούζων της Τουρκίας (στην Ανατολική Θράκη, στην περιοχή Χάφας-Αδριανούπολης). Γι' αυτό το λόγο, οι Γκαγκαούζοι χωρίζονται σε δύο ομάδες: στους **Θαλάσσιους Γκαγκαούζους** (στη Βεσσαραβία, στην Ουκρανία, στη

Ρουμανία και στη Βουλγαρία) και *στους Βαλκάνιους Γκαγκαούζους* (στην Ελλάδα, στην πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και στην Τουρκία), γνωστούς ως *Γκαγκαβουζήδες*¹⁰.

Συνοπτικά, εκτός από τους Γκαγκαούζους της Δημοκρατίας της Γκαγκαουζίας, διασκορπισμένα γκαγκαούζικα στοιχεία εντοπίζονται στη νοτιοανατολική Ρουμανία (στη Δοβρουτσά), στη βόρεια Βουλγαρία (στην περιοχή της Βάρνας, Πάζαρτζικ, Γιάμπολη), στην Ελλάδα (στα χωριά της Ορεστιάδας και Διδυμοτείχου), στην περιοχή του Κουμάνοβο της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας και στη βορειοδυτική Τουρκία.

Οι περισσότεροι από τους Γκαγκαούζους της Δοβρουτσάς δρομολόγησαν την ίδια πορεία με αυτούς της Θράκης και της Μακεδονίας. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και από το φερμάνι του 1870 για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, το οποίο εξαιρεί τα περισσότερα από τα γκαγκαούζικα χωριά της περιοχής. Τα χωριά αυτά, μέσω της Μητροπόλεως Βάρνας, υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στην Βουλγαρία σήμερα αυτοπροσδιορίζονται

¹⁰ Στην έρευνα του Χρήστου Κοτζαρίδη, σχετικά με τους Γκαγκαβουζήδες της Ελλάδας, αναφέρεται ότι «οι Γκαγκαούζηδες είναι πρόσφυγες από την επαρχία Χάφσας της Αδριανούπολης, που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τον ξεριζωμό τους από την παλιά πατρίδα, μετά το 1920». Βλ. Χρήστος Κοτζαρίδης, *Εμείς οι Γκαγκαουζήδες*, Κομοτηνή, 2009, σ. 324.

εθνικά, κυρίως, ως Βούλγαροι και ζουν σε 10-15 χωριά στην περιοχή της Βάρνας. Επίσης λίγοι κατοικούν σε πόλεις της Ανατολικής Ρωμυλίας (Νότιο - Ανατολική Βουλγαρία), και ειδικά στην Γιάμπολη, προερχόμενοι από τα χωριά της Αδριανούπολης, από τα οποία προέρχονται και οι Γκαγκαούζοι της Ελλάδος.

Στην σημερινή Δοβρουτσά της Ρουμανίας οι λιγστοί Γκαγκαούζοι που απέμειναν ζουν κυρίως στα νότια της Κωσταντζας- Μετζιντία, Μαγκάλια (περιοχή Vama Veche) και αναπροσδιορίζονται κυρίως ως Γκαγκαούζοι.

Η πιο μεγάλη ομάδα Γκαγκαούζων είναι αυτή που ζει στην Ουκρανία, στο Νοτιοδυτικό της άκρο (περίπου 40.000) και μέχρι το 1991 αποτελούσε στην ουσία προέκταση της ομάδας που ζει στην Βεσσαραβία. Οι άνθρωποι αυτοί είναι καταγεγραμμένοι επισήμως ως Γκαγκαούζοι και έχουν «γκαγκαουζική» συνείδηση. Οι υπόλοιποι (20.000-30.000) ζουν κυρίως στην Νοτιοανατολική Ουκρανία, στην περιοχή της Αζοφικής Θάλασσας, στον Ρωσικό Καύκασο, στο Καζακστάν, στο Ουζμπεκιστάν κ.α. Είναι κυρίως απόγονοι μεταναστών από την Μολδαβία οι οποίοι εγκαταστάθηκαν εκεί κατά τα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα.

Εικόνα 1

Οι δημογραφικές εξελίξεις των Γκαγκαούζων από τη Βεσσαραβία(1817-2000)

Έτος	Αριθμός Γκαγκαούζων	Ποσοστά
1817 ¹	1205 (μαζί με τους Βουλγάρους)	0,25%
1856 ²	12.092 (μαζί με τους Βουλγάρους)	4,8%
1897 ³	57.054	2,9%
1930 ⁴	98.172	3,4%
1959 ⁵	95.856	3,3%
1970 ⁶	124.902	3,5%
1979 ⁷	138.000	3,5%
2000 ⁸	173.000	—

¹ η ρωσική απογραφή του 1817.(βλ.Ι. Ι. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Τσερναούτσι, 1924,σ.289.). Στο υπόμνημα των Βουλγάρων προς το τσάρο Αλέξανδρο στο 1819 αναφέρεται όμως **6532** οικογένειες των Γκαγκαούζων στη Βεσσαραβία ,δηλαδή περίπου **32660** Γκαγκαούζοι. (βλ.Ι. Nistor, *Așezările bulgare și gagauze din Basarabia*, Βουκουρέστι,1944, σ.23.)

² βλ . Ι. Ι.Nistor, *ο.π.*

³ Η ρωσική απογραφή του 1897 Βλ. N.Dima, *Bessarabia and Bukovina. The Soviet Romanian Territorial Dispute*, NewYork, 1982,σ.29.

⁴ Η γενική καταγραφή της Ρουμανίας .(Βλ.N.Dima *ο.π.*)

⁵ Η επίσημη καταγραφή της Σοβιετικής Ένωσης .(*ο.π.*,σ.30)

⁶ *ο.π.*

⁷ *ο.π.*, σ.65

⁸ βλ.<http://www.turkiye.net//sota//oguz.html>

Εξαιτίας πολλαπλών θεωριών για την καταγωγή των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων που κατά καιρούς διατυπώθηκαν στη διεθνή ιστοριογραφία κρίναμε σκόπιμο να τις εκθέσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, που αναφέρεται στο ζήτημα της καταγωγής αυτών των δυο τουρκόφωνων πληθυσμών.

Με μια γενική ματιά στην συνολική εικόνα των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών διαπιστώνουμε ότι στα Βαλκάνια παρατηρείται μια διασπορά των πληθυσμών αυτών η οποία θα ενσωματωθεί στον κορμό της μεγάλης βαλκανικής Ορθόδοξης κοινότητας και θα συμμετάσχει στην ανταλλαγή πολιτισμικών αξιών σε αυτό τον γεωγραφικό χώρο. Επικεντρώνουμε το αντικείμενο της έρευνάς μας σε αυτούς τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους των Βαλκανίων, συγκεκριμένα προς τους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους.

Όπως θα διαπιστωθεί στο πρώτο κεφάλαιο, θα διατυπωθούν μερικές παρατηρήσεις σχετικά με την ιστοριογραφία όσον αφορά στους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους, τόσο στην δυτική, όσο στη βαλκανική ιστοριογραφική παράδοση.

Θα ακολουθήσει, στο πρώτο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου, η προσπάθεια σκιαγράφησης των ιστορικών γεγονότων και θα εκτεθούν τα σημαντικότερα στοιχεία σε

σχέση με τους παράγοντες που επηρέασαν κατά καιρούς την παρουσία των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων στα τότε Οθωμανικά Βαλκάνια. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η διερεύνηση των παραγόντων που επέτρεψαν, πέρα από τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα και κυρίως τους σύγχρονους με την υπό διερεύνηση περίοδο ρώσο-τουρκικούς πόλεμους, τη διατήρηση του χριστιανικού χαρακτήρα των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων και, ταυτόχρονα, διευκόλυναν τη δημιουργία επικοινωνιακών γεφυρών ανάμεσα στους δυο πληθυσμούς και τους άλλους Ορθόδοξους του Οθωμανικού Ορθόδοξου μιλέτ. Περισσότερο θα αναζητηθεί και θα σταθμιστεί ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι κυριότεροι στυλοβάτες της πολιτισμικής ταυτότητας και κοινοτικής συνείδησης των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων των Βαλκανίων: πρώτον, η κωνσταντινουπολίτικη κοινότητα των Καραμανλήδων, δεύτερον, την Καραμανλίδικη γραμματεία, και, τρίτον, η εκκλησία και το εμπόριο.

Η έκθεση των θεωριών και, γενικά, το ζήτημα της καταγωγής αυτών των δυο πληθυσμών θα αποτελέσει το αντικείμενο του τελευταίου μέρους του ιδίου κεφαλαίου.

Στο περιεχόμενο του τετάρτου κεφαλαίου θα καταβληθεί προσπάθεια, βάσει ανέκδοτου αρχειακού υλικού των ρουμανικών αρχείων, να σκιαγραφηθούν οι προσωπικότητες δύο εμπόρων των Ρουμανικών Χωρών, δυο εκπροσώπων των Καραμανλήδων στα Βαλκάνια του 19^{ου}

αιώνα. Ταυτοχρόνως, το αρχειακό υλικό που θα χρησιμοποιηθεί στο τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί μια σημαντική πηγή για την διερεύνηση της γλώσσας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της έρευνάς μας, θα δοθεί έμφαση, βάσει των δεδομένων των ιστορικών πηγών στον εντοπισμό των κοινών εθνογλωσσικών και λαογραφικών στοιχείων μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων των Βαλκανίων του 19^{ου} αιώνα.

Τελειώνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι η ανακάλυψη και η αξιοποίηση του πολύτιμου αρχείου εγγράφων σε караμανλίδικη γραφή των ρουμανικών αρχείων συνάντησε αρκετές δυσκολίες. Τα εν λόγω έγγραφα είχαν καταγραφεί σε διάφορες συλλογές ως ελληνικά ή ακόμη- τυχαία ή όχι- και ως «βουλγαρικά». Γι' αυτούς τους λόγους, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη και άλλων караμανλίδικων εγγράφων στις συλλογές των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας. Στην αρχή της έρευνας μας εντοπίσαμε караμανλίδικα έγγραφα στο Τμήμα Γαλατσίου των Ρουμανικών Εθνικών Αρχείων. Στην συνέχεια, ανακαλύψαμε στη Διεύθυνση Εθνικών Ιστορικών Κεντρικών Αρχείων του Βουκουρεστίου, καθώς και, πρόσφατα, στο Τμήμα Ραμνίκου-Βάλτσα των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας και άλλα έγγραφα σε караμανλίδικη γραφή τα οποία ανήκουν στην εμπορική αλληλογραφία των

συγκεκριμένων προσώπων και τα οποία εντάχθηκαν στο υλικό της έρευνας για την παρούσα εργασία.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Παρατηρήσεις σχετικά με την ιστοριογραφία για τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς

Είναί γεγονός ότι η ιστοριογραφία κατονομάζει τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους χρησιμοποιώντας τον εθνοτικό προσδιορισμό «Καραμανλήδες» ο οποίος παραπέμπει στο εμιράτο του Καραμάν στη Μικρά Ασία, που είναι ο τόπος απ' όπου προήλθαν αυτοί οι πληθυσμοί. Όμως, ταυτόχρονα, στα Βαλκάνια υπήρχε και άλλος Τουρκόφωνος Ορθόδοξος πληθυσμός για τον οποίο η ιστοριογραφία χρησιμοποιεί τον όρο «Γκαγκαούζοι». Σύμφωνα με τα ιστορικά γεγονότα αλλά και με τις γλωσσολογικές έρευνες, οι Γκαγκαούζοι προήλθαν από τα ίδια εδάφη όπως και οι Καραμανλήδες, ήταν Χριστιανοί και κατά καιρούς χρησιμοποιούσαν τον ίδιο Καραμανλίδικο τρόπο για να γράψουν.

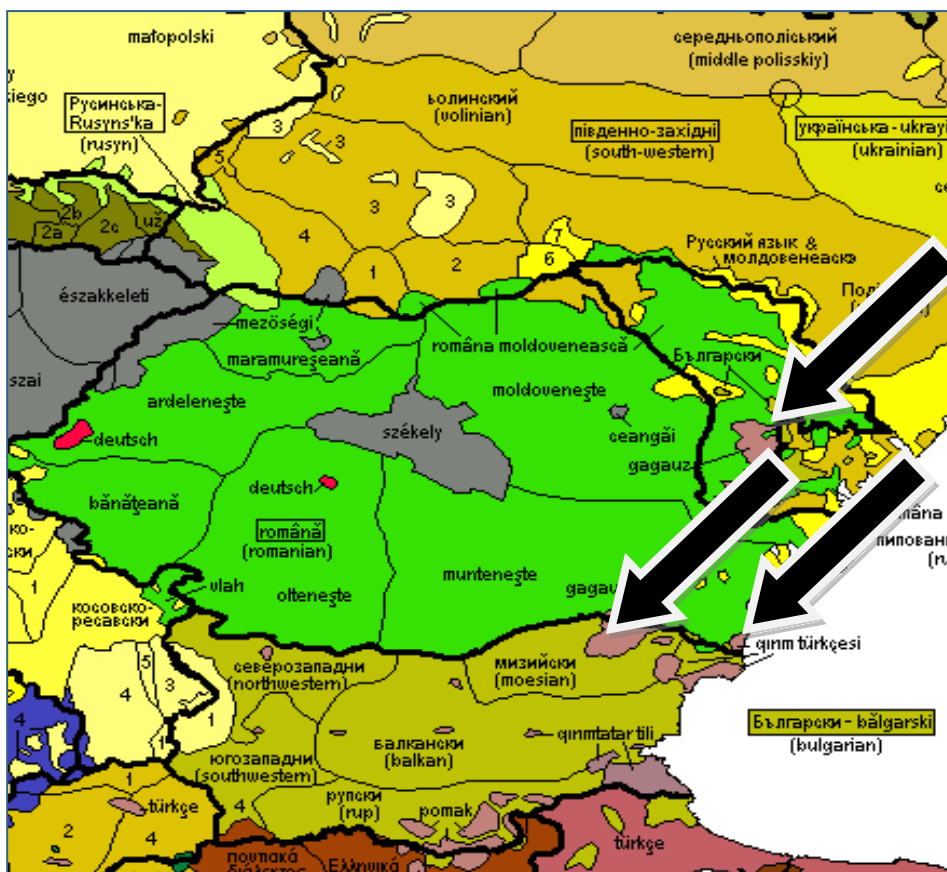
Ως εκ τούτου, είναι ανάγκη ο ιστορικός που μελετά τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς, πολλές φορές βάσει του αρχειακού υλικού το οποίο δεν έχει ακόμα καταγραφεί, να διαθέτει φιλολογική και γλωσσολογική επάρκεια. Επιπρόσθετα, μέχρι στιγμής δεν υπάρχει μία διεπιστημονική ανάλυση η οποία να έχει

αποσαφηνίσει και να σταθμίσει επαρκώς πολλά στοιχεία για τον πίνακα ζωής αυτών των πληθυσμών.

Καθώς η εργασία μας έχει ως αντικείμενο την ανάλυση των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών στα Βαλκάνια και έχοντας την άποψη ότι η ιστοριογραφία δεν έχει προσεγγίσει και διαπραγματευτεί ισόρροπα τους δύο πληθυσμούς, θα διαχωρίσουμε κι εμείς την ανάλυση των μελετών για τους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους.

Εικόνα 2

Χάρτης της εξάπλωσης της Γκαγκαουζικής γλώσσας στη Βεσσαραβία, Ρουμανία και Βουλγαρία

Πηγή: <http://revistasinteza.ro/dosar-gagauzia-buturuga-mica/>

*

*

*

Τα περισσότερα έργα για τους Καραμανλήδες έχουν ως στόχο την μελέτη και την αξιοποίηση του πολύτιμου θησαυρού των καραμανλίδικων εντύπων.

Η απαρχή της μελέτης των καραμανλίδικων βιβλίων και χειρόγραφων τοποθετείται στα 1881 με την έκδοση πολύτιμου και πρωτοποριακού σχετικού έργου του Clément Huart στο Παρίσι¹.

Στα 1900, ο ίδιος συγγραφέας θα μας σημειώσει στη «*Notice sur trois ouvrages en turc imprimés en caractères grecs*» οκτώ καραμανλίδικους τίτλους, από τους οποίους πέντε είναι περικεκομμένοι².

Στο έργο του, *Les reliques d'un monde disparu. Fond d'une communauté échangeable*, ο P. G. Arvanitakis³ αναφέρεται στον θησαυρό των βιβλίων και των θρησκευτικών αντικειμένων τον οποίον συναπεκόμισαν οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας κατά την ανταλλαγή τους στα χρόνια 1923-1925. Ο συγγραφέας

¹ Clément Huart, *Notice des livres turcs, arabes et persans imprimées à Constantinople durant la période 1294-1296 de l'Hégire (1877-1879)*, Παρίσι, 1881.

² Clément Huart, «Notice sur trois ouvrages en turc d'Ankara imprimés en caractères grecs», *Journal Asiatique*, XVI (1900), σσ.459-477.

³ P. Arvanitakis., *Les reliques d'un monde disparu. Fond des communautés échangeables*, Αθήνα, 1930.

εντόπισε 152 χειρόγραφα (κανένα απ' αυτά πριν από τον 15^ο αιώνα) και 200 караμανλίδικα βιβλία. Σε διάφορα μεγέθη, τυπωμένα με θαυμάσια τέχνη, αυτά τα βιβλία είναι κυρίως θρησκευτικά έργα, μεταφράσεις κλασσικής ποίησης, εκδόσεις της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, τα μεν χειρόγραφα γραμμένα στα ελληνικά μοναστήρια των ρουμανικών χώρων, στη Μακεδονία ή στη Ρωσία τα δέ έντυπα τυπωμένα στα ελληνικά τυπογραφεία τη Βενετίας, της Βιέννης και του Αμβούργου. Στο τέλος του έργου ο συγγραφέας συγκροτεί έναν «προσωρινό κατάλογο των караμανλίδικων χειρόγραφων» με 152 τίτλους.

Ο W. Heffening είναι αυτός που επιβάλλει το 1941 στο έργο του «Die turkishen Traskriptionstexte des Bartholomeus Georgievits aus des Jahren 1544-1548 »⁴ τον όρο «Traskriptionstexte», με τον οποίο γενικά θα κατονομαστούν τα τουρκικά κείμενα γραμμένα με άλλα αλφάβητα εκτός από το οθωμανικό.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι μελέτες για τους Καραμανλήδες θα αυξηθούν στην ιστοριογραφία.

⁴ W.Heffening, *Die turkischen Traskriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus des Jahren (1544-1548)*, Λειψία, 1941.

Το 1950, ο J. Eckmann δημοσιεύει στο *Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* μια ενδιαφέρουσα μελέτη⁵ για την «Καραμανλίδικη διάλεκτο».⁶

Η σημασία των караμανλίδικων κειμένων απασχόλησε ιδιαίτερα το μεγάλο Ούγγρο τουρκολόγο J. Nemeth, ο οποίος δημοσίευσε στα 1952 το άρθρο, «Die Turkishen Texts des Valentin Ballasa»⁷ και στα 1960, στην Άγκυρα, το άρθρο «Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarına yeni yolları»⁸ που δίνει καινούργιες κατευθύνσεις και μεθόδους για τη μελέτη της ιστορίας της οθωμανικής γλώσσας.

Το 1958 ο Sevérien Sallaville και ο Ευγένιος Dallegio⁹ δημοσίευσαν στην Αθήνα «την πρώτη», όπως ισχυρίζονταν οι συγγραφείς, «βιβλιογραφία των

⁵ J. Eckmann, «Anadolu karamanlı ağızlarına ait araştırmalar», *Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (1951), σσ. 170-178.

⁶ Με τον όρο αυτό κατονομάζεται στην τουρκική ιστοριογραφία η τουρκική γλώσσα των Μικρασιατών Καραμανλήδων.

⁷ J. Nemeth, «Die türkischen Texte des Valentin Balassa», *Acta Orientalia Hungarorum*, τ. 2 (1952), σσ.56-72.

⁸ Του ίδιου, «Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarına yeni yolları» ο.π., 8 (1960) ,σσ.147-153.

⁹ Sevérien Sallaville & Eugène Dallegio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs 1584-1850*, Αθήνα, 1958.

καραμανλίδικων βιβλίων»¹⁰, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque imprimés en caractères grecs*. Το έργο αυτό, εκτός του ότι παρουσιάζει, αρκετά συνοπτικά, τους βασικούς λόγους χρησιμοποίησης της караμανλίδικης γραφής, καταγράφει και βιβλιογραφεί περιληπτικά 333 караμανλίδικους τίτλους που είχαν εντοπιστεί σε μουσεία και διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδας και της Τουρκίας.

Η προσπάθεια πραγματοποίησης μιας αναλυτικής βιβλιογραφίας για όλη την Καραμανλίδικη παραγωγή βιβλίων θα συνεχιστεί με ακρίβεια από την Ευαγγελία Μπαλτά η οποία θα δώσει στο φως, το 1983, τον πρώτο τόμο της, *Karamanlidika. Bibliographie Analytique*¹¹. Εκδεδυμένοι από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών Αθηνών, οι τρεις τόμοι της βιβλιογραφίας των караμανλίδικων βιβλίων αναλύουν με περιλήψεις περίπου 423 караμανλίδικα βιβλία «συμπληρώνοντας τον πίνακα της πολιτισμικής ζωής του Τουρκόφωνου Ελληνισμού της Μικράς Ασίας»¹².

Έτσι, στον πρώτο τόμο του *Karamanlidika*, η Ευαγγελία Μπαλτά προσθέτει στον κατάλογο των Sallaville και Dallegio άλλους 163 καινούργιους караμανλίδικους

¹⁰ Ο.π., Πρόλογος, σ. III.

¹¹ Evangelia Balta, *Karamanlidika. Bibliographie analytique*, τ. Α' και τ. Β', Αθήνα, 1987, τ. Γ', Αθήνα, 1997.

τίτλους οι οποίοι είχαν εμφανιστεί πριν το 1900. Οι 138 τίτλοι του δεύτερου τόμου ανήκουν στην παραγωγή караμανλίδικων βιβλίων του 20ου αιώνα. Ο τρίτος τόμος που εκδόθηκε το 1997 στην Αθήνα από την ίδια συγγραφέα περιέχει 122 επιπλέον άγνωστους τίτλους караμανλίδικων βιβλίων οι οποίοι καλύπτουν μια περίοδο μεταξύ του 18^{ου} και του 20ου αιώνα. Με αυτές τις εργασίες της η συγγραφέας ολοκληρώνει το έργο των Sallaville και Dallegio έτσι ώστε να έχουμε μέχρι σήμερα συγκεντρωμένους συνολικά 757 караμανλίδικους τίτλους. Σε μια άλλη μελέτη¹³ σχετικά με την χρονολογία και με την τυπολογία των караμανλίδικων βιβλίων, η Ευαγγέλια Μπαλτά ανακοινώνει την έκδοση μίας καινούργιας «καράμανλίδικης βιβλιογραφίας» η οποία θα οργανωθεί χρονολογικά και αλφαβητικά.

Τα έργα των Sallaville και Dallegio καθώς και της Ευαγγελίας Μπαλτά συγκροτούν το θεμελιώδες υπόβαθρο για την μελέτη της παραγωγής των караμανλίδικων βιβλίων. Αν λάβουμε υπόψη ότι, κατά βάθος, το βιβλίο αποτελεί αναμφισβήτητα την πολιτισμική έκφραση ενός λαού, τότε, τα έργα αυτά συνεισφέρουν ουσιαστικά και στην μελέτη της

¹² Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πρόλογος στο Evangelia Balta, Karamanlidika. Bibliography analytique*, τ. Α', Αθήνα, 1987, σ. IV.

¹³ Evangelia Balta, "Périodisation et typologie de la production de livres Karamanlis", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 129-155.

πολιτισμικής ταυτότητας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών κατά τη διάρκεια των αιώνων.

Το έργο *Hristiyanlaşan Türkler* (*Οι Χριστιανικοί Τούρκοι*) του καθηγητή Mehmet Eröz¹⁴, γραμμένο ως κριτική ανάλυση των έργων των Sallaville και Dallegio, είναι ένα από τα ελάχιστα έργα στο οποίο μελετώνται τόσο οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας όσο και αυτοί που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Βαλκανική χερσόνησο. Στα τρία κεφάλαια του έργου του ο συγγραφέας φωτογραφίζει τη μοίρα αυτών των πληθυσμών στη διάρκεια των αιώνων. Στο τέλος, χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από τα караμανλίδικα βιβλία, διακρίνει γλωσσολογικά στοιχεία της «καραμανλίδικης διαλέκτου».

Παράλληλα με την κυκλοφορία των караμανλίδικων βιβλίων δημιουργήθηκαν και караμανλίδικα χειρόγραφα και έγγραφα. Γραμμένα από διάφορα πρόσωπα, αυτά τα έγγραφα παρουσιάζουν διαφορετικά γνωρίσματα από δημιουργό σε δημιουργό και αντανακλούν τις γλωσσολογικές επιρροές στην «καραμανλίδικη διάλεκτο» της γεωγραφικής ζώνης στην οποία δημιουργήθηκαν τα έγγραφα αυτά. Γι' αυτό τον λόγο, διαπιστώνουμε ότι, στην ιστοριογραφία για τους Καραμανλήδες, οι μελέτες που έχουν ως βάση τις αρχειακές πηγές κατέχουν ένα βάρος σχετικά περιορισμένο.

¹⁴ Mehmet Eroz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Αγκυρα, 1983.

Το φαινόμενο της γραφής μίας γλώσσας στο αλφάβητο μίας άλλης είναι ευρύτατο: μαρτυρείται κατά την αρχαιότητα, καθώς και στους μέσους και νεότερους χρόνους, απαντάται όχι μόνο στον χώρο των Βαλκανίων, αλλά και στην Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, την Ιταλία και αλλού.

Τα χαρακτηριστικά των ξενόγλωσσων κειμένων με ελληνική γραφή μελετήθηκαν το 1972 από την Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου σ' έναν άρθρο στο περιοδικό *Ο Εραμιστής*¹⁵. Κοντά στα σλαβικά, αλβανικά, αρμενικά, εβραϊκά και ρουμανικά κείμενα γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες, η συγγραφέας καταχωρίζει και τα βασικά χαρακτηριστικά των τουρκικών κειμένων με ελληνική γραφή, δηλαδή των караμανλήδικων κειμένων.

Μια άλλη μελέτη που έχει ως βάση караμανλήδικα έγγραφα είναι αυτή της Πηνελόπης Στάθη, δημοσιευμένη στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* στο 1988¹⁶. Αυτή η μελέτη αναφέρεται σε δυο πατριαρχικά γράμματα στην караμανλήδικη γραφή. Τα δυο έγγραφα που παρουσιάζει η Πηνελόπη Στάθη έχουν κοινό περιεχόμενο: αναφέρονται και τα δυο στον Πανάγιο Τάφο και στις οικονομικές δυσχέρειες της Αγιοταφικής

¹⁵ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Εραμιστής*, 57 (1972), σσ. 69-111.

¹⁶ Πηνελόπη Στάθη, «Δυο πατριαρχικά γράμματα στην караμανλήδικη γραφή», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, 5 (1984-1985), σσ.103-132.

Αδελφότητας. Εντάσσονται μέσα στο γενικότερο θέμα «ζητείες» και σχετίζονται με τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους της Μικράς Ασίας .

Ανάμεσα στ' άλλα, η μελέτη της Πηνελόπης Στάθη καταδεικνύει τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά της караμανλίδικης γραφής με την μεταγραφή στην τουρκική γλώσσα και μετάφραση στα ελληνικά των δυο εγγράφων ταυτόχρονα με την έκδοση των πρωτοτύπων.

Ως ερευνητής στα εθνικά αρχεία της Ρουμανίας είχα την ευκαιρία να ανακαλύψω 190 περίπου караμανλίδικα έγγραφα. Απ' αυτά 93 ευρίσκονται στο παράρτημα των Εθνικών Αρχείων στο Γαλάτσι, και τα υπόλοιπα στο Βουκουρέστι. Τα караμανλίδικα έγγραφα της Ρουμανίας ανήκουν στην εμπορική αλληλογραφία δύο Ελλήνων εμπόρων οι οποίοι ανέπτυσαν δραστηριότητα στο διεθνές εμπόριο των Ρομανικών χωρών το τέλος του 18^{ου} αιώνα και στην αρχή του 19^{ου}. Η ανάλυση του περιεχομένου αυτών των εγγράφων ήταν θέμα της μεταπτυχιακής εργασίας μου¹⁷ και μια σύνθεση αυτών των εγγράφων έχει εκδοθεί το 1997 στο περιοδικό *Hrisovul*¹⁸. Μερικές από τις πληροφορίες των караμανλίδικων εγγράφων θα χρησιμοποιηθούν και σ' αυτήν εδώ την

¹⁷ Στην μεταπτυχιακή εργασίας μας έχουμε προσπαθήσει να τονίσουμε και τα ιδιαίτερα φιλολογικά στοιχεία της караμανλίδικης γραφής από τις Ρουμανικές Χώρες.

εργασία. Η σημασία των караμανλίδικων εγγράφων έγκειται στο γεγονός ότι αυτά τα έγγραφα γράφτηκαν από διάφορα πρόσωπα και αντανακλούν με τον καλύτερο τρόπο τα ιδιαίτερα φιλολογικά και γλωσσολογικά στοιχεία της караμανλίδικης γραφής των Ρουμανικών χωρών.

Κατά καιρούς έχουν, επίσης, δημοσιευθεί διάφορα караμανλίδικα γραπτά μνημεία, κυρίως επιτύμβιες πλάκες, επιγραφές και λαογραφικό υλικό, που αναφέρονται σε διάφορους τομείς της ζωής των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών¹⁹.

Τέλος, η σύσταση ενός βιβλιογραφικού καταλόγου των μελετών και των βιβλίων που έχουν ως αντικείμενο ή που κάνουν αναφορές στα караμανλίδικα έχει επιχειρηθεί, πρόσφατα, από τον κύριο Ευτύχιο Γαβριήλ στο περιοδικό *Η κάθ'ημάς Ανατολή*²⁰. Ο συγγραφέας κατατάσσει τις μελέτες και τα βιβλία περί τα караμανλίδικα σε τέσσερις ενότητες: караμανλίδικη γλώσσα και λογοτεχνία/ βιβλιογραφικές εργασίες/ караμανλίδικες επιγραφές/ και караμανλίδικα κείμενα. Μια ματιά σε αυτή τη συνοπτική βιβλιογραφία αποδεικνύει ότι η έκδοση των караμανλίδικων κειμένων

¹⁸ Βλ. Claudiu-Victor Turcitu, "Documentele karamanice din fondurile Arhivelor Naționale", *Hrisovul*, IV-V (1999), σσ. 137-148.

¹⁹ Βλ. R.Clogg "Some of karamanlika inscriptions from the Monastery of Zoodokhos Pigi, Balikli, Istanbul", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (1978), σσ.55-67.

²⁰ Ευτυχίος Γαβριήλ, «Σχετικά με τα Καραμανλίδικα», *Η κάθ'ημάς Ανατολή*, Ε' (2000), Αθήνα, σσ. 261-281.

εξακολουθεί να είναι περιορισμένη, παρόλη τη σημασία που έχει η μελέτη αυτών των πηγών.

Συνεπώς θεωρούμε ότι μόνο ο εμπλουτισμός των γνώσεων και η διασταύρωση των δεδομένων που μας παρέχουν τα караμανλίδικα βιβλία με άλλα στοιχεία από τα караμανλίδικα έγγραφα θα ολοκληρώσει την έρευνα για τον Τουρκόφωνο Ορθόδοξο πληθυσμό και θα διακρίνει τα ιδιαίτερα στοιχεία του καθενός από τους επιμέρους πληθυσμούς εντός του γενικότερου συνόλου.

Σε σύγκριση με αυτές για τους Καραμανλήδες, οι μελέτες για τους Γκαγκαούζους κατέχουν λιγότερο χώρο. Οι μελέτες και τα άρθρα σχετικά μ' αυτόν τον πληθυσμό είναι επικεντρωμένες κυρίως στην προσπάθεια να αποσαφηνιστεί «το μυστήριο» της καταγωγής τους.

Και σε αυτήν την περίπτωση, η έλλειψη έντυπης γραμματείας, η σπανιότητα αρχειακού υλικού καθώς και η δημιουργία ενός δικού τους αλφαβήτου αντιπροσωπεύουν μόνο κάποια από τα εμπόδια που έχουν δυσκολέψει την αποσαφήνιση αυτού του «μυστηρίου».

Από την άλλη πλευρά, μέχρι την εμφάνιση, στο 1991, του δικού τους αλφαβήτου²¹, η χρησιμοποίηση από τους Γκαγκαούζους του ίδιου τρόπου караμανλίδικης

²¹ Το λατινικό αλφάβητο της σημερινής γκαγκαουζικής γλώσσας βασίζεται σε μια εκδοχή του τουρκικού αλφαβήτου με την προσθήκη δύο επιπλέον γραμμάτων το < ä > για τον ήχο [æ] και το < ʈ > για τον ήχο [ts].

γραφής μπορεί να οδηγήσει πολλές φορές σε μερικές ασάφειες.

Από το σύνολο των έργων για τους Γκαγκαούζους διακρίνεται, για την ακρίβειά του, αυτό του ιερέα Mihail Cakir²² το οποίο έχει ως στόχο την ανάλυση των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας. Οφείλουμε να αναφέρουμε εδώ ότι ο ίδιος είναι ο δημιουργός του «Γκαγκαούζικου» αλφαβήτου με κυριλλικούς χαρακτήρες το 1957 και εκείνος που έχει μεταφράσει για πρώτη φορά τα Ευαγγέλια στην «Γκαγκαούζικη» γλώσσα. Αρχικά γράφει μερικά άρθρα για τους Γκαγκαούζους της Βεσσαραβίας, τα οποία θα δημοσιευτούν στο περιοδικό *Viața Românească* στο Κισσινάου. Αργότερα, κάνοντας μερικές συμπληρώσεις, θα συγκεντρώσει αυτά τα άρθρα σε ένα βιβλίο για την ιστορία των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβία που εκδόθηκε το 1933. Παράλληλα με τα κεφάλαια για την καταγωγή των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας ο συγγραφέας προσθέτει κεφάλαια σχετικά με την θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμά τους. Το βιβλίο αυτό είναι ένα από τα ελάχιστα που αναφέρονται και στις ιστορικές εξελίξεις που γνώρισε ο πληθυσμός αυτός κατά τον 19^ο αιώνα.

²² Mihail Cakir, *Istoria găgăuzilor din Basarabia*, Κισσινέβ, 1933.

Στην καταγωγή των Γκαγκαούζων της Δοβρουτσάς αναφέρονται ο Ρουμάνος ιστορικός N. Iorga²³ και ο τουρκολόγος A. Decei²⁴. Πληροφορίες για τα ήθη και τα έθιμα των Γκαγκαούζων, αλλά αυτή τη φορά για αυτούς που βρίσκονταν στην άλλη πλευρά του Δούναβη, μας προσφέρει ο Βούλγαρος ιστορικός Athanas Manof στο άρθρο του *Η καταγωγή των Γκαγκαούζων, τα ήθη και έθιμά τους σε δυο μέρη*²⁵.

Μία σύνθεση των θεωριών καταγωγής των Γκαγκαούζων καθώς και τον εντοπισμό των κοινών στοιχείων των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων θα επιχειρήσει και ο Α. Ιορδάνογλου, το 1984, στο άρθρο «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους» στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*²⁶.

²³ Nicolae Iorga, βιβλιοκρισία στο St. Romansky, *Carte ethnographique de la Nouvelle Dobroudja Roumaine*, Σοφία, 1915, *Bulletin de l'Institut pour l'Etude de l'Europe Sud Orientale*, 6 (1915), σσ.241-243.

²⁴ Aurel Decei, „Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea”, *Relații romano-orientale*, Βουκουρέστι, 1978, σσ.119-123.

²⁵ Athanaš Manof, *Potekloto na Gagauzite, tehnite, obiçai i nravi v dve çasti* (Η καταγωγή των Γκαγκαούζων, τα ήθη και έθιμά τους σε δύο μέρη), Βάρνα, 1938.

²⁶ Α. Ιορδάνογλου, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σσ.391-409

Η Mihaela Babuška, το 1993, δημοσίευσε μία μελέτη²⁷ στο *Δελτίο του Κέντρου Οθωμανικών Σπουδών* του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου για την καταγωγή και την εξέλιξη των Γκαγκαούζων ανά τους αιώνες.

Στο 1994, στην Άγκυρα, ο Harun Güngör και Mustafa Arhunşah, εκδίδουν μια συλλογή γκαγκαούζικων παροιμιών και γκαγκαουζικής λαϊκής λογοτεχνίας, συνοδευόμενη από μια σύντομη αναδρομή στη ιστορία των Γκαγκαούζων²⁸.

Ποιοί είναι οι Γκαγκαούζοι και ποία είναι η καταγωγή τους αποτελούν τα δύο κυριότερα ερωτήματα στα οποία προσπαθεί να απαντήσει και ο ρουμάνος ακαδημαϊκός Constantin Rezachievi²⁹, το 1997.

Ερευνώντας τη βαλκανική αλλά και τη δυτική ιστοριογραφία για αυτούς τους πληθυσμούς μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής:

1. Σ' όλη την ιστοριογραφία τονίστηκε κυρίως η σπουδαιότητα των Καραμανλήδων της Μικράς Ασίας. Δεν υπάρχει ακόμα μια ανάλυση για τους

²⁷ Mihaela Babuška, "Considerații privind originea și evoluția istorică a găgăuzilor", *Caietele Laboratorului de studii turco-otomane*, 2(1993), Βουκουρέστι, σσ.7-16.

²⁸ Harun Güngör, Mustafa Arhunşah, *Gagauz Turkleri. Tarih, dil, folklor ve halk edebiyati*, Άγκυρα, 1994.

²⁹ Constantin Rezachievi, "Găgăuzii", *Magazin Istoric*, 5 (1997), σ. 60-63 και 6 (1997), σσ. 64-68.

Καραμανλήδες των Βαλκανίων. Αν και υπάρχουν μερικές μελέτες μ' αυτό το θέμα, αυτές χρησιμοποιούν πληροφορίες κυρίως από τα Καραμανλίδικα έντυπα. Για τους Καραμανλήδες των Βαλκανίων οι ειδικές μελέτες σπανίζουν στην ιστοριογραφία. Για τους Γκαγκαούζους οι μελέτες, τις περισσότερες φορές, επικεντρώνονται στο ζήτημα της καταγωγής τους και χρησιμοποιούν πληροφορίες, οι οποίες είναι, συχνά, αντιφατικές και αυθαίρετες.

2. Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, τόσο οι Καραμανλήδες όσο και οι Γκαγκαούζοι προήλθαν από τα ίδια μικρασιατικά εδάφη. Και ο ένας και ο άλλος πληθυσμός κράτησαν την Ορθόδοξη πίστη και μιλούσαν την τουρκική γλώσσα. Στα γραπτά τους κείμενα οι πληθυσμοί αυτοί χρησιμοποιούσαν ένα χαρακτηριστικό τρόπο γραφής: έγραφαν στα τουρκικά αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες. Αν και υπάρχουν αυτές οι μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των δύο αυτών πληθυσμών, η ιστοριογραφία κάνει ξεχωριστή αναφορά στους Καραμανλήδες και στους Γκαγκαούζους όταν ερευνά τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς .
3. Ως κοινό στοιχείο μεταξύ των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών παρουσιάζεται η έλλειψη επαρκών γραπτών τεκμηρίων, τα οποία περιορίζονται στα ελάχιστα έγγραφα στην

«Καραμανλίδικη» γραφή. Αναμφισβήτητα οι πληθυσμοί αυτοί παρήγαγαν τα δικά τους έγγραφα όπως π.χ. αλληλογραφία εκ των οποίων, όμως, λίγα έχουν εντοπισθεί. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την απουσία μιας ουσιώδους βάσης για τη συζήτηση της προέλευσης και της κοινωνικής και διανοητικής ιστορίας. Έτσι, στις συνθήκες εμφάνισης των βαλκανικών κρατών, αρκετοί ιστορικοί, παρασυρμένοι από την εθνικιστική προπαγάνδα, δημιούργησαν αβάσιμες θεωρίες για την καταγωγή των Καραμανλίδων και των Γκαγκαούζων. Η ποικιλία αυτών των θεωριών μας ανάγκασαν να αφιερώσουμε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο της εργασίας μας σ' αυτό το θέμα.

4. Οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί επεκτάθηκαν στον βαλκανικό χώρο δημιουργώντας μικρές κοινότητες οι οποίες επηρέασαν και επηρεάστηκαν από τους αυτόχθονες πληθυσμούς. Η επέκταση αυτών των πληθυσμών καθώς και ο μικρός αριθμός των μελών τους κατέστησαν δύσκολο τον εντοπισμό της παρουσίας τους στον εθνογραφικό χάρτη των Βαλκανίων. Ως εκ τούτου δύσκολα μπορούμε να ανιχνεύσουμε την παρουσία των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων ομάδων και ατόμων. Επίσης γι' αυτό τον λόγο σε πολλές καταγραφές εμφανίζονται είτε

ως «Βούλγαροι» είτε ως «Έλληνες» είτε ως «Χριστιανοί Τούρκοι»³⁰.

5. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα άρχισε η τυπογραφική παραγωγή караμανλήδικων εντύπων. Τυπωμένα στο Βουκουρέστι, στη Βενετία, στη Βιέννη ή στην Κωνσταντινούπολη τα караμανλίδικα βιβλία αρχικά προορίζονταν για τους Μικρασιάτες Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς ενώ αργότερα θα κυκλοφορήσουν και στον βαλκανικό χώρο. Από την πρώτη μέχρι την τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η παραγωγή караμανλίδικων βιβλίων είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσε ένα διπλό σκοπό: να συγκρατηθεί η θρησκευτική ταυτότητα αυτών των πληθυσμών και, με την πάροδο του χρόνου, να καλλιεργηθεί η «εθνική» τους συνείδηση.
6. Οι Γκαγκαούζοι, μέχρι τον 20^ο αιώνα, δεν είχαν δικό τους αλφάβητο. Το 1957 δημιουργήθηκε ένα «Γκαγκαούζικο» αλφάβητο με κυριλλικούς χαρακτήρες. Μέχρι τότε ο Γκαγκαούζικος

³⁰ Για τα δεδομένα σχετικά με την δημογραφική εξέλιξη των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας στο 19^ο αιώνα βλ. I. I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Τσερναούτσι, 1928 και N. Dima, *Bessarabia and Bukovina. The Soviet Romanian Territorial Dispute*, Νέα Υόρκη 1982. Στις καταγραφές που περιέχουν τα βιβλία αυτά τις περισσότερες φορές οι Γκαγκαούζοι είναι καταγραμμένοι μαζί με τους Βουλγάρους της Βεσσαραβίας.

πληθυσμός χρησιμοποιούσε την караμανλίδικη γραφή, δηλαδή έγραφαν στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες. Γι' αυτό τον λόγο, οι παρατηρήσεις πάνω σ' ένα караμανλίδικο κείμενο χωρίς φιλολογικές και γλωσσολογικές παρεμβάσεις καθιστούν δύσκολη την αναγνώριση της προέλευσής του, ιδίως αν αυτό το κείμενο προερχόταν από περιοχή όπου συνυπήρχαν οι δυο πληθυσμοί .

Προσδιορίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της εργασίας μας θα χρησιμοποιήσουμε ανέκδοτες πληροφορίες για τους Γκαγκαούζους που βρίσκονται στην ιδιωτική αρχειακή συλλογή *Mihail Guboglu* στα Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας. Έχοντας γκαγκαουζική καταγωγή, ο Mihail Guboglu, διακεκριμένος Ρουμάνος τουρκολόγος, ασχολήθηκε με την γκαγκαουζική λαογραφία τόσο της Δοβρουτσάς όσο και της Βεσσαραβίας.

Η παρούσα εργασία αντλεί πληροφορίες απ' όλες αυτές τις πηγές και θα προσπαθήσει, με τα επιμέρους κεφάλαια της, να ολοκληρώσει την εικόνα ζωής των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών στα Βαλκάνια.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι στα Βαλκάνια.

Θεωρίες για την καταγωγή τους

II.1. Το ζήτημα της καταγωγής Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η δημιουργία των Βαλκανικών κρατών οδήγησε στην ενίσχυση τάσεων εθνικισμού στα νεοσυσταθέντα αυτά κράτη. Εγκλωβισμένοι στην προσπάθεια οριοθέτησης νέων κρατών και διασκορπισμένοι μέσα στα όρια αυτά, οι Γκαγκαούζοι και οι Καραμανλήδες των Βαλκανίων φαίνονται να νιώθουν αδύναμοι να «δημιουργήσουν» τη δική τους «εθνική ταυτότητα». Από την άλλη μεριά, τα Βαλκανικά κράτη θα διακρίνουν αυτήν την αδυναμία και θα προσπαθήσουν να τους εντάξουν στα όρια των δικών τους εθνικών κοινοτήτων. Και, μερικές φορές, υπό το παραπέτασμα της προστασίας αυτών των πληθυσμών υπόβοσκαν πολιτικές αναθεωρήσεις των εθνικών εδαφικών συνόρων που είχαν καθοριστεί από διεθνείς συνθήκες. Είναι η απαρχή προσπαθειών ανίχνευσης της προέλευσης αυτών των δυο βαλκανικών «μειονοτήτων».

Πολλά ήταν τα κύματα μελάνης που έτρεξαν στις σελίδες της ιστοριογραφίας στην προσπάθεια να επιλυθεί αυτό το « μεγάλο μυστήριο». Μερικές από τις αιτίες για τις οποίες δεν κατορθώθηκε ακόμα η αποσαφήνισή του ήταν η έλλειψη γραπτής φιλολογίας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών και η ελάχιστη ύπαρξη αρχειακών υλικών στην καραμανλίδικη γραφή .

Στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων του 20ου αιώνα, των δυο παγκόσμιων πολέμων και των συνεπειών τους, η καταγωγή αυτών των δυο πληθυσμών αρχίζει να γίνεται θέμα συζήτησης όχι μόνο στους κύκλους των ιστορικών αλλά και σ' αυτούς των διπλωματών και των πολιτικών. Η τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα με την εξαφάνιση των κομμουνιστικών καθεστώτων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη θα οδηγήσει στην επανεμφάνιση εθνικιστικών τάσεων σ' αυτό το μέρος της Παλαιάς Ηπείρου . Στα συμφραζόμενα αυτά το ζήτημα της προέλευσης των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων θα επανέλθει και στις σύγχρονες σελίδες του Διαδυκτίου θα βρουν θέση μερικές από τις θεωρίες σχετικά με την καταγωγή των δυο πληθυσμών.

Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι σε αυτές τις σελίδες δεν σκοπεύουμε να συμβάλουμε στη επίλυση του επίμαχου ζητήματος της προέλευσης των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων ούτε να αποκαλύψουμε τη «μαγική» λύση γι' αυτό το μυστήριο. Όμως κρίναμε σκόπιμο να εκθέσουμε τη μεγάλη ποικιλία των θεωριών που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς γύρω από

αυτό το ζήτημα. Οι θεωρίες αυτές, η ίδια η ύπαρξη και η καλλιέργεια τους, παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως εικονογράφηση της επιβίωσης παλαιότερων προβλημάτων και νοοτροπιών, και συνδέονται με τις εθνικιστικές αντιδικίες του 19^{ου} αιώνα.

Για την καταγωγή των Μικρασιατικών Καραμανλήδων διατυπώθηκαν δυο θεωρίες. Σύμφωνα με αυτές οι Καραμανλήδες ήταν:

- αρχικά Χριστιανοί της Βυζαντινής Μικράς Ασίας οι οποίοι μιλούσαν ελληνικά. Ύστερα, εξαιτίας της διαδικασίας του γλωσσικού εκτουρκισμού στην οποία υποβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της Σελτζουκικής και της Οθωμανικής κυριαρχίας αυτός ο Μικρασιατικός πληθυσμός κατέληξε να μιλάει τουρκικά¹.
- απόγονοι των τουρκικών στρατευμάτων που οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν εγκαταστήσει στην Μικρά Ασία πριν τις μεγάλες εισβολές του 11^{ου} αιώνα. Υπό τη βυζαντινή επιρροή οι Καραμανλήδες θα γίνουν Χριστιανοί αλλά θα συνεχίσουν να μιλούν τουρκικά².

¹ Taeschner, “Anadolu”, *Encyclopédie de l’ Islam*, 2, 1964, σ.324. Πρβλ. Speros Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, University California Press, 1971, σ. 453.

² Βλ. J.Eckmann, “Einige gerundiale Konstruktionen im karamanischen”, *Jean Deny Armagani*, Άγκυρα, 1958, σσ.77-83. Επίσης βλ. G.Jaeschke, “Die Turkish-Ortodoxe Kirche”, *Der Islam*, XXXIX (1964), σσ.95-129.

Κάποιοι στην προσπάθεια τους για να αποδείξουν τον «γνήσιο» χαρακτήρα της караμανλίδικης διαλέκτου της τουρκικής γλώσσας τάχθηκαν υπέρ των υποστηρικτών της δεύτερης θεωρίας³.

Ο καθηγητής Σπύρος Βρυώνης, στην ανάλυσή του, στην οποία παραθέτει τις μαρτυρίες διάφορων πηγών, συμβάλλει θετικά στην επίλυση του ζητήματος της καταγωγής των Καραμανλήδων. Αυτός με την επιστημονική τεκμηρίωση στην οποία βασίζεται καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Καραμανλήδες ήταν αρχικά Ελληνόφωνοι Χριστιανοί της Βυζαντινής Μικράς Ασίας⁴.

Η καταγωγή των Γκαγκαούζων συνεχίζει ακόμα να προβληματίζει και το ζήτημα αυτό στις σελίδες της ιστοριογραφίας προκάλεσε κατά καιρούς την εμφάνιση διάφορων θεωριών σχετικά με την προέλευση τους. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες οι Γκαγκαούζοι ήταν:

³ Βλ. Hamdullah Subhi, *Osmanli Hıristiyan Türkler*, Κωνσταντινούπολη, 1964, σ. 96-98. Βλ και Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Άγκυρα, 1983, σ.31-69.

⁴ S.Vryonis *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, University California Press, 1971, σ.457 και γενικότερα σσ. 452-462. Για το ζήτημα της καταγωγής των Καραμανλήδων. Βλ. και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΣΤ' (1975), σσ.319-323.

- απόγονοι των τουρκικών πληθυσμών των Κουμάνων, Πετσενέγων, Ούζων. Με την βυζαντινή επιρροή αυτοί δέχτηκαν το χριστιανισμό στο 11^ο αιώνα αλλά διατήρησαν την τουρκική γλώσσα⁵.
- απόγονοι των Πρώτο-Βουλγάρων που με την υιοθέτηση της τουρκικής γλώσσας ανθίστανται στη διαδικασία του εκσλαβισμού⁶.
- Βούλγαροι που τουρκοφώνησαν είτε υπό την πίεση των Κουμάνων, Πετσενέγων, Ούζων (το 11^ο-13^ο αιώνα) είτε ως συνέπεια της Οθωμανικής κατάκτησης⁷.
- απόγονοι των Σελτζούκων-Τούρκων που ήρθαν στη Δοβρουτσά υπό την καθοδήγηση του σουλτάνου των Σελτζούκων Izzeddin Keykavus, το 1263⁸.
- Ελληνόφωνοι Χριστιανοί προερχόμενοι από τη περιοχή του Καραμάν, οι οποίοι έχασαν τη μητρική τους γλώσσα και έμαθαν τουρκικά. Με αλλά λόγια

⁵ Βλ. Al Arbore, “Caracterul etnografic al Dobrogei sudice”, *Analele Dobrogei*, 3 (1938), σσ.8-24. Βλ. και T. Kowalski, *Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*, Κρακοβία, 1933, σσ.11-36.

⁶ T. Kowalski, ο.π., σ.11.

⁷ M.Ciachir, *Istoria găgăuzilor din Basarabia*, Κισσινέβ,1933, σ.78.

⁸ Βλ. P.Wittek, “Les gagaouzes - les gens de Kaykaous”, *Rocznik Orientalistyczny*, XVII, 1951-1952, σ.15-23. βλ και A.Decei, “Problema colonizării turcilor selgiuchizi in Dobrogea”, *Relații româno –orientale*, Βουκουρέστι, σσ.171-175. Επίσης, βλ. Athanas Manof, *Originea găgăuzilor*, Βουκουρέστι, 1978, σσ. 14-52.

αυτή η θεωρία υποστηρίζει ότι οι Γκαγκαούζοι είναι απόγονοι των Μικρασιατών Καραμανλήδων⁹.

Η πρώτη θεωρία, αν και γοητευτική, στηρίζεται σε υποθέσεις, ενώ η δεύτερη και η τρίτη δημιουργήθηκαν για πολιτικούς λόγους, για να δικαιολογήσουν ρεβιζιονιστικές απαιτήσεις. Με τις τελευταίες δυο θεωρίες αλλά και με τις γλωσσολογικές και τις λαογραφικές έρευνες θα έπρεπε να συμφωνήσουμε τουλάχιστον στο ότι οι Γκαγκαούζοι έχουν τον ίδιο τόπο προέλευσης με τους Καραμανλήδες: τα Μικρασιατικά εδάφη. Και γι' αυτό τον λόγο μπορούμε να εξηγήσουμε γιατί το καραμανλίδικο βιβλίο είχε τη δυνατότητα να κυκλοφορήσει ανάμεσα στους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους¹⁰.

Εκτός από τη μεγάλη ποικιλία των θεωριών για την καταγωγή των Γκαγκαούζων μια ζωντανή συζήτηση προκάλεσε και η προέλευση του ονόματος τους. Έτσι η λέξη «Γκαγκαούζ» προέρχεται:

⁹ Από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με τη Μικρασιατική Ελληνική καταγωγή των Γκαγκαούζων ήταν ο Ρουμάνος ιστορικός N.Iorga. Σχετικά με αυτά βλ. N.Iorga, βιβλιοκρισία στο St.Romansky, *Carte ethnographique de la nouvelle Dobroudja Roumaine*, Σόφια, 1912, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Est Orientale*, 6 (1915), σσ.241-243. Οι ομοιότητες μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων διακρίθηκαν από τον Α. Ιορδάνογλου ο οποίος μετά την ανάλυση διάφορων πηγών συμπεραίνει ότι οι Γκαγκαούζοι είναι οι Τουρκόφωνοι Μικρασιάτες, οι γνωστοί ως Καραμανλήδες. (Α. Ιορδάνογλου, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σ.409.

¹⁰ Α. Ιορδάνογλου, ο.π.

-από το γεγονός ότι είναι οι άνθρωποι του σουλτάνου Γκειγκαούς¹¹.

-από την ιδιότητα τους ως «calauze» (κολαούζων), δηλαδή υπερασπιστών των ρωσικών συνόρων¹².

-από μια θρησκευτική διάκριση ανάμεσα στους Ούζους, οι «Γκαγκά (=όρθιος, σωστός) + Ούζοι» προσδιορίζοντας τους Ούζους που βαπτίστηκαν¹³.

Συνεπώς θεωρούμε ότι μόνο μια διεπιστημονική και αντικειμενική ανάλυση των πηγών, προσπαθώντας να αποφύγει τους εθνικιστικούς πειρασμούς θα μπορέσει να ρίξει φως σε αυτό το «μεγάλο» ζήτημα της προέλευσης των Γκαγκαούζων.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, στον βαλκανικό χώρο, υπήρξαμε μάρτυρες σκηνών βιαιότητας που προκαλεί ο εθνικισμός, τις οποίες οι περισσότεροι από μας ελπίζαμε ότι είχε εξαφανίσει πριν πολύ καιρό η κοινωνική αλλαγή και ο εκσυγχρονισμός. Ρίχνοντας μια ματιά πάνω σε αυτή την απογοητευτική εικόνα μπορούμε να παρατηρήσουμε την παρουσία μερικών πληθυσμιακών ομάδων που μιλούν τούρκικα αλλά έχουν την ίδια θρησκευτική πίστη –

¹¹ G.D.Balaseff, *Imparatul Constantin al VIII lea Paleologul si statul oguzilor de pe țarmul Marii Negre*, Ιάσιο, 1940, σ.25. Την ίδια γνώμη συμπεριίζεται και ο P.Wittek, ο.π., σ.13.

¹² A.Manoff, ο.π., σ.44

όπως η πλειοψηφία των βαλκανικών πληθυσμών – την Ορθόδοξη πίστη¹⁴. Για να κατανοήσουμε αυτό το παράδοξο γεγονός είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε στην πορεία της ιστορίας αυτών των πληθυσμών.

Η ανατολή του 19^{ου} αιώνα βρίσκει τον βαλκανικό χώρο καλυμμένο από ένα πολυεθνικό ιστό υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Ορθόδοξοι πληθυσμοί στα Βαλκάνια παρά το ότι αποτελούσαν ένα ψηφιδωτό εθνοτήτων και εθνοτικών ομάδων, αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους και διατηρήθηκαν στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας σε μια τυπικώς ενοποιημένη κοινότητα¹⁵, συμμεριζόμενοι την ταυτότητα μιας κοινής θρησκευτικής διδασκαλίας και ανήκοντας στην ίδια «Μεγάλη Εκκλησία». Παρουσιάζοντας αναρίθμητες ταυτότητες και μεγάλη γλωσσική ποικιλία, η κοινότητα αυτή περιείχε και τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς που

¹³ ο.π.,σ.28.

¹⁴ Το 2000, σε μια στατιστική σχετικά με τους τούρκικους πληθυσμούς και με τις διαλέκτους της τουρκικής γλώσσα, η οποία βρέθηκε στο Διαδύκτιο, οι Γκαγκαούζοι στο βαλκανικό χώρο βρίσκονται στις βόρειες περιοχές : στη Ρουμανία , στη Βουλγαρία και στην Μολδαβία . Σύμφωνα μ’ αυτή τη στατιστική ο σημερινός αριθμός των Γκαγκαούζων είναι 173000 στην Μολδαβία και 12000 στην Βουλγαρία (βλ.[http: //www.turkiye.net /sota/oguz . html](http://www.turkiye.net/sota/oguz.html)) .

¹⁵ Για παρατηρήσεις σχετικά με την διατήρηση της κοινής ταυτότητας των Ορθόδοξων των Βαλκανίων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα βλ . Paschalis M. Kitromilides, “Orthodox culture and collective identity in the Ottoman

ήταν ήδη εγκαταστημένοι στα βαλκανικά εδάφη – τους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους. Η συνεκτικότητα αυτής της μεγάλης οικογένειας Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών των Βαλκανίων εδραιώθηκε επί των βασικών ιδεολογικών και πολιτιστικών προϋποθέσεων που κληρονομήθηκαν από το μεσαιωνικό Βυζάντιο. Αυτές οι βασικές προϋποθέσεις συνέβαλλαν τη κατάργηση των υπαρκτών γλωσσικών εμποδίων ανάμεσα στους υπηκόους μιας απέραντης γεωγραφικά επικρατείας.

Είναι γεγονός ότι εξαιτίας αντιξοοτήτων της ιστορίας, μερικά από τα μέλη των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων της Μικράς Ασίας έπρεπε, αναγκαστικά, να αποδημήσουν προς τον βαλκανικό χώρο. Υπό αυτές τις συνθήκες, σταδιακά, στα Βαλκάνια θα γεννηθεί μια πραγματική διασπορά των μικρασιατικών Καραμανλήδων. Τα μέλη της θα ιδρύσουν μικρές και διασκορπισμένες κοινότητες σε όλο τον βαλκανικό χώρο, κυρίως στον αγροτικό¹⁶.

Το γεγονός αυτό αφενός είχε ως αποτέλεσμα την μη καταγραφή των κοινοτήτων αυτών σε διάφορες χαρτογραφικές

Balkans during the eighteenth century”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 81-95.

¹⁶ Αν λάβουμε υπόψη ότι η πόλη έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση των εθνικών ταυτοτήτων, τότε η παρουσία των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών, κυρίως στον αγροτικό χώρο μπορεί να θεωρηθεί ένας βασικός λόγος για τον οποίο αυτοί οι πληθυσμοί δεν έχουν καλλιεργήσει ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα .

αποτυπώσεις της εποχής ενώ αφετέρου, η επέκταση των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων σε όλο τον βαλκανικό χώρο και η μακρόχρονη τους συμβίωση με άλλους Ορθόδοξους λαούς, τούς εξέθεσε σε σημαντικές επιρροές¹⁷.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ορισμένοι από τους εκπροσώπους αυτής της διασποράς να απαντώνται στο βαλκανικό εμπόριο. Μαζί με τους Καραμανλήδες στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα, οι Γκαγκαούζοι –άλλος Τουρκόφωνος Ορθόδοξος πληθυσμός που, αναμφισβήτητα, είχε την ίδια μικρασιατική προέλευση – αποτελούν το επίκεντρο της εργασίας μας .

Για να κατανοήσουμε την σύνθετη βαλκανική εικόνα του 19^{ου} αιώνα στην οποία συναντάμε τους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους θεωρήσαμε αναγκαίο να παρουσιάσουμε τις

¹⁷ Οι επιρροές των Ορθόδοξων πληθυσμών πάνω στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους στα Βαλκάνια είναι προφανείς όχι μόνο στον τρόπο της καθημερινής τους ζωής αλλά και στη γλώσσα την οποία μιλούσαν – την τούρκικη γλώσσα. Για τις επιρροές της ρουμανικής γλώσσας στο περιεχόμενο της ενιαίας εμπορικής αλληλογραφίας στη καραμανλίδικη γραφή βλ. C. V. Turcitu, “Documentele karamanice din Romania”, *Hrisovul*, IV-V (1999), Βουκουρέστι, σ.145. και Vladimir Drimba, “Surse romanesti pentru dialectologia turca.”, *Fonetica și dialectologie*, IV (1973), Βουκουρέστι, σ.172. Για τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά της τουρκικής γλώσσας των Μικρασιατών Καραμανλήδων βλ. Özsoy Meral, “Karaman ağızi”, *Konya* 7 (1964), σ. 65-72. Επίσης, βλ. και J. Eckmann “Anadolu ağızlarına ait araştırmalar. Phonetica”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (1950), σσ.165-200.

κυριότερες στιγμές που έχουν επισημανθεί στην συλλογική τους μοίρα. Θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε τα ίχνη της παρουσίας αυτών των δυο πληθυσμών στη Βαλκανική Χερσόνησο από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μέχρι την αρχή του 20ου αιώνα.

II.2. Η αναζήτηση της «εθνικής συνείδησης»

Η γεωγραφική πραγματικότητα που είχε δημιουργηθεί στα Βαλκάνια στην ανατολή του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της διάδοσης του μικρασιατικού στοιχείου, αποτέλεσε την αφετηρία και το πυρήνα της παρούσας εργασίας. Φυσικά αναρωτηθήκαμε: Ποιοι ήταν οι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή τη διάδοση; Ποια ήταν η θέση αυτών των βαλκανικών «μειονοτήτων» στη δίνη των γεγονότων του αιώνα του εθνικισμού και του φιλελευθερισμού;

Ακριβώς σαν puzzle στο οποίο κάθε κομμάτι είναι σημαντικό για να επιτύχουμε την συγκρότηση ολόκληρης της εικόνας, έτσι ώστε να μπορέσουμε να απαντήσουμε στις παραπάνω ερωτήσεις, πρέπει να λάβουμε υπόψη το περίπλοκο των γεγονότων και των διαδικασιών που εξελίχθηκαν στο χώρο των Βαλκανίων.

Κατά το διαδρομή του 18^{ου} αιώνα οι Ορθόδοξοι πληθυσμοί των Βαλκανίων συγκροτήθηκαν στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας σε μια τυπικώς ενοποιημένη κοινότητα

που συμεριζόταν την ίδια κοινή θρησκευτική διδασκαλία. Αυτή υπήρξε η περίοδος κατά την οποία η Ορθόδοξη θρησκεία διαδραμάτισε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στη διατήρηση της κοινής ταυτότητας των Ορθόδοξων στα Βαλκάνια. Η ίδια Ορθόδοξη θρησκεία θα αποτελέσει το βασικό στοιχείο το οποίο θα διευκολύνει τη δημιουργία των γεφυρών επικοινωνίας ανάμεσα στους υπηκόους του Ορθόδοξου μιλλέτ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹⁸. Σε μια αρκετά μεγάλη έκταση των Βαλκανίων οι μικρές και διασκορπισμένες κοινότητες των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων θα ενσωματωθούν στους κόλπους της μεγάλης οικογένειας των Ορθοδόξων των Βαλκανίων και θα συμβάλουν στην ανταλλαγή πολιτισμικών αξιών σε αυτό το μέρος της Ευρώπης.

Όμως η Βαλκανική Ορθοδοξία συγκροτήθηκε από μια μεγάλη ποικιλία κοινοτήτων που διέφεραν πρώτα απ' όλα στη γλώσσα την οποία μιλούσαν. Σταδιακά αυτές οι γλωσσικές διακρίσεις ανάμεσα στους Ορθοδόξους των Βαλκανίων εμφανίζονται προφανείς και ως αναγνώριση αυτής της γλωσσολογικής ποικιλίας εμφανίζονται, προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα, διάφορα γλωσσάρια και λεξικά. Έτσι το 1770

¹⁸ Σε μια πραγματεία για διάφορους όρους που χρησιμοποιούσαν στον Οθωμανικό νομικό-πολιτικό λόγο, για την έννοια του «μιλλέτ». Βλ. V. Panaite, *Limbajul politico-juridic în islamul otoman*, Βουκουρέστι, 1998, σ.280. Επίσης, βλ. και Johann Strauss, "The millets and the Ottoman language :the contribution of the ottoman Greeks to Ottoman letters", *Die Welt des Islam*, 35 (1995), σσ. 80-95.

εμφανίζεται το Ελληνικό-Βλάχικο-Αλβανικό λεξικό του Θεόδωρου Καβαλιώτη¹⁹ και ύστερα ακολουθεί το Ελληνικό-Βλάχικο-Βουλγαρικό-Αλβανικό γλωσσάριο του Δανιήλ Μοσχοπολίτη²⁰. Στην ίδια κατεύθυνση ανήκει και η έκδοση στο 1804, με καραμανλίδικη γραφή του ελληνικού-τουρκικού λεξικού του Ζαχαρία Αγιορίτου της Καισαρείας²¹. Αυτό το λεξικό κατά το διάστημα των επόμενων δυο δεκαετιών θα γνωρίσει τέσσερις επανεκδόσεις²².

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται η διείσδυση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού στο βαλκανικό χώρο και

¹⁹ Θεόδωρος Καβαλιώτης, *Πρωτοπειρία*, (Βενετία 1770). Βιβλιογραφικές λεπτομέρειες βλ. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique. XVIIIe siècle*, Παρίσι, 1928, σσ.126-128.

²⁰ Δανιήλ Μοσχοπολίτης, *Λεξικόν τετράγλωσσον*, (Κωνσταντινούπολη, 1802). Βλ. Paschalis M. Kitromilides, “Orthodox culture and collective identity in the Ottoman Balkans during the eighteen century”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ. 94. Πρβλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η Ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια. 1750-1850. Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα, 1998.

²¹ S. Salaville, E. Dallegio, ο.π., I, σ.33. Περιγραφή αυτής της πρώτης έκδοσης, χάρη στον R. Clogg, “Notes on some karamanli books printed before 1850, now in British libraries”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13 (1967), σσ. 521-563.

²² Ζαχαρία Αγιορίτου *Λεξικόν Τουρκικόν-Γραικικόν*, Βενετία, 1805, 1812, 1817, 1819. Βλ. E. Balta, *Karamanlidika. Bibliographie analytique. Additions (1584-1900)*, Αθήνα, 1987, σ.3 και σσ. 11-13.

ταυτόχρονα η συνειδητοποίηση της γλώσσας ως βασικού στοιχείου ως προς τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Μεταξύ των πρώτων που επεξεργάστηκαν τη σχέση μεταξύ Διαφωτισμού και γλώσσας ήταν ο Δημήτριος Καταρτζής²³. Αυτός προσδιορίζει το έθνος ως μια κοινότητα που έχει την ίδια πολιτισμική και γλωσσική κληρονομιά. Παρ' όλα αυτά, με την χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας στα έργα που κυκλοφορούν στις πρώτες δυο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η κοινή ταυτότητα των Ορθόδοξων των Βαλκανίων θα συνεχίσει να συνυπάρχει με τις προσπάθειες διαγραφής των βαλκανικών εθνικών ταυτοτήτων²⁴.

Σταδιακά η ιδέα της κοινής ταυτότητας της ενωμένης βαλκανικής κοινότητας αρχίζει να αντικαθίσταται με την ιδέα της ευδιάκριτης ιστορικής ταυτότητας ανάμεσα στους Σέρβους, στους Ρουμάνους και στους Έλληνες της διασποράς και των αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μπορούμε να θεωρήσουμε ως εκπροσώπους της αρχής του ρουμανικού εθνικισμού τον Δ. Φιλίππιδη και τον Δ. Φωτεινό. Ο πρώτος στη «Γεωγραφία της Ρουμανίας»²⁵ χρησιμοποιεί τον όρο «Ρουμανία» για να περιγράψει το χώρο της Βλαχίας, της

²³ Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, έκδοση του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, 1970, σ.10

²⁴ Βλ. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of the Nations*, Οξφόρδη, 1986, σσ. 21-46.

²⁵ Δ. Φιλίππιδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμανίας*, Λειψία, 1816, σσ. 7-8.

Μολδαβίας και της Τρανσυλβανίας. Ο δεύτερος αναβιώνει²⁶ τον παλαιό μύθο της «Μεγάλης Δακίας» για να ονομάσει τις ίδιες Ρουμανικές Χώρες .

Με αφετηρία αυτές τις αρχικές μορφές εμφάνισης των ευδιάκριτων εθνικών ταυτοτήτων θα φθάσουμε προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα να καταγράφουν στον χάρτη των Βαλκανίων οι πυρήνες των μελλοντικών σύγχρονων εθνικών κρατών. Η εμφάνιση των εθνικών κρατών και των συνόρων τους θα οδηγήσει στην κλιμάκωση του βαλκανικού εθνικισμού. Έχοντας ως υπόβαθρο τη δύση της οθωμανικής δύναμης και τη δημιουργία καινούριων ιδεολογικών ρευμάτων²⁷ στην οθωμανική αυτοκρατορία, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, εκδηλώνονται οι πολιτικές των εθνικών διεκδικήσεων των καινούριων βαλκανικών κρατών.

²⁶ Βλ. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας ,τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαβίας*, τομ.Α΄-Γ΄, Βιέννη, 1818-1819. Βλ. κυρίως τομ.Α΄, σ.300-311. Για τη σημασία των έργων του Φιλιππίδη και του Φωτεινού βλ. P. M. Kitromilides, ο.π., σ.95.

²⁷ Κατά κύριο λόγο, τρία ιδεολογικά ρεύματα γίνονται αισθητά στην οθωμανική κοινωνία προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και την αρχή του 20ου αιώνα: α) ο Πανισλαμισμός, β) ο Παντουρανισμός γ) ο Οθωμανισμός. Βλ. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, δεύτερη έκδοση., Λονδίνο, 1998, σσ. 261, 270, 337 – 346. Για το ίδιο θέμα βλ. και Selim Deringil, *The well-protected domains. Ideology and the legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876 – 1909*, Λονδίνο, 1998, σσ. 16 – 43 και σσ. 68 – 92.

Οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί των Βαλκανίων αντιμετωπίζουν πλέον εθνικιστικές τάσεις που εκδηλώνονται σε αυτή τη περιοχή και καταβάλλουν προσπάθειες να διατηρήσουν τη δική τους πολιτισμική ταυτότητα και ως εκ τούτου αντιτάσσονται στις τάσεις των διάφορων βαλκανικών κρατών να τους ενσωματώσουν.

Παράλληλα με τις ιδεολογικές και πολιτισμικές ανατροπές του βαλκανικού χώρου, οι πολιτικές εξελίξεις θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και στην ανάπτυξη εθνικιστικών ρευμάτων. Άμεση συνέπεια των πολιτικών εξελίξεων υπήρξε η συνεχής μετακίνηση των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών μέσα στα όρια της βαλκανικής έκτασης, της μεγάλης γεωγραφικής περιοχής στην οποία συναντούμε τους Καραμανλήδες και τους Γκαγκαούζους στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα. Στην αρχή του αιώνα, ο εκπρόσωπος της «British and Foreign Society» στη Μαριούπολη, ο Robert Pirkenton συνάντησε Καραμανλήδες στην Κριμαία. Αυτός ο καραμανλίδικος πληθυσμός φαίνεται ότι εγκαταστάθηκε στη Κριμαία πιθανόν προερχόμενος από τη Μικρά Ασία στα 1775-1778 και μιλούσε μια διάλεκτο της τούρκικης γλώσσας²⁸.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι, ταυτόχρονα με το κύμα των εθνικισμών οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι, κυρίως ο

²⁸ G.Doertfer “Das Krimosmaische”, *Philologie Turcicae Fundamenta*, 1 (1959), σ.2. Βλ. R. Clogg, “Anadolu Hristiyan karındaşlarımız: the Turkish speaking Greeks of Asia Minor.”, *Anatolica. Studies in the Greek East in the 18th and 19th century*, 1996, σ.70.

γκαγκαούζικος πληθυσμός, θα αντιμετωπίσουν και την ανάπτυξη της ρωσικής επίδρασης στο βαλκανικό χώρο. Καθόσον η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνεται προφανής, η Ρωσία εκδηλώνεται ως «προστάτρια δύναμη» των Ορθόδοξων των Βαλκανίων. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το 1812²⁹ η Βεσσαραβία, έδαφος όπου είχαν εγκατασταθεί τα προηγούμενα χρόνια οι Γκαγκαούζοι, εισέρχεται υπό την κυριαρχία της Ρωσίας. Η καινούρια εξουσία θα πάρει διάφορα διοικητικά μέτρα με τα οποία θα ξεκινήσει η διαδικασία εκρωτισμού των Γκαγκαούζων.

Η σειρά των Ρωσο-τουρκικών πολέμων που άρχισαν τον 18^ο αιώνα και συνεχίστηκαν μέχρι την όγδοη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα έθεσε το πλαίσιο των «αποδημιών» των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών σε ολόκληρη την έκταση της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Αμέσως μετά τον Ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1806-1812 και την προσάρτηση του βεσσαραβικού εδάφους στη Ρωσία, μερικοί από τους Γκαγκαούζους κατευθύνονται προς τη Βουλγαρία ή προς τη Δοβρουτσά. Μετά το 1812, οικογένειες των Γκαγκαούζων θα έρθουν στη Βουλγαρία από τη Βεσσαραβία, από τα χωριά Πασά-Κασλά (Paşa-Kaşla) και Τσαντίρ-Λούγκα (Ciadâr –Lunga)³⁰. Ενδιαφέρον όμως είναι ότι αυτές τις οικογένειες θα εγκατασταθούν στο «μεγάλο βουλγαρικό

²⁹ Ως συνέπεια του Ρωσο –Τουρκικού πολέμου από 1806-1812.

χωριό»³¹ Karaman Köy. Οι Γκαγκαούζοι μετά το 1812 θα εγκατασταθούν και στο χωριό Γκελμπουνάρ της Δοβρουτσάς, κοντά στη Μεντζιντία³².

Κατόπιν οι ρωσικές αρχές θα λάβουν μέτρα για να ευνοήσουν τη μετακίνηση προσκόμιση των Γκαγκαούζων από τα νότια του Δούναβη στο βεσσαραβικό έδαφος. Έτσι, το 1819, ο στρατηγός με βουλγαρική καταγωγή Inzon, απέκτησε από τον τσάρο Αλέξανδρο ένα προνόμιο (*zarsca gramota*) που υπάρχει σήμερα στο ιερό ναό της βουλγαρικής εκκλησίας στο Μπόλγραντ³³. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο κάθε Γκαγκαούζος λάμβανε δωρεάν ένα κτήμα και απαλλασσόταν από τους φόρους και από τη στρατιωτική θητεία για επτά χρόνια³⁴.

Συνεχίζοντας να έχουν την συνείδηση της υπαγωγής τους στην ίδια οικουμενική κοινότητα της βαλκανικής Ορθοδοξίας οι «χριστιανοί Τούρκοι» των Βαλκανίων θα συμμετάσχουν ενεργά στα γεγονότα του επαναστατικού έτους του 1821. Το 1984 στη Σόφια, στο βιβλίο του Nikolai Todorov³⁵

³⁰A. Ichirkov, *La Dobroudja. Géographie, histoire, importance économique et politique*, Σόφια, 1918, σ. 196.

³¹ Ο.π., σ.197

³² Ο.π.

³³Ion Nistor, *Așezările bulgare și găgăuze din Basarabia*, Βουκουρέστι, 1944, σ.20.

³⁴ Ο.π., σ.22.

³⁵Nikolai Todorov, *Balkanski izmerenia na grătkoto vāstanie ot 1821 godina.Prinosăţ na Bălgarite*, Σόφια, 1984. Βλ. και N. Ciachir, *Istoria*

είδε το φως της δημοσιότητας ένα ανέκδοτο έγγραφο για τα γεγονότα του 1821. Αυτό το έγγραφο δίδει πληροφορίες για τα 1002 μέλη της Φιλικής Εταιρείας που προσέφυγαν στη Ρωσία μετά τη συντριβή στο Σκουλένι. Ανάμεσα στα μέλη της Εταιρείας μπορούμε να διακρίνουμε και τρεις «χριστιανούς Τούρκους».

Μετά το 1821 η ρωσική πολιτική πανσλαβιστικών προσανατολισμών προσπάθησε να εκβουλγαρίσει τους Γκαγκαούζους της επικράτειάς της. Στην προσπάθεια αυτή αντιστάθηκαν σθεναρά οι Γκαγκαούζοι, οι οποίοι επισημοποίησαν σταδιακά το εθνώνυμο «Γκαγκαούζος».

Ο επόμενος Ρωσο-τουρκικός πόλεμος (1828-1829) με τους όρους της συνθήκης της Αδριανούπολης εδραιώνει τη θέση της Ρωσίας ως «προστάτριας δύναμης» των Ορθόδοξων στα Βαλκάνια. Συνεπώς διαπιστώνουμε μια αλλαγή της κατεύθυνσης «αποδημιών» των Γκαγκαούζων στις βόρειες περιοχές των Βαλκανίων δηλαδή, αυτή τη φορά, από τη Βουλγαρία προς τη Βεσσαραβία. Μετά το 1829 στο Beydağ στη περιοχή του Babadag της Βεσσαραβίας θα εγκατασταθούν οι Γκαγκαούζοι που ήρθαν από τα χωριά Kara–Ağaz και Yucenli από τη περιοχή της Προβαδίας της Βουλγαρίας³⁶. Στην ίδια

popoarelor din sud estul Europei în epoca moderna, Βουκουρέστι, 1987, σσ.97-98.

³⁶ A. Ichirko, ο.π., σ.196.

περίοδο άλλοι Γκαγκούζοι από τη περιοχή της Βάρνας θα έρθουν στη ανατολή του Babadag, στο χωριό Ali Bey Koy³⁷.

Η διαδικασία του επανεξελληνισμού των Μικρασιατών Καραμανλήδων η οποία εντάθηκε μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους (1830) θα εκδηλωθεί και στα Βαλκάνια υπέρ των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών³⁸. Έτσι εξηγείται η παρουσία διαφόρων μοναχών από τον Άγιο Όρος στα γκαγκαούζικα χωριά της Βεσσαραβίας³⁹.

Οι ιδέες που εξέφρασαν στην αρχή του αιώνα ο Φιλιππίδης και ο Φωτεινός θα ξαναβρεθούν στο προσκήνιο των προγραμμάτων της επανάστασης του 1848 στις Ρουμανικές Χώρες. Αποτελώντας το τελευταίο ανατολικό προπύργιο της ευρωπαϊκής επανάστασης τα γεγονότα του 1848 στις Ρουμανικές Χώρες θα ανοίξουν το δρόμο για την ένωση τους .

Στο τέλος του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856), σύμφωνα με τη Συνθήκη του Παρισιού, οι τρεις νομοί της Βεσσαραβίας -Καχούλ, Μπόλγραντ και Ισμαήλ - επιστράφηκαν

³⁷ Ο.π.

³⁸ Για την ανάλυση του χαρακτήρα του Ελληνικού εθνικισμού κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα βλ. P.M. Kitromilides, “«Imagined Communities» and the origins of the national question in the Balkans”, *European History Quarterly*, 19, 2, 1989, σ. 140-186. Επίσης για την εκδηλώσεις του Ελληνικού εθνικισμού στην Μικρά Ασία βλ. του ίδιου, “Greek irredentism in Asia Minor and Cyprus”, *Middle Eastern Studies*, 26, 1 (1990), σσ.3-17.

στη Μολδαβία και μαζί μ' αυτούς ένα τμήμα του γκαγκαούζικου πληθυσμού. Μετά το 1859 αυτό το έδαφος θα συμπεριληφθεί στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Σ' αυτό το καινούριο πλαίσιο οι ρουμανικές αρχές θα πάρουν διάφορα ευνοϊκά μέτρα για τους Γκαγκαούζους. Με τα χρυσόβουλλα της 4 Φεβρουαρίου του 1857 και της 6 Ιουνίου του 1857 επιβεβαιώθηκαν τα προνόμια των Γκαγκαούζων του έγγραφου του 1819⁴⁰. Ύστερα για τους Γκαγκαούζους από το βεσσαραβικό έδαφος οι ρουμανικές αρχές θα ιδρύσουν την Επαρχία του Κάτω Δούναβη με έδρα το Ισμαήλ υπό την καθοδήγηση του επισκόπου Μελχισεδέκ Στεφανέσκου ⁴¹.

Σύμφωνα με τις Συνθήκες του Αγίου Στέφανου και του Βερολίνου, οι Ρουμανικές Χώρες θα αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους και θα ενσωματώσουν και τη Δοβρουτσά, εκεί όπου υπήρχε και γκαγκαούζικος πληθυσμός, ενώ οι τρεις νομοί της Βεσσαραβίας θα προσαρτηθούν στη τσαρική διοίκηση μαζί με το υπόλοιπο του Βεσσαραβικού εδάφους. Μολονότι αυτό το έδαφος θα επανέλθει στη Ρουμανία για σύντομο χρονικό διάστημα, μεταξύ 1918 –1940, η διαδικασία εκρωσισμού των Γκαγκαούζων θα συνεχιστεί και μια από τις συνέπειές της

³⁹ Κυρίως στα χωριά από τη περιοχή Tighina. Βλ. M.Ciachir, *Istoria Gagauzilor din Basarabia*, Κισνέβ, 1933, σ. 9.

⁴⁰Βλ. Mihaela Babuška, *Considerații privind evoluția istorică a găgăuzilor, Caietele laboratorului de studii otomane*, 2 (1993), Βουκουρέστι, σ.14.

⁴¹ I.Nistor, ο. π., σ.23.

υπήρξε η δημιουργία του «γκαγκαούζικου» αλφάβητου⁴² με βάση το ρωσικό αλφάβητο. Μετά το 1940 οι Γκαγκαούζοι θα αποτελέσουν μέρος της εθνικής δομής της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μολδαβίας. Το 1964 στο Κίσινεβ δημοσιεύεται γκαγκαουζική εφημερίδα, δεκαπενθήμερη, ως συμπλήρωμα της εφημερίδας *Moldova Socialistă*.⁴³

Πνευματικό και οικονομικό κέντρο των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας ήταν η πόλη Κομράτ. Εκεί υπήρξαν προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα δυο εκκλησίες, δυο λύκεια, δέκα γυμνάσια, ένα δικαστήριο και μια τράπεζα⁴⁴.

Το τέλος του 19^{ου} αιώνα η εμφάνιση στο βαλκανικό τοπίο δυο νέων ανεξαρτήτων κρατών, της Ελλάδος και της Ρουμανίας, και η δημιουργία της αυτόνομης ηγεμονίας της Βουλγαρίας, θέτει τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς στα Βαλκάνια στη διασταύρωση των εθνικιστικών τάσεων αυτών των καινούριων κρατών και αντιμέτωπους με τις πιέσεις της διαδικασίας του εκρωσισμού.

⁴² Αυτό το αλφάβητο δημιουργήθηκε το 1957. Βλ. M. Ciachir, ο.π., σ.5. Επίσης βλ. Α. Ιορδάνογλο, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σ.393.

⁴³ M. Babuška, ο.π. Επίσης βλ. Α. Ιορδάνογλου, ο. π.

⁴⁴ M. Ciachir, ο.π., σ.10.

II.3. Οι Καραμανλήδες και η παρουσία τους στα Βαλκάνια

Η διαδικασία εξισλαμισμού και εκτουρκισμού των περιοχών της Μικράς Ασίας, διαδικασία που έχει τις απαρχές της κατά την περίοδο κυριαρχίας των Σελτζούκων και συνεχίστηκε στην οθωμανική εποχή, είναι αδιαμφισβήτητα μια ιστορική πραγματικότητα στις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα. Διαπιστώνουμε το ξεκίνημα της διαδικασίας του εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας, παράλληλα με την πολιτική και στρατιωτική παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με αποκορύφωμα την ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ (1071) από τα στρατεύματα των Σελτζούκων. Αυτή η ήττα δεν υπήρξε αποτέλεσμα της παρακμής του μικρασιατικού ελληνισμού αλλά προήλθε από τις εσωτερικές αναταραχές που ανέκυπταν από τη δομή του βυζαντινού κράτους.

Ταυτόχρονα όμως το φαινόμενο της μετακίνησης των τουρκικών πληθυσμών αντιτίθεται προς τις περιπτώσεις άλλων νομαδικών λαών προερχόμενων από τα βόρεια της Ασιατικής στέπας ενώ παράλληλα θα πάρει χαρακτήρα συστηματικής εγκατάστασης σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Έτσι, παράλληλα με τη σταδιακή διαδικασία εξισλαμισμού⁴⁵ του αυτόχθονος πληθυσμού, η εγκατάσταση ξένων στοιχείων θα προκαλέσει και μια διαδικασία εκτουρκισμού με αποτέλεσμα την επικράτηση του τουρκικού πληθυσμού ήδη από τον 12^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία αρχίζει να χρησιμοποιείται, για την Μικρά Ασία ο όρος «Τουρκία» ή «Τουρκομανία»⁴⁶.

Σε μια ευρύτερη συγκριτική οπτική επί των πολιτισμικών μεταβολών στον Μεσογειακό χώρο, η αλλαγή του πολιτισμικού χαρακτήρα της Μικράς Ασίας αποτελεί ένα από τα τελευταία στάδια των μεταβολών που διαμόρφωσαν τον σημερινό πολιτισμό της Μεσόγειου παράλληλα προς τη διαδικασία επανεκχριστιανισμού και εξισπανισμού της Ιβηρικής Χερσονήσου με την ήττα των Αράβων⁴⁷.

⁴⁵ Τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας του εξισλαμισμού των πληθυσμών της Μικράς Ασίας εξετάζει ο Speros Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, University California Press, 1971. Πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά* ΣΤ' (1975), σσ.319-323.

⁴⁶ Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve türk islam medeniyeti*, Άγκυρα, 1965, σ.65. Επίσης για την ιστορία των Σελτζούκων βλ. Claude Cahen, *Pre-ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history (1071-1330)*, Λονδίνο 1968, σσ.143-155.

⁴⁷ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, ο.π., σ.322.

Στα 1256 ιδρύθηκε το εμιράτο του Καραμάν με βάση το όνομα του ιδρυτή του⁴⁸. Αυτό το εμιράτο θα περιλάβει συν των χρόνων περιοχές όπως η Λυκαονία, η Παμφυλία, η Ισαυρία και η δυτική Κιλικία. Η πρωτεύουσα του εμιράτου ήταν αρχικά η Λάρανδα και ύστερα το Ικόνιο που αποτέλεσε την πρώτη πρωτεύουσα της Σελτζουκικής Αυτοκρατορίας. Μεταξύ των σημαντικών πόλεων του εμιράτου ήταν: το Ακ-Σαράι , το Ακ-Σεχίρ ,το Ερεγλί, και το Ερμενέκ⁴⁹.

Οι κάτοικοι του εμιράτου ονομάστηκαν «Καραμανλήδες», χωρίς διάκριση γλώσσας ,φυλής ή θρησκείας.

⁴⁸ *Encyclopedie de l'Islam* ,τ.4, σ. 263. Βλ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, επιμ., *The Ottoman Emirate 1300-1389*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1994. Επίσης, βλ. και Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, 1996.

⁴⁹ Περισσότερες πληροφορίες για το γεωγραφικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας βλ. Παντ. Μ Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα, 1921 (ανατύπωση 2000). Επίσης βλ. Ιωάννης Η. Καλφόγλους, *Ιστορική γεωγραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου*, (Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Σταύρος Ανεστίδης) Αθήνα, 2002.

Είναι γεγονός ότι δόθηκε το όνομα «Καραμανλήδες»⁵⁰ στους κατοίκους του μικρασιατικού εμιράτου

⁵⁰ Περί ονόματος των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων αξίζει να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις. Στην αρχή με το όνομα «Καραμανλήδες» (karamanlilar) προσδιορίστηκαν οι κάτοικοι του εμιράτου Καραμάν της Μικράς Ασίας, δίχως διάκριση γλώσσας και θρησκείας. Ύστερα με τη χρήση του ονόματος «Καραμανλήδες» προσδιορίστηκαν όλοι οι τουρκόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας που διατήρησαν επί αιώνες τη δική τους «ελληνική» θρησκεία. Θεωρούμε ότι αυτή η επέκταση της χρήσης του όρου «Καραμανλήδες» ήταν η αιτία που προκάλεσε πολλές ασάφειες στην ιστοριογραφία.

Η λέξη «Karamanlilar» (Καραμανλήδες) προέρχεται από τη λέξη «Karaman» (το όνομα του Μωάμεθ Καραμάν Μπέη) + την τουρκική κατάληξη «li» με την οποία παράγονται επίθετα που «δείχνουν την κτήση ή τη σχέση» (βλ. Samy-bey Frascbery, *Dictionnaire turc-français*, Κωνσταντινούπολη, 1885, σ. 943) + την κατάληξη πληθυντικού «lar». Η παραγωγική κατάληξη «li» μεταφράζεται «(εκείνος) που έχει/ που είναι από/ που είναι μαζί με». Συνεπώς, «Καραμανλήδες» σημαίνει «(εκείνοι) που είναι από τον Καραμάν» ή «(εκείνοι, οι άνθρωποι) που είναι μαζί με τον Καραμάν (Μπέη)». Ένα άλλο εύγλωττο παράδειγμα μας φέρνει η λέξη «Osmanlilar» (οι Οθωμανοί), που με την ίδια φιλολογική εξήγηση όπως στην περίπτωση της «Karamanlilar» σημαίνει «(εκείνοι) που είναι μαζί με τον Osman (Μπέη)». Μέχρι σήμερα με τη βοήθεια αυτής της κατάληξης, στην τούρκικη γλώσσα σχηματίζονται από τα γεωγραφικά ουσιαστικά επίθετα που εκφράζουν τον τόπο καταγωγής, την εθνικότητα ή την υπηκοότητα. Π.χ.: Atina + li =Atinali (Αθηναίος, κάτοικος της Αθήνας), Avrupa + li= Avrupalı (Ευρωπαίος), κ.α.

Η συνήθεια να ονομάζουν μια περιοχή με το όνομα του κατακτητή της αποτελεί μια ιστορική πραγματικότητα η οποία χαρακτηρίζει το μικρασιατικό έδαφος. Σε μια περίοδο που έχει ακόμα αρκετά σκοτεινά σημεία και στην οποία ο χώρος της Μικράς Ασίας γνωρίζει την ταραχή των εισβολών διάφορων αποδημητικών φύλων εμφανίζονται σταδιακά τα πρώτα τουρκικά εμιράτα. Αυτά θα πάρουν τα ονόματα διάφορων τούρκων ηγετών που θα κατακτήσουν περιοχές του μικρασιατικού χώρου και θα επιβάλουν την εξουσία τους στους ιθαγενείς πληθυσμούς. Έτσι περιγράφεται η

του Καραμάν που ιδρύθηκε από τον Καραμάν Μπέη στο 1256⁵¹. Αρχικά ήταν Έλληνες αλλά ενόσω η τούρκικη κυριαρχία επεκτεινόταν στη Μικρά Ασία αυτοί οι Καραμανλήδες θα υιοθετούσαν την τουρκική γλώσσα. Αυτή η διαδικασία του γλωσσικού εκτουρκισμού των μικρασιατικών πληθυσμών εδραιώθηκε στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα μετά από μακροχρόνιες μεταβολές. Έτσι ο Μεχμέτ Μπέη, ο διάδοχος του Καραμάν Μπέη, θα απαγορεύσει ακόμη και τη χρήση της αραβικής γλώσσας στην επίσημη αλληλογραφία του εμιράτου (13 Μαΐου 1277)⁵².

περίπλοκη εικόνα των μικρασιατικών εμιράτων (beylik) του Karaman, του Hamid, του Osman, κ. α.

Έχοντας ως υπόβαθρο την παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και υπό τις πιέσεις των καινούριων κατακτητών, οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας είτε θα διαφύγουν προς την Κωνσταντινούπολη είτε θα παραμείνουν και θα αποδεχθούν την εξουσία των καινούριων ηγετών. Για παράδειγμα, όταν αναφέρεται στην κατάκτηση της Νίκαιας, ο χρονογράφος Neşri γράφει ότι «ο αρχηγός της πόλης έφυγε στην Κωνσταντινούπολη αλλά οι περισσότεροι ιπότες μαζί με τους κατοίκους της πόλης ήρθαν να υποδεχτούν τον Orhan Gazi.» (Mehmed Neşri, *Gihannüma*, εκ. Franz Taeschner, Λειψία, 1951, σ.45.)

Αν λάβουμε υπόψη όλο το περίπλοκο των γεγονότων και των διαδικασιών που προαναφέραμε, τη συνήθεια των μικρασιατικών πληθυσμών να παίρνουν το όνομα των ηγετών τους, τότε μπορούμε να εξηγήσουμε πως ένας πληθυσμός από τη προσέγγιση του με τους Καραμανλήδες όταν θα εγκαταλείψει το μικρασιατικό χώρο υπό την καθοδήγηση του Ιζεντίν Γκειγκαούζ θα γίνει «άνθρωποι του Γκειγκαούζ» γνωστοί ως «Γκαγκαούζοι» και όχι ως «Καραμανλήδες».

⁵¹ *Encyclopedie de l'Islam*, τομ.4, σ.263.

⁵² Mehmet Ali Mustafa, *Istoria turcilor*, Βουκουρέστι, 1976, σ.102.

Η εμφάνιση στην πολιτική σκηνή της Μικράς Ασίας του εμιράτου του Οσμάν Μπέη, ως πυρήνα του μελλοντικού οθωμανικού κράτους δεν θα αλλάξει την κατάσταση σε ό,τι αφορά την διαδικασία εκτουρκισμού και εξισλαμισμού. Αυτή την περίοδο υιοθετούνται τα στοιχεία του αραβικού αλφαβήτου για τη γραφή της τουρκικής γλώσσας.

Εδαφική επέκταση των Οθωμανών εκδηλώνεται ξεκάθαρα στα χρόνια του Μπαγιαζίντ Α΄ (1389-1402) ο οποίος προσάρτησε όλα τα εμιράτα της Μικράς Ασίας εκτός από την Κιλικία και την Ελληνική Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Η νίκη στη Νικόπολη όχι μόνο εδραίωσε την κυριαρχία των Οθωμανών στα Βαλκάνια αλλά προκάλεσε και την αύξηση της φήμης των Οθωμανών σε όλο τον ισλαμικό κόσμο.

Μετά τη νίκη αυτή, γυρίζοντας στη Μικρά Ασία, ο Μπαγιαζίντ Α΄ προσάρτησε το εμιράτο του Καραμάν (1398)⁵³ δημιουργώντας μια συγκεντρωτική αυτοκρατορία στο γεωγραφικό χώρο ανάμεσα στον Δούναβη και στον Ευφράτη. Παράλληλα με την οθωμανική κατοχή θα επεκταθεί και η τουρκο-οθωμανική γλώσσα μέχρι την Κωνσταντινούπολη και την Θράκη.

Η παρουσία των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων στις πρώην βυζαντινές μικρασιατικές περιοχές αναφέρεται από το 1437 σε ένα λατινικό έγγραφο σχετικά με το καθεστώς της

⁵³Halil Inalcik ,*Istoria imperiului otoman. Epoca clasică*, Βουκουρέστι, 1996, σ.284.

Ανατολικής Εκκλησίας που εκδόθηκε από την Σύνοδο της Βασιλείας. Στο περιεχόμενο του διευκρινίζεται ότι αν και μερικοί κληρικοί από αυτούς φορούσαν τουρκικά ενδύματα και μιλούσαν την τουρκική γλώσσα, η λειτουργία και οι επιστολές γίνονταν στην ελληνική γλώσσα⁵⁴.

Η επαφή με τους Τούρκους κατακτητές, οι δυσκολίες που παρουσιάζει η χρήση του οθωμανικού αλφάβητου καθώς και η επιμονή στην διατήρηση των οικείων αξιών θα έχουν ως αποτέλεσμα ως προς την караμανλίδικη κοινότητα, την χρήση της τουρκικής γλώσσας και ειδικού τύπου γραφής προσαρμοσμένης στις ανάγκες της. Εμφανίζεται έτσι η караμανλίδικη γραφή⁵⁵, η γραφή δηλαδή στην τουρκική γλώσσα αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες.

Η αναγέννηση της κατεστραμμένης Πόλης μετά την Άλωση της από τους Οθωμανούς πραγματοποιήθηκε, όπως γράφει ο Konyalı, «με τον ιδρώτα, τον μόχθο, την τέχνη και το

⁵⁴ Speros Vryonis, ο.π., σ. 453. Βλ. και Σ. Λάμπρος «Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατά τον 15^ο αιώνα», *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1930), σ. 366.

⁵⁵ Κατά καιρούς στην ιστοριογραφία, χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες ονομασίες γι' αυτό τον τρόπο γραφής. Π.χ. «καραμανλίδειος γραφή» (Στυλιανού Εμμ. Λυκούδη, «Υπόμνημα περί μικράς τίνος του αλφάβητου μας διαρρυθμίσεως προς αποδοσίν και των κυριοτερών ξενικών φθόγγων», *Πραγματείας της Ακαδημίας Αθηνών*, 12, 1940, σ.21.), «ρουμτζά-τουρκτσέ» (Εμμ. Ι. Τσαλίκογλου «Λαογραφικά των Φλαβιανών Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 15, 1972, σ.125), «ρουμι-ουλ-χουρουφ τουρκι ουλ ιπαρε (ίδιος ,ο.π.)

υψηλό καλλιτεχνικό αίσθημα των εξορισμένων από το Ικόνιο, το οποίο εθεωρείτο πρώτη πόλη αρχικά των Σελτζούκων και κατόπιν των Καραμανλήδων». ⁵⁶ Για το ίδιο γεγονός γράφει και ο καθηγητής Sihabeddin Tekindag «οι εργάτες και οι τεχνίτες του Ικονίου και των Λαραντών στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από το Μαχμούτ Πασά (1466-1467)» ⁵⁷.

Την ίδια μεγάλη σημασία στο ζήτημα της μετοικήσεως έδωσαν και οι διάδοχοι του μεγάλου βεζίρη Μαχμούτ Πασά, ο Ρούμ Μεχμέτ Πασάς και ο Ισχάκ Πασάς. Με τη διαταγή του Ισχάκ Πασά «μερικοί από τους κατοίκους του Aksaray αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στην Κωνσταντινούπολη το 1471» ⁵⁸. Ενδιαφέρον είναι να επισημάνουμε ότι ο τελευταίος σατραζάμ (=πρωθυπουργός, μέγας βεζίρης) του Μωάμεθ Β΄, ο Μεχμέτ Πασάς (1477-1481) έγινε γνωστός ως Mehmet Pasa “Karamanli” ⁵⁹.

Σταδιακά, ως αποτέλεσμα αυτής της «πολιτικής» για το μικρασιατικό πληθυσμό, που εγκαινιάστηκε από τον Μωάμεθ Β΄, ιδρύεται στην Κωνσταντινούπολη μια πολυάριθμη αποικία των τουρκόφωνων Ορθόδοξων. «Σε ένα σύντομο διάστημα αυτοί έχτισαν εκκλησίες και σπίτια» ⁶⁰ και το 1477 ⁶¹ στην απογραφή

⁵⁶ Konyali, *Karaman Tarihi*, Κωνσταντινούπολη, 1967, σ. 61.

⁵⁷ Sihabeddin Tekindag, “Karamanlilar”, *Islam Ansiklopedisi*, 6, 1955, σ.632.

⁵⁸ ο. π., σ.632

⁵⁹ Για όλους τους μεγάλους βεζίρηδες υπό το Μωάμεθ Β΄ βλ. M.Guboglu, *Paleografia si diplomatia turco-osmana*, Βουκουρέστι, 1958, σ.97.

⁶⁰ Mehmet Eroz, *Hristiyanlasan Turkler*, Άγκυρα, 1983, σ.29.

της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται 384 «ελληνικές οικογένειες από το Καραμάν».⁶² Αυτούς τους συναντά ο περιηγητής Nicolay στο οδοιπορικό του, στο οποίο παραθέτει τα εξής: « εντός της Κωνσταντινουπόλεως και γύρω του Επταφυργίου υπάρχει μακρά οδός που στο μεγαλύτερο μέρος κατοικείται υπό Καραμανλήδων οι οποίοι καταβάλλουν τους κανονικούς φόρους στις τουρκικές αρχές και ασχολούνται με το εμπόριο και τη χειροτεχνία».⁶³

Αργότερα, το 1572, στο «Tagenbuch» ο Στέφανος Γκέρλαχ που έρχεται στην Πόλη ως ιεροκήρυκας της Γερμανικής Πρεσβείας σημειώνει ότι «η συνοικία των Καραμανλήδων βρίσκεται μεταξύ του Επταφυργίου και των Υψωμαθείων».⁶⁴ Ο αριθμός των Καραμανλήδων της οθωμανικής πρωτεύουσας θα φθάσει κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τους 50000.⁶⁵

Ως εκ τούτου, η νέα αυτή μορφή μετακινήσεων, σε σύγκριση με τις προηγούμενες που έχουμε περιγράψει και οι οποίες είχαν «εθελοντικό» χαρακτήρα, θα αποκτήσει

⁶¹ έτος κατά το οποίο ο Μωάμεθ Β΄ προσάρτησε οριστικά το εμιράτο του Καραμάν.

⁶² Halil Inalcik, *Istoria Imperiului otoman. Epoca clasica*, Βουκουρέστι, 1996, σ.285.

⁶³ Richard Clogg, “Notes on some Karamanli books printed before 1850”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13, 1967, σ.522

⁶⁴Richard Clogg, “Anadolu Hristiyan karındaşlarımız: the Turkish speaking Greeks of Asia Minor”, *Anatolica*, 1996, σ.68.

⁶⁵ Α. Ιορδανόγλου, «Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1, 1981, σ.71.

συστηματικό χαρακτήρα και θα αφορά σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι των Καραμανλήδων.

Παρά τους παραπάνω παράγοντες που προκάλεσαν την εκρίζωση και την εμφάνιση στο βαλκανικό τοπίο των μικρασιατικών στοιχείων πρέπει να προσθέτουμε και τη γεωγραφική πραγματικότητα της Μικράς Ασίας.

Μετά τις αναγκαστικές μετατοπίσεις και την ίδρυση της αποικίας των τουρκόφωνων στην καρδιά της οθωμανικής πρωτεύουσας, συνεχίστηκε αυτόματα πλέον η διαρροή του μικρασιατικού πληθυσμού προς τα παραλιακά κέντρα της Μικράς Ασίας και μάλιστα προς την Κωνσταντινούπολη. Τα αίτια της διαρροής αυτής ήταν καθαρά οικονομικά και είχαν στενή σχέση με το έδαφος της Καππαδοκίας, αλλά και με την εμπορική κίνηση.

Το περισσότερο μέρος του μικρασιατικού εδάφους αποτελείται από πέτρα και άμμο. Ακόμη και στις πιο αναπτυγμένες περιοχές όπως η Νεάπολη, το Προκόπιο, το Φερτέκι, τα Τύανα αντιμετωπίζουν προβλήματα. Εδώ το σιτάρι, το κριθάρι, τα σταφύλια, τα οπωρικά έπρεπε να καταναλώνονται στις τοπικές αγορές επειδή δεν υπήρχαν τα μέσα μεταφοράς. Έτσι ο,τι δεν απορροφούσε η ντόπια αγορά σάπιζε στις αποθήκες και, συνεπώς, οι Καραμανλήδες ήταν αναγκασμένοι να μεταναστεύσουν στα εμπορικά παραλιακά κέντρα: Αδάνα, Μερσίνα, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη.

Εξαιτίας αυτής της γεωγραφικής πραγματικότητας, ακολουθώντας τα δικά τους εμπορικά συμφέροντα, προσπαθώντας να πουλήσουν τα προϊόντα τους μερικοί από τους Καραμανλήδες θα αναγκαστούν να κυκλοφορήσουν και πέρα από την Κωνσταντινούπολη, σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο. Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να διαπιστώσουμε την παρουσία των κατοίκων των Τυάνων στην Οδησό και στην Πετρούπολη.⁶⁶ Το δυσάρεστο όμως αυτού του «οικονομικού» ξενιτεμού έγκειται στο ότι οι Καραμανλήδες που ήταν παντρεμένοι έπρεπε να αφήσουν τις οικογένειες τους και να λείπουν χρόνια από τα σπίτια τους.⁶⁷

Η γεωγραφική και οικονομική πραγματικότητα της Μικράς Ασίας μαζί με τους άλλους δυο παράγοντες – την πίεση των πρώτων Τούρκων κατακτητών και την «πολιτική» των Οθωμανών σχετικά με τους Καραμανλήδες – ολοκληρώνει την απάντηση στην ερώτηση που θέσαμε στην αρχή και συμβάλλει στην κατανόηση της εικόνας των κινήσεων του μικρασιατικού πληθυσμού προς τη Βαλκανική Χερσόνησο.

Η χρήση του ελληνικού αλφάβητου για τη γραφή της τουρκικής γλώσσα προκλήθηκε αναμφίβολα από κάποια ανάγκη, την ανάγκη, προφανώς, των τουρκόφωνων Χριστιανών της Μικράς Ασίας να επικοινωνήσουν, να καλλιεργηθούν και να εκφραστούν.

⁶⁶ Ιωάννης Ιωαννίδης, *Καισαρεία Μιτροπολιτερί βε μααλουμάτη μουντενεββιά*, Κωνσταντινούπολη, 1896, σ.149.

⁶⁷ Βλ. Α. Ιορδανόγλου, *ο. π.*, σ.71

Η μεγάλη δυσκολία που παρουσίαζε γι' αυτούς η χρήση των οθωμανικών χαρακτήρων⁶⁸ ήταν ίσως ένας βασικός λόγος που τους ώθησε στη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου, αλλά δεν πρέπει να θεωρηθεί και ως μοναδικός. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένα τα λειτουργικά βιβλία που χρησιμοποιούσαν στην εκκλησία οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι της Μικράς Ασίας ήταν η ελληνική και ότι η πλειοψηφία της караμανλίδικης βιβλιοπαραγωγής αποτελείται από θρησκευτικά βιβλία μπορούμε να συμπεράνουμε πως η γνώση της ελληνικής γραφής, η οποία ήταν απαραίτητη για την ανάγνωση των θρησκευτικών βιβλίων⁶⁹, ήταν δεδομένη για τους εγγράμματους και, κατ' επέκταση, η χρήση της ίδιας γνωστής γραφής και στις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων μπορεί να θεωρηθεί ως φυσικό επακόλουθο. Αυτή η γραφή ήταν η γραπτή απόδοση της «καραμανλίδικης διαλέκτου» (karamanli ađzi) της τουρκικής γλώσσας. Κείμενα γραμμένα μ' αυτόν τον τρόπο γραφής ονομάστηκαν караμανλίδικα κείμενα έτσι όπως το σύνολο της караμανλίδικης βιβλιοπαραγωγής είναι γνωστό ως «Καραμανλίδικα»⁷⁰.

⁶⁸ Severien Sallavile και E. Daleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique*. I, Αθήνα, 1958, σ.VIII.

⁶⁹ E. Balta, "Périodisation et typologie de la production de livres karamanli", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998), σ.135-145.

⁷⁰ Για την βιβλιογραφία σχετικά με την караμανλίδικη βιβλιοπαραγωγή βλ. S.Sallaville & E. Daleggio, ο.π. και E Balta, *Karamanlidika. Bibliographie analytique*, Αθήνα, 1987.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επαφή με τον τουρκικό πληθυσμό επέβαλε τον γλωσσικό εκτουρκισμό των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων της Μικράς Ασίας όμως δεν οδήγησε στην αλλαγή της θρησκείας τους .

Είναι γεγονός ότι, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Μωάμεθ Β΄ θα πάρει διάφορα μέτρα για να μεταβάλει την Πόλη σε μια από τις μεγαλύτερες μητροπόλεις όλου του κόσμου. Ανάμεσα σ' αυτά τα μέτρα υπήρξε και η διαταγή προς τους τοπικούς διοικητές για την αποστολή στην νέα πρωτεύουσα 4000 οικογενειών από τη Ρούμελη και την Ανατολή για να εγκατασταθούν στην Πόλη. Αυτοί δεν θα γίνουν Μουσουλμάνοι αλλά μερικά από τα μέλη της καινούριας κοινότητας της Κωνσταντινούπολη θα γίνουν πλούσιοι έμποροι. Σε αυτό το πλαίσιο, άνθρωποι με περιούσια από τις πρόσφατα κατακτημένες ανατολικές πόλεις θα εγκατασταθούν σε διάφορες περιοχές της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1470 αναφέρονται στην Κωνσταντινούπολη άνθρωποι από το Καραμάν⁷¹.

Σύμφωνα με το G . M. Angiolello «σε ένα σύντομο διάστημα αυτοί έχτισαν εκκλησίες και σπίτια»⁷². Στο 1477-έτος κατά το οποίο ο Μωάμεθ Β΄ προσάρτησε οριστικά το εμιράτο του Καραμάν –σε καταγραφή της Κωνσταντινούπολης και του

⁷¹ Halil Inalcik, *ο.π.*, σ. 234.

⁷² Mehmet Eroz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Άγκυρα, 1983, σ.29.

Γαλατά αναφέρονται 384 «ελληνικές (Rum) οικογένειες από το Καραμάν».⁷³

Ως «karamanos»-αυτοί οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι - ονομάζονται από τον περιηγητή Hans Derschwamm στις περιγραφές του⁷⁴. Αυτός συναντά τους Καραμανλήδες σε μια περιοχή της Κωνσταντινούπολης, στο Γιεντικουλέ και αναφέρεται στο ότι αυτή η караμανλίδικη κοινότητα χρησιμοποιούσε την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, χτισμένη το 1555 στα Ψωμαθεία, στην περιοχή αυτή⁷⁵.

Λίγο αργότερα, το 16^ο αιώνα, ο Stefan Gerlach σημειώνει την παρουσία στην Κωνσταντινούπολη των χριστιανών οι οποίοι «όλοι μιλούν τουρκικά όπως μιλούν όλοι οι χριστιανοί που ζουν μακριά, στην Ασία. Αυτοί ήταν πλούσιοι άνθρωποι ανάμεσα τους και πολλοί χρυσοχόου»⁷⁶.

Ο Μ. Γεδεών γράφει ότι κατά τον 18^ο αιώνα ήταν ελάχιστοι οι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης που μπορούσαν να καταλάβουν την Άγια Γραφή στα ελληνικά⁷⁷. Το Πατριαρχείο αναγκάστηκε να μεταφράσει τα εκκλησιαστικά βιβλία στα

⁷³Halil Inalcik, *ο.π.*, σ.285.

⁷⁴F.Babinger, *Hans Derschwamm's Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, Leipzig, 1923, σ.52.

⁷⁵S. Salaville, E. Daleggio *ο.π.*, σ.VIII. Richard Clogg, "The Turkish-speaking Greeks of Asia Minor", *Anatolika*, 1996, σ.69.

⁷⁶Richard Clogg, "The Turkish-speaking Greeks of Asia Minor", *Anatolika*, 1996, σ.70.

⁷⁷ S.Salaville, E.Daleggio, *ο.π.*

τουρκικά αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες, δηλαδή, στην караμανλίδικη γραφή, για τους κατοίκους της ενορίας του Αγίου Κωνσταντίνου της «Καραμανίας».

Η κοινότητα των Καραμανλήδων απαντάται στην Κωνσταντινούπολη και κατά τη διάρκεια του 19^ο αιώνα. Το νεκροταφείο της караμανλίδικης κοινότητας βρισκόταν στο μοναστήρι της Ζωοδόχου Πηγής στο Μπαλουκλή⁷⁸, εκεί που συντηρήθηκαν μέχρι σήμερα πολλές επιτύμβιες πλάκες. Όπως μαρτυρούν οι επιτύμβιες στήλες, η κοινότητα των Καραμανλήδων στην Κωνσταντινούπολη συγκροτήθηκε από τους μετανάστες από την Καππαδοκία, κυρίως από περιοχές όπως η Καισαρεία, η Νεάπολη, η Νίγδη.

Διεξάγοντας διάφορες εμπορικές δραστηριότητες, μέλη της караμανλίδικης κοινότητας αναγκάστηκαν να κυκλοφορούν σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας ακόμα και έξω από τα σύνορα της. Για να γράφουν, σε όλο αυτό το διάστημα συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον ίδιο τρόπο για να αποδίδουν τους ήχους της τούρκικης γλώσσας με την χρήση των ελληνικών χαρακτήρων. Η χρήση αυτού του τρόπου γραφής και στην εμπορική αλληλογραφία εξασφάλιζε, εξάλλου, και το

⁷⁸ R.Clogg, ο.π., σ.70. Για τις επιτύμβιες πλάκες βλ. R.Clogg “Some of karamanlika inscriptions from the Monastery of Zoodokhos Pigi, Balikli, Istanbul”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (1978), σσ.55-67 και Α. Ιορδάνογλου, «Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3 (1989), σσ.23-57.

απόρρητο των πληροφοριών⁷⁹. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ανάγκη γνώσεων για την ορθή χρησιμοποίηση αυτής της γραφής στις εμπορικές δραστηριότητες επέβαλε την εκτύπωση στα караμανλίδικα ενός εγχειριδίου εμπορικής πρακτικής και θεωρίας⁸⁰.

Η παρουσία των Караμανλήδων στον βαλκανικό χώρο τεκμηριώνεται και από επιγραφικές ενδείξεις στην караμανλίδικη γραφή, ακόμη και από τα πολλά βαλκανικά τοπωνυμία που έχουν караμανλίδικη προέλευση. Οι Караμανλήδες μετανάστες θα δώσουν το όνομα τους σε τουλάχιστον 19 τοποθεσίες στα οθωμανικά Βαλκάνια⁸¹. Σημειώνουμε, εδώ, μόνο δυο χωριά που φέρουν όνομα του Караμάν, ως ένδειξη εγκατάστασης εκεί των Караμανλήδων. Ένα απ' αυτά είναι στην περιοχή του Ρούσσε, 21 χλμ. νοτιοανατολικά του Siston⁸² και το άλλο είναι στη Δοβρουτσά της Ρουμανίας, κοντά στην κωμόπολη Μαγκάλια⁸³.

Μετά το 1830 οι караμανλίδικοι πληθυσμοί των Βαλκανίων θα γνωρίσουν ένα κίνημα επιστροφής στις ελληνικές ρίζες. Σε αυτό το κίνημα συνέβαλε η επαφή της караμανλίδικης

⁷⁹ C. V. Turcitu, ο.π., σ.134.

⁸⁰ Αμέλ βε Ναζαρί, *Μουκεμέλ –δεφτέρ ουσουλι*, Κωνσταντινούπολη, 1901

⁸¹ Βλ. *Son teşkilati mülkîyede kölerimizin adları*, Κωνσταντινούπολη, 1928.

⁸² Βλ. *Kratka balgarska enciklopedija*, 2, Σόφια, 1964, σ.624.

⁸³ *Atlasul geografic al Romaniei*, ΒΒουκουρέστι, 1998, σ.58. Βλ. και Κ. Παπουλίδης, «Τα χειρόγραφα 167 και 168 του Ρωσικού Αρχαιολογικού

κοινότητας με το φιλελληνικό κίνημα κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Κατόπιν ως αποτέλεσμα αυτού του κινήματος και υπό τις συνθήκες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και των συνεπειών του ένα τμήμα των Καραμανλήδων των Βαλκανίων θα ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος, ταυτόχρονα με την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας .

II.4. Οι Γκαγκαούζοι στα Βαλκάνια

Ταυτόχρονα με τους Καραμανλήδες στα Βαλκάνια, μπορούμε να διαπιστώσουμε την παρουσία ενός άλλου Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού. Κατά καιρούς, γι' αυτόν τον πληθυσμό η ιστοριογραφία χρησιμοποιεί τον όρο «Γκαγκαούζοι»⁸⁴.

Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2 (1980), σσ.205-210.

³² Εκτός από τους Γκαγκαούζους της Βεσσαραβίας, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, στη Μακεδονία απαντάμε κι άλλον γκαγκαούζικο πληθυσμό. Σε μια διάκριση μεταξύ των δυο αυτών Γκαγκαούζων, οι πρώτοι είναι γνωστοί ως ναυτικοί Γκαγκαούζοι και οι άλλοι ως Βαλκανικοί Γκαγκαούζοι ή Μακεδόνες Γκαγκαούζοι*. Επίσης πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η διαφορά μεταξύ τους έγκειτο στο θέμα της θρησκείας, με τους πρώτους να είναι Ορθόδοξοι και τους δεύτερους Μουσουλμάνους .

* Ο αριθμός τους έφτασε το 2000 στις 11000, εκ των οποίων 4000 βρίσκονταν στη Μακεδονία (σύμφωνα με: www.turkiye.net // sota// oguz.html.)

Είναι γνωστό ότι από την Δοβρουτσά προς την Βαλκανική Χερσόνησο έχουν περάσει κατά καιρούς πολλά κύματα τούρκικων πληθυσμών (οι Πετσενέγκοι, οι Ούζοι, οι Κουμάνοι). Υπήρξε, όμως, και μια αντίθετη ροή των πληθυσμών ως αποτέλεσμα των αποικίσεων τούρκικων πληθυσμών που υποστηρίχθηκαν από τους Βυζαντινούς και κατόπιν από τους Οθωμανούς. Από την Ασία προς την Ευρώπη τα τουρκικά φύλα ακολούθησαν δύο δρόμους. Τον πρώτο δρόμο, τον βόρειο, δια της Κεντρικής Ασίας, από όπου ήρθαν στα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη οι Πετσενέγκοι, οι Ούζοι και οι Κουμάνοι. Τον δεύτερο δρόμο, τον ανατολικό, δια της Περσίας, της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων. Από αυτό το δρόμο ήρθαν οι Σελτζούκοι και ύστερα οι Οθωμανοί.

Η μακρινές καταβολές βρίσκονται σε μια διαδικασία των Γκαγκαούζων είναι μια διαδικασία που αρχίζει στη περιοχή διασταύρωσης αυτών των ιστορικών κινημάτων.

Στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα ένα τμήμα των Πετσενέγκων, που βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους Ούζους, ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την περιοχή μεταξύ του Βόλγα και του Ντόν και να διαφύγουν προς τη Δύση. Κατά το 1048 βαπτίστηκαν⁸⁵ και έλαβαν εδάφη στη συνοριακή περιοχή του Δούναβη.

⁸⁵ T. Kowalski, *Les turcs et la langue turque de la Bulgarie de nord-est*, Κρακοβία, 1933 σ.11.

Το 1065, υπό την πίεση των Κουμάνων πέρασαν τον Δούναβη τα πρώτα Ουζικά φύλα. Αυτά διασκορπίστηκαν ανάμεσα στους Πετσενέγκους και εγκαταστάθηκαν στη Δοβρουτσά, όπου και θα γίνουν χριστιανοί. Άλλο τμήμα των Ούζων θα δεχθεί την ρωσική κυριαρχία και θα ονομαστεί στις ρωσικές πηγές ως *Kara Kalpak* (οι Μαύρες Κουκούλες)⁸⁶. Οι Ούζοι, χριστιανοί πια, είτε υπό την ρωσική κυριαρχία, είτε υπό τη βυζαντινή επιρροή, εγκαταστάθηκαν στις παραθαλάσσιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας (στην Μαγκάλια, το Μπαλτσίκ, τη Βάρνα). Κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα οι Ούζοι αποτελούν μια σημαντική πηγή των στρατολογήσεων του ρωσικού στρατού⁸⁷.

Η μογγολική εισβολή θα προκαλέσει την εγκατάσταση των Κουμάνων στη Δοβρουτσά, στη Θράκη και στη Μακεδονία. Οι περισσότεροι από αυτούς θα γίνουν Χριστιανοί⁸⁸. Στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, επί αυτού του χριστιανικού στρώματος με πετσενεκικά, ουζικά και κουμανικά στοιχεία θα προστεθεί ένα στρώμα ανατολικής προέλευσης που αποτελεί, χρονολογικά, τη δεύτερη φάση της εθνογένεσης των Γκαγκαούζων.

Λίγο καιρό από την ίδρυση του εμιράτου του Καραμάν, ο σουλτάνος του Ικόνιου, Ιζεντίν Γκειγκαούς, λόγω της πίεσης των ιλχανίδων χάνων προς τους Σελτζούκους θα

⁸⁶ Athanas Manoff, *Originea găgăuzilor*, Βουκουρέστι, 1978, σ.14.

⁸⁷ *Encyclopédie de l'Islam* 2 (1964), σ. 993.

καταφύγει στη Νίκαια όπου βρισκόταν η αυτοκρατορική αυλή του Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου. Με την βοήθεια των ανατολικών πολεμιστών ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανάκτησε την Κωνσταντινούπολη το 1261 και κατέβαλλε τον αντίπαλο του, Θεόδωρο Λάσκαρη⁸⁹. Το 1263 ο βυζαντινός αυτοκράτορας θέλοντας να κρατήσει καλές σχέσεις με τον ιλχανίδα χάνο συγκατατίθεται να εγκαταστήσει αυτόν τον ανατολικό πληθυσμό στη Δοβρουτσά, στην Καβάρνα και στο Μπαλτσίκ⁹⁰. Όπως αναφέρεται στις οθωμανικές πηγές αυτός ο μικρασιατικός πληθυσμός οδηγήθηκε από το Sari Saltuk Baba⁹¹.

Οι πληροφορίες για αυτόν τον πληθυσμό, μετά τον 13^ο αιώνα, είναι σποραδικές και, πολλές φορές, αναφέρονται σε όλους τους τουρκικούς πληθυσμούς στη Δοβρουτσά. Έτσι, στις αρχές του 14^{ου} αιώνα οι Άραβες περιηγητές⁹² συναντούν στη Δοβρουτσά έναν τουρκικό πληθυσμό. Το 1325 με μια πατριαρχική εγκύκλιο ο Μεθόδιος θα γίνει «Μητροπολίτης της

⁸⁸ Ο.π , σ. 625

⁸⁹ G.D.Balaseff, *Imparatul Constantin al-VIII-lea Paleologul si statul oguzilor de pe tarmul Marii negre*, Ιάσιο, 1941, σ.9.

⁹⁰ P. Wittek, “Les Gagaouzes – les gens de Kaykaous”, *Racznik Orientalistyczny*, 17, 1951-1952, Κρακοβία, σ.15.

⁹¹ A. Decei, “Problema colonizarii turcilor selgiuchizi in Dobrogea”, *Relatii romano-orientale*, σ.171.

⁹² Όπως Abdul Feda και Ibn –Battuta. Πληροφορίες για αυτούς βλ. Octavian Marculescu, “Balica si Dobrotici. Doi dinasti pontici”, *Analele Dobrogei*, 8 (1937), σσ.13-15.

Βάρνας και της Καρβουνάς»⁹³. Αυτό σημαίνει ότι ο αριθμός των Χριστιανών στα νότια του Δούναβη –των Τούρκων, των Ελλήνων, των Βλάχων, των Βούλγαρων – ήταν αρκετά μεγάλος για να δικαιολογήσει μια τέτοια πράξη.

Η τρίτη φάση της «εθνογένεσης» των Γκαγκαούζων προκύπτει ταυτόχρονα με την Οθωμανική κατάκτηση στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Η Δοβρουτσά αποικίσθηκε συστηματικά με τουρκικά και ταταρικά στοιχεία έτσι ώστε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα το τουρκικό στοιχείο διέθετε την πλειοψηφία⁹⁴. Το 1598⁹⁵ οι Οθωμανοί θα συναντήσουν στη Δοβρουτσά εκτός από τους Γκαγκαούζους, άλλον ένα τουρκικό πληθυσμό, τους Gagiali ή Citati⁹⁶ που μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους Γκαγκαούζους οι οποίοι όμως ήταν Μουσουλμάνοι. Αυτοί υποθέτουμε πως ήταν υπολείμματα του μικρασιατικού πληθυσμού που ήρθε εδώ υπό την καθοδήγηση του Sari Saltuk Baba και παρέμειναν ως Μουσουλμάνοι. Επίσης θα μπορούσαν να είναι Γκαγκαούζοι που επέστρεψαν στο Ισλάμ μετά την οθωμανική κατάκτηση.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, εξαιτίας των ρωσο-τουρκικών πολέμων θα διαπιστώσουμε συχνές μετακινήσεις του

⁹³ Ο.π., σ.11.

⁹⁴ Al. Arbore “Caracterul etnografic al Dobrogei sudice (din epoca turceasca pana la 1913), *Analele Dobrogei*, 9 (1938), σ.24.

⁹⁵ *Encyclopédie de l’Islam*, II, 1964, σ.626.

⁹⁶ Mustafa Ali Mehmet, “Aspecte din istoria Dobrogei sub dominatie otomana”, *Analele Dobrogei*, 18 (1965), σ.115.

γκαγκαούζικου πληθυσμού.⁹⁷ Στο διάστημα 1750-1846 οι γκαγκαούζικες και βουλγαρικές ομάδες μετακινήθηκαν στην περιοχή του Nonorossiysk και ύστερα στη Βεσσαραβία⁹⁸, αρχικά μετά την κατάληψή της από τα τσαρικά στρατεύματα δηλαδή μεταξύ 1787-1791, κυρίως όμως μετά την προσάρτησή της στα 1812.

Η αποδημία στη Βεσσαραβία και κάποιων βουλγαρικών ομάδων συνετέλεσε στο γεγονός ότι στην ανατολή του 19^{ου} αιώνα οι Γκαγκαούζοι υπήρξαν διαχωρισμένοι σε βουλγαρόφιλους και ελληνόφιλους. Οι προσκείμενοι στη Βουλγαρία εν τέλει εμφανίζονται επισήμως εγγεγραμμένοι στις βουλγαρικές απογραφές ως Βούλγαροι που μιλούσαν τουρκικά. Οι πολιτικές αυτές εξελίξεις είναι και ο λόγος για τον οποίο πολλές φορές караμανλίδικα έγγραφα περιλήφθηκαν στις διαφορετικές αρχειακές συλλογές⁹⁹ δυσχεραίνοντας την εύρεση και την αξιοποίηση των караμανλίδικων εγγράφων.

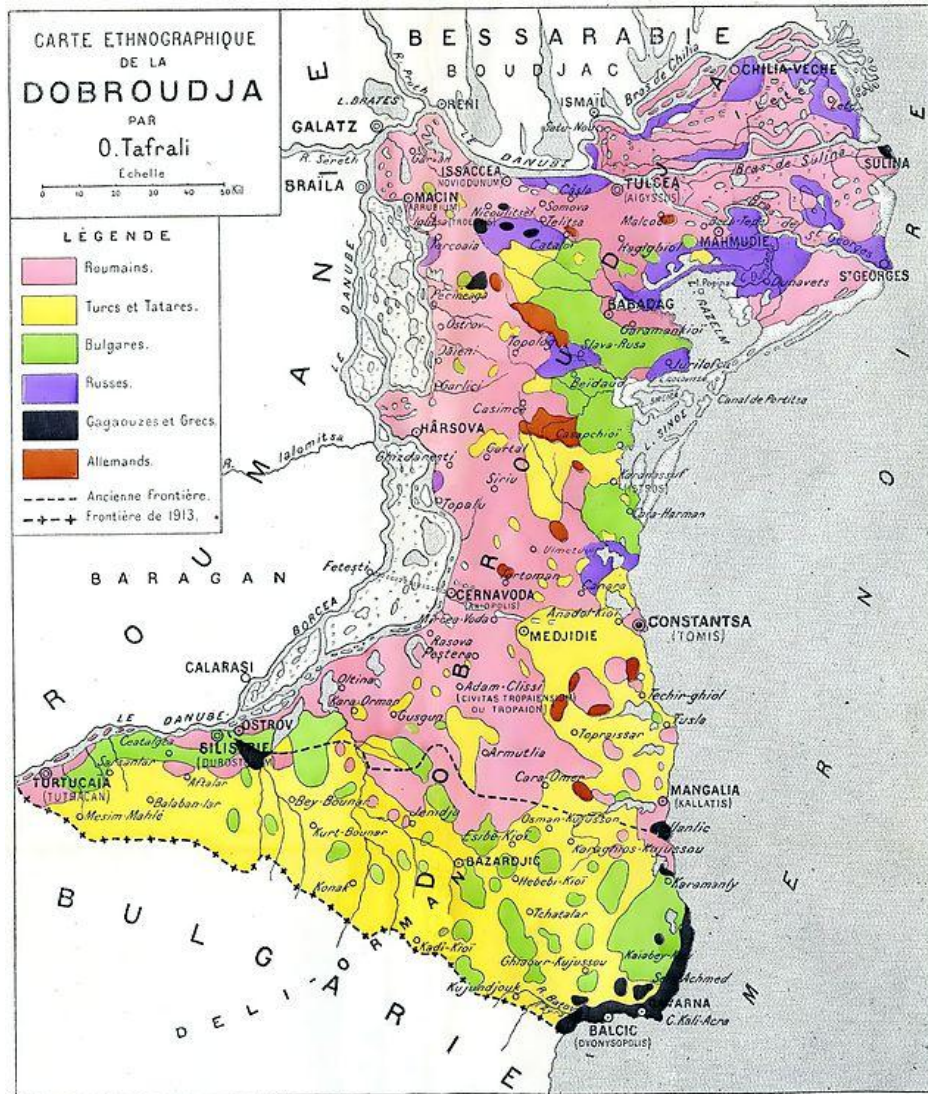
⁹⁷ Για τη δημογραφική εξέλιξη των Γκαγκαούζων από τη Βεσσαραβία βλ. πίνακα Ι.

⁹⁸ *Encyclopedie de l'Islam*, II 1964, σ. 994.

⁹⁹ Π.χ. τα караμανλίδικα έγγραφα της *Διεύθυνσης Εθνικών Ιστορικών Κεντρικών Αρχείων του Βουκουρεστίου* περιλήφθηκαν σε μια αρχειακή συλλογή ως «βουλγαρικά έγγραφα».

Εικόνα 3

Οι Γκαγκαούζοι της Δοβρουτσάς

Ο χάρτης σχεδιαστικέ από τον ρουμάνο ιστορικό Orest Tafrali (1876-1937)¹

¹ Βλ. Scurtu I., "Oreste Tafrali și Academia Română", *Romania literară*, 28 (2011), σ.42-43.

Εικόνα 4

Οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας¹

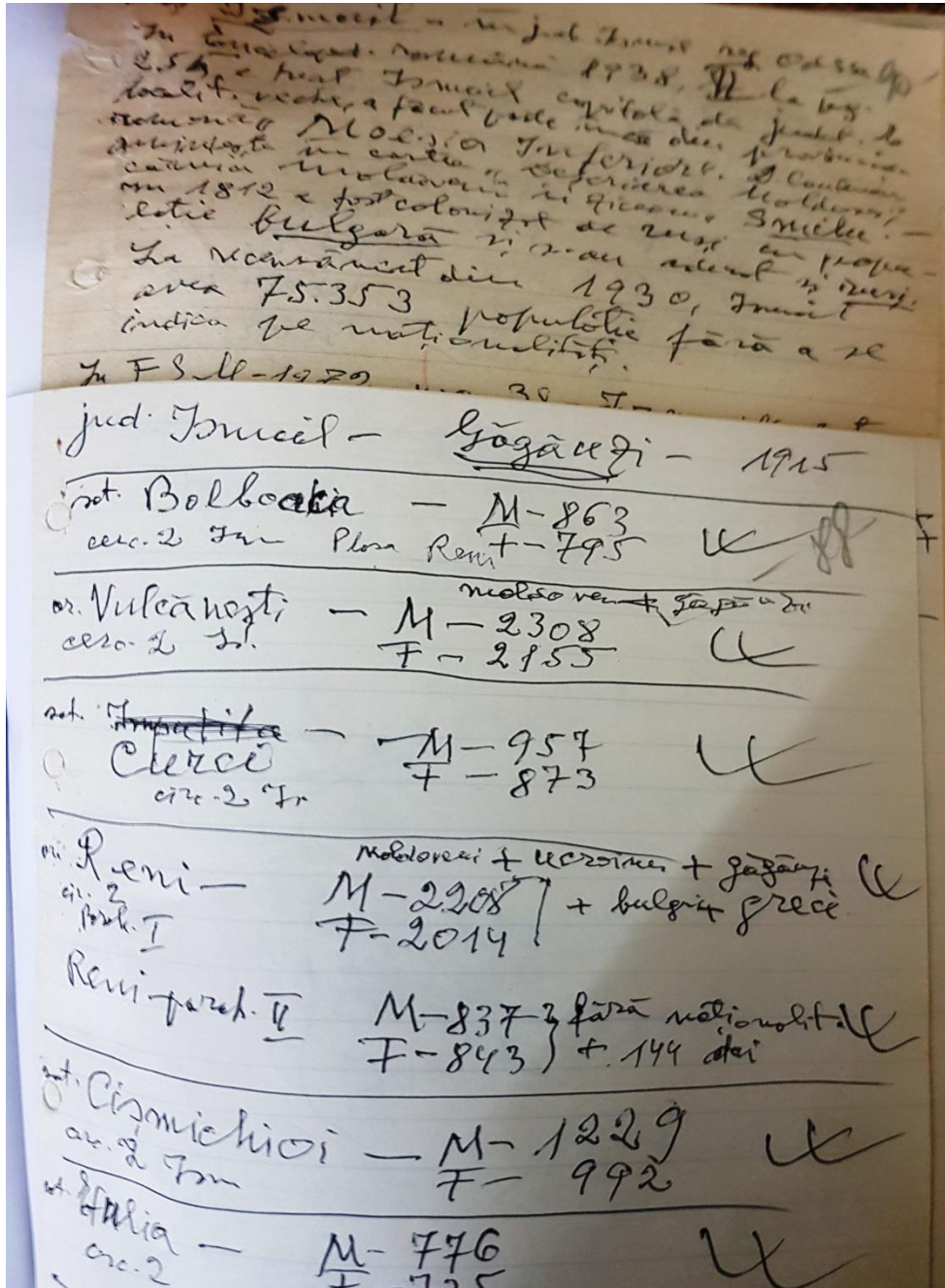

¹ <http://www.cuvantul-ortodox.ro/recomandari/2014/02/03/republica-moldova-gagauzia-vrea-in-uniunea-eurasiatica/>

Εικόνα 5

Οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας

Σημειώσεις του Mihail Guboglu για την καταγραφή των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας

Πηγή: Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Συλλογή Mihail Guboglu, φάκελος 2230, σ. 88.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Συστατικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων των Βαλκανίων

III. 1. Η κοινότητα των Καραμανλήδων στην Κωνσταντινούπολη

Κατά τη διαδρομή του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν το ένα μετά το άλλο τα βαλκανικά κράτη. Η περίοδος της κρίσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹ ευνόησε τη διαδικασία γένεσης των βαλκανικών εθνικών κρατών, τα οποία αρχίζουν σιγά-σιγά να πυκνώνουν και να χρωματίζουν τον χάρτη της Χερσονήσου. Ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί επίσης την περίοδο κατά την οποία ανάμεσα στους Ορθόδοξους πληθυσμούς των Βαλκανίων η συνείδηση της κοινής ταυτότητας αρχίζει να αντικαθίσταται με τον ενστερνισμό

¹ Εμφανή σημεία κατάπτωσης της οθωμανικής δύναμης γίνονται ορατά αμέσως μετά την ήττα των Οθωμανών τους κάτω από τα τείχη της Βιέννης το 1683 στη δεύτερη ανεπιτυχή πολιορκία της πόλης. Μετέπειτα, παρ' όλα τα μέτρα που πήραν οι διάφοροι σουλτάνοι δεν κατέφεραν να αντιμετωπίσουν την διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. Paul Coles, *Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη*, τόμ. Β', Αθήνα, 1972, σσ.318-363.

τη συνείδηση της θρησκευτικής ευδιάκριτης ιστορικής ταυτότητας, που χαρακτηρίζει την κάθε εθνική ταυτότητα².

Στη δίνη των εθνικιστικών κινημάτων που εκδηλώθηκαν στα νεοσυσταθέντα βαλκανικά κράτη συμπεριλήφθηκαν και οι μικρές και διασκορπισμένες κοινότητες των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων. Αν στους προηγούμενους αιώνες αυτές οι κοινότητες ενσωματώθηκαν στους κόλπους της μεγάλης οικογένειας του Ορθοδόξου «μιλλέτ» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τώρα με την απειλή της καταστροφής της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας, οι ολιγομελείς αυτές κοινότητες θα καταβάλουν προσπάθειες για να διατηρήσουν τη δική τους πολιτισμική ταυτότητα.

Στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων του εικοστού αιώνα, των δυο παγκόσμιων πολέμων και των συνεπειών τους, η καταγωγή των δυο πληθυσμών αρχίζει να γίνεται θέμα συζήτησης όχι μόνο στους κύκλους των ιστορικών αλλά και των διπλωματών και των πολιτικών³. Έτσι αν μέσα στα σύνορα ενός βαλκανικού κράτους υπήρχαν πληθυσμιακά στοιχεία Καραμανλήδων και Γκαγκαούζων, τα επί μέρους εθνικά κράτη επιχείρησαν να ενσωματώσουν τα στοιχεία αυτά στη δική τους

² Βλ. Paschalis. M. Kitromilides, “Orthodox culture and collective identity in the Ottoman Balkans during the eighteenth century”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ. 81-95.

³ Για το ζήτημα της προέλευσης των Καραμανλήδων, βλ. Speros Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the eleventh through the fifteenth century*, University California Press, 1971, σσ. 452-462.

εθνική υπόσταση. Ως αποτέλεσμα των προσπαθειών αυτών, στη βαλκανική ιστοριογραφία εμφανίζεται η μεγάλη ποικιλία θεωριών σχετικά με την καταγωγή αυτών των δυο κοινοτήτων.⁴ Τα διάφορα κοινά στοιχεία που διακρίνουν τους Τουρκόφωνους-Ορθόδοξους από άλλους πληθυσμούς των Βαλκανίων τα οποία προσπάθησαν να τα αποδείξουν –πολλές φορές και να τα επινοήσουν- οι ιστορικοί διάφορων βαλκανικών κρατών αποτελούν το σημείο εκκίνησης αυτών των θεωριών.

Αξίζει να προσθέσουμε εδώ μερικές παρατηρήσεις σχετικά με την γενική κατάσταση των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα.

Όπως είναι γνωστό, κατά καιρούς, εξαιτίας αντιξοοτήτων της ιστορίας, στοιχεία των δυο Τουρκόφωνων-Ορθόδοξων πληθυσμών εγκαταστάθηκαν σε όλη την έκταση της Βαλκανικής Χερσονήσου. Συγκροτήθηκαν μικρές κοινότητες οι οποίες ήρθαν σε επαφή με άλλες βαλκανικές και συνέβαλαν στην ανταλλαγή πολιτισμικών αξιών σε αυτή την περιοχή της Ευρώπης.

Ειδοποιός διαφορά όμως των Καραμανλήδων από τους Γκαγκαούζους είναι ότι κατά τον 19^ο αιώνα οι Καραμανλήδες διαθέτουν μια συγκεντρωμένη και δυνατή κοινότητα ακριβώς

⁴ Για τις θεωρίες που υπάρχουν γύρω από την καταγωγή των Καραμανλήδων βλ και J. Eckmann, “Anadolu Karamanli ağızlarına ait araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1950, σσ.165-200.

«στην καρδιά της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»⁵.

Στην Κωνσταντινούπολη οι Καραμανλήδες αρχικά ήταν εγκαταστημένοι στις συνοικίες Υψωμαθείων, Επταπυργίου και Κοντοσκαλίου. Αργότερα, διαπιστώνουμε την παρουσία των Καραμανλήδων και σε πολλές άλλες ενορίες της Κωνσταντινούπολης. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι 607 τεχνίτες από τους 1018, που εργάστηκαν στην ανέγερση του περίφημου τεμένους Σουλεϊμανιέ στα 1557, ήταν χριστιανοί από τις συνοικίες Φαναρίου, Καραμάν, Ζευτούν, Έξι Μαρμάρων, Εδιρνέκαπη, Γενή Μαχαλλέ, που είχαν ιδρυθεί από τους εξόριστους της κεντρικής Μικράς Ασίας.⁶

Εξαιτίας του διαφορετικού τους τρόπου ζωής αλλά και της διαφορετικής τους γλώσσας, οι σχέσεις και οι κοινωνικές επαφές των Καραμανλήδων με τους Ελληνοφώνους της Κωνσταντινούπολης, μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν περιορισμένες. Το γεγονός όμως αυτό δεν τους εμπόδισε καθόλου να ενδιαφέρονται και να παρακολουθούν από κοντά τα εκκλησιαστικά ζητήματα και με αυτή την ενεργή συμμετοχή η κοινότητα των Μικρασιατών Καραμανλήδων στην Κωνσταντινούπολη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη

⁵ S. Salaville- E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analitique d'ouvrages en langue turque imprimés en caracteres grecs*, τόμ Α', Αθηνά, 1958, σ.ΧΙΙ.

⁶ Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve imareti inşaatı (1550-1557)*, τόμ. Α', Αγκυρα, 1972, σ.145.

διατήρηση της συλλογικής και πολιτισμικής ταυτότητας αυτού του Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού.

Είναι γεγονός ότι από την εγκατάστασή τους στην οθωμανική πρωτεύουσα⁷ τα περισσότερα από τα μέλη της κοινότητας διεξάγουν διάφορες εμπορικές δραστηριότητες και ακολουθούν τα δικά τους εμπορικά συμφέροντα, που τους ανάγκαζαν να κυκλοφορούν σε όλη την έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ακόμα και έξω από τα σύνορά της. Έτσι αυτοί οι Καραμανλήδες ήρθαν σε επαφή με τους άλλους Καραμανλήδες των Βαλκανίων αλλά και της Μικράς Ασίας και θα γνωρίσουν επίσης και τους Γκαγκαούζους. Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι οι Καραμανλήδες της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσαν μια γέφυρα σύνδεσης ανάμεσα στους Καραμανλήδες των Βαλκανίων και εκείνους της Μικράς Ασίας.

Η επαφή με τον τουρκικό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επέβαλε τον γλωσσικό εκτουρκισμό των Καραμανλήδων, όχι όμως και την αλλαγή της θρησκείας τους. Σ' αυτό το γεγονός συνετέλεσε και η παρουσία των Καραμανλήδων της Κωνσταντινούπολης κοντά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο αναγκάστηκε να μεταφράζει τα εκκλησιαστικά κείμενα στα τουρκικά αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες για τους κατοίκους της ενορίας της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου

⁷ Ο Μωάμεθ Β΄ ήταν αυτός που εγκατέστησε τους Μικρασιάτες Καραμανλήδες στην Πόλη, βασικά στις συνοικίες Υψωμαθείων, Επταπυργίου και Κοντοσκαλίου. Βλ. Halil Inalcik, *Istoria Imperiului Otoman. Epoca clasica*, Βουκουρέστι, 1996, σ. 284.

της Κωνσταντινούπολης. Σταδιακά με αυτό τον τρόπο γραφής αρχίζουν να εκτυπώνονται βιβλία, στην αρχή εκκλησιαστικά και κατόπιν μη θρησκευτικά, για τη χρήση των ίδιων Καραμανλήδων.

Με την αύξηση της καραμανλίδικης τυπογραφικής παραγωγής στην Κωνσταντινούπολη, ιδίως μετά το 1830⁸, οι Καραμανλήδες της οθωμανικής πρωτεύουσας είναι από τους πρώτους που διαβάζουν τα καραμανλίδικα βιβλία, τα ελληνο-τουρκικά γλωσσάρια και λεξικά σε καραμανλίδικη γραφή. Έτσι θα γνωρίσουν το κίνημα επιστροφής στις ελληνικές ρίζες και με την βοήθεια των εμπορικών σχέσεων που είχαν τόσο στον βαλκανικό χώρο, όσο και στο μικρασιατικό έδαφος θα συμβάλουν στην διάδοση αυτού του κινήματος σε όλους τους Καραμανλήδες. Αυτό διευκόλυνε, στις συνθήκες του πρώτου παγκόσμιου πολέμου και των συνεπειών του, την ενσωμάτωση ενός τμήματος των Καραμανλήδων στο ελληνικό κράτος, ταυτόχρονα με την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Αντίθετα με την κατάσταση των Καραμανλήδων, ο 19^{ος} αιώνα βρήκε τον άλλο Τουρκόφωνο Ορθόδοξο πληθυσμό των Βαλκανίων, τους Γκαγκαούζους, διασκορπισμένο σε μικρές κοινότητες οι οποίες, σταδιακά, εγκλωβίσθηκαν πίσω από τις

⁸ Evangelia Balta, "Periodisation et typologie de la production des livres karamanlis", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ. 143.

γραμμές των συνόρων μεταξύ των διάφορων βαλκανικών κρατών.

Μέχρι στην αρχή του εικοστού αιώνα οι Γκαγκαούζοι δεν κατάφεραν ή, τουλάχιστον, δεν πρόλαβαν εξαιτίας των περίπλοκων ιστορικών γεγονότων που εξελίχθηκαν στην αρένα των Βαλκανίων, να συγκροτήσουν μια συγκεντρωμένη κοινότητα η οποία να τους υποστηρίζει στον «αγώνα» για τη διατήρηση της δικής τους πολιτισμικής ταυτότητας. Έτσι, αυτός ο τουρκόφωνος ορθόδοξος πληθυσμός γίνεται ευάλωτος στα χτυπήματα των κυμάτων εθνικισμού που εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στον βαλκανικό χώρο και επέτρεψε τους διάφορους ιστορικούς να δημιουργήσουν τις θεωρίες για την προέλευση των Γκαγκαούζων βάσει των κοινών στοιχείων που προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι υπάρχουν ανάμεσα στους Γκαγκαούζους και στους άλλους πληθυσμούς των Βαλκανίων.

Κατά την άποψη μας οι επιδράσεις των βαλκανικών πληθυσμών πάνω στους Γκαγκαούζους είναι αυτονόητες αφού, επί αιώνες, οι Γκαγκαούζοι, σε μικρές και διασκορπισμένες κοινότητες αναγκάστηκαν να συμβιώσουν μαζί με τους άλλους πληθυσμούς των Βαλκανίων. Γι' αυτό τον λόγο δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει η παρουσία μερικών ρουμανικών, βουλγαρικών και ρωσικών λέξεων στην τούρκικη γλώσσα των Γκαγκαούζων. Ενδιαφέρον ως προς το σημείο αυτό είναι να αναφέρουμε ότι το ίδιο φαινόμενο των λεξιλογικών δανείων από τις βαλκανικές γλώσσες συναντάμε και μεταξύ των Καραμανλήδων των Βαλκανίων. Ταυτόχρονα, όμως, οι Καραμανλήδες και οι

Γκαγκαούζοι ανήκουν στην ίδια οικογένεια των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών.

III.2. Η εκκλησία και το εμπόριο: πηγές της δημιουργίας των Καραμανλίδικων εκδόσεων

Για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα που καλύπτει την περίοδο από τον 16^ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Ορθόδοξη θρησκεία αποτέλεσε το βασικό στοιχείο που συνέτεινε στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας της Ορθόδοξης Κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, ταυτόχρονα, εξασφάλισε επί αιώνες τη συνοχή του ψηφιδωτού των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου. Σε αυτή τη φάση της ιστορίας των Βαλκανίων⁹, η Ορθόδοξη θρησκεία και η Εκκλησία κατείχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία επικοινωνιακών συνδέσεων ανάμεσα στις πολλαπλές γλωσσικές ταυτότητες που κάλυπταν αυτό τον γεωγραφικό χώρο.

Η Ελληνική της Καινής Διαθήκης χρησιμοποιήθηκε από την Εκκλησία στη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας, συνέβαλε

⁹ Αυτή η περίοδος αποτελεί τη φάση της «κοινής ιστορίας» των Βαλκανίων. Βλ. P. M. Kitromilides, “From common history to national histories-and beyond”, *Relations Greco Roumaines. Interculturalité et identité nationale*. Αθήνα, 2004, σ.83. Για τον ρόλο της Ορθοδοξίας στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας ανάμεσα στους βαλκανικούς πληθυσμούς βλ. του ιδίου, “Orthodox culture and collective identity...”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 81-97.

στη συντήρηση της ελληνικής γλώσσας ως «lingua franca»¹⁰ των Βαλκανίων και οδήγησε στην εξαφάνιση των ενδεχόμενων γλωσσικών διαφορών.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ύπαρξη κοινών πολιτισμικών αυτών στοιχείων μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων, και κυρίως η πίστη τους στην ίδια θρησκευτική διδασκαλία, οδήγησε, πολλές φορές, τους δυο αυτούς Τουρκόφωνους πληθυσμούς στο να εγκατασταθούν στα ίδια μέρη του βαλκανικού εδάφους. Το γεγονός αυτό καθώς και η μακρά συμβίωσή τους με άλλους βαλκανικούς πληθυσμούς δυσκολεύει τον εντοπισμό τους στο χάρτη των Βαλκανίων.

Με τη σειρά της, η Εκκλησία ως ποιμένας όλων των Ορθόδοξων, περιλάμβανε στο ποίμνιό της και τους Γκαγκαούζους και τους Καραμανλήδες των Βαλκανίων που μιλούσαν όμως τουρκικά, διατηρώντας ζωντανή την πίστη τους στις ίδιες θρησκευτικές αξίες της Ορθοδοξίας. Αν και κατά καιρούς, η γλώσσα των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων χάθηκε, «δεν χάθηκε όμως, χάρη στους κληρικούς, το ελληνικό αλφάβητο»¹¹ και, πέρα από τη συγκυριακή υιοθέτηση της τουρκικής γλωσσάς από αυτούς, η χρήση των ελληνικών γραμμάτων στον ιδιαίτερο τους τρόπο γραφής

¹⁰ Mihai Tipau, “Ethnic names and national identity in the Greek- Romanian historiography”, *Relations Greco Roumaines. Interculturalité et identité national* (επιμέλεια Άννα Ταμπάκη), Αθήνα, 2004, σ.174.

¹¹ Εμμ. Ταλίκολου, «Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζίντερε) Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιάτικα Χρονικά*, 14 (1970), σ.125.

διατήρησε ανάμεσα στους Ορθόδοξους της Μικράς Ασίας «την αυταπάτη της μητρικής τους γλώσσας».¹²

Χάρη σ' αυτόν τον ειδικό τρόπο γραφής που δημιουργήθηκε από του Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε την δυνατότητα να απευθύνεται και στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους των Βαλκανίων¹³. Όπως ήδη αναφέρθηκε, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και την συγκρότηση μιας караμανλίδικης κοινότητας στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει τον ίδιο «καραμανλίδικο» τρόπο γραφής για να μεταφράσει τα εκκλησιάστικα έγγραφα και κείμενα για τα μέλη αυτής της κοινότητας που ήταν εξοικειωμένα με το «καραμανλιτζά».

Κατά καιρούς, η κυκλοφορία διάφορων караμανλίδικων βιβλίων ανάμεσα στους Γκαγκαούζους, ιδίως των βιβλίων που αποτελούσαν μεταφράσεις των θρησκευτικών κειμένων¹⁴ επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι Γκαγκαούζοι, που δεν μπορούσαν να καταλάβουν την ελληνική βαλκανική «lingua franca», γνώριζαν και

¹² G. Arvanitakis, *Les reliques d'un monde disparu. Fond des communautés échangeables*, Αθήνα, 1930, σ. 69.

¹³ Βλ. και Πηνελόπη Στάθη «Δυο εγκύκλια πατριαρχικά γράμματα στα караμανλίδικα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σ.103-132.

¹⁴ Α. Ιορδάνογλου, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σ.392.

χρησιμοποιούσαν τον караμανλίδικο τρόπο γραφής για τις θρησκευτικές τους ανάγκες.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι οι περιοχές, όπου οι Γκαγκαούζοι είχαν εγκατασταθεί για πρώτη φορά στον βαλκανικό χώρο, δηλαδή οι περιοχές της Βάρνας και της Δοβρουτσάς, περιελήφθησαν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήδη από το 1319-1320.¹⁵

Πέρα από το ότι στα Βαλκάνια οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι δεν συγκροτηθήκαν σε μια μεγάλη και συμπτυκνωμένη κοινότητα (έτσι, όπως ήταν η κοινότητα των Καραμανλήδων της Μικράς Ασίας), οι πληθυσμοί αυτοί συμμερίζονταν τις ίδιες θρησκευτικές αξίες των βαλκανικών Ορθοδόξων λαών και απολάμβαναν την ίδια ηθική υποστήριξη που εκπορευόταν από τους ίδιους τόπους προσκυνήματος και από τα ίδια μοναστήρια που κάλυπταν από την μια άκρη ως την άλλη την Ορθόδοξη Ανατολή. Όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως, και για τους Γκαγκαούζους καθώς και για τους Καραμανλήδες το προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα και στο Άγιο Όρος έπαιξε σημαντικό ρόλο αποτελώντας μια «αγία» πράξη για κάθε τουρκόφωνο Ορθόδοξο πιστό.

Το ταξίδι για την πραγματοποίηση του προσκυνήματος στους Άγιους Τόπους, εκτός από τη μεγάλη θρησκευτική σημασία που είχε, συνέβαλλε στην δημιουργία συνδέσεων και επαφών ανάμεσα στους Τουρκόφωνους Ορθοδόξους και στον υπόλοιπο

¹⁵ Βλ. Octavian Mărculescu, „Balica și Dobrotici. Doi dinaști pontici” *Analele Dobrogei*, 8 (1937), σσ.13-15.

Ορθόδοξο κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι γνωστό ότι οι μελλοντικοί «Χατζήδες» γυρίζοντας από το προσκύνημά τους, διηγούνταν σε όλη την κοινότητα ό,τι είδαν στο ταξίδι τους και χάριζαν διάφορες αγιογραφίες, σταυρούς, και θρησκευτικά λάβαρα. Με αυτό τον τρόπο, ετροφοδοτείτο και ανανεωνόταν η πίστη όλων των μελών της κοινότητας στις κοινές αξίες της Ορθοδοξίας. Επιπλέον, οι «Χατζήδες» μαζί με τους ταξιδιώτες μοναχούς,¹⁶ που διέσχισαν όλη την έκταση των Οθωμανικών Βαλκανίων μαζεύοντας ελεημοσύνες για τα μοναστήρια τους και μοιράζοντας αγιογραφίες και διάφορα ιερά αντικείμενα, αποτέλεσαν διαρκείς πηγές υποστήριξης του Ορθοδόξου πολιτισμού, εδραιώνοντας έτσι τη συλλογική (Ορθόδοξη) ταυτότητα των βαλκανικών πληθυσμών.

Η αντοχή της συλλογικής ταυτότητας της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (η οποία περιλάμβανε ως μέλη της και τους Τουρκόφωνους Ορθοδόξους) δοκιμάστηκε σκληρά και κλονίστηκε από τα γεγονότα του 19^{ου} αιώνα που προκάλεσαν την εμφάνιση των βαλκανικών εθνικών ταυτοτήτων.

Η διείσδυση και η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης οδήγησαν, μετά τα πρώτα απελευθερωτικά κινήματα στη Σερβία και στην Ελλάδα, στο σταδιακό σχηματισμό των πρώτων Ορθόδοξων χριστιανικών κρατών

¹⁶ Περί τη συμβολή των μοναχών στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας των Βαλκανίων βλ. P. M. Kitromilides “ Orthodox culture and collective identity...”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ.87.

στα Βαλκάνια. Η εθνικιστική ιδεολογία που συνόδεψε τη δημιουργία των καινούριων βαλκανικών κρατών έπρεπε να αντιμετωπίσει μια διπλή αντίσταση: πολιτικά, από την ήδη «καχεκτική» πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία και, θρησκευτικά, από την «μη-εθνική» οικουμενική Ορθόδοξη Εκκλησία. Επίσης, είναι δεδομένο ότι τα νεοεμφανιζόμενα κράτη κατέβαλλαν προσπάθειες να δημιουργήσουν τις δικές τους εθνικές ταυτότητες διαμέσου της γλώσσας και της θρησκείας.

Η αναγνώριση της γλωσσικής πολυμορφίας και επομένως ο προσδιορισμός του έθνους, βάσει της γλώσσας, ξεκίνησε εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας και εκδηλώθηκε σε μια από τις πρωιμότερες εκφράσεις του από την έκκληση για έναν ελληνικό εκπολιτιστικό ευαγγελισμό με την επιστολή του Νεοφύτου Δούκα προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο ΣΤ¹⁷ στην αρχή του 19^{ου} αιώνα. Η απάντηση του αρχιεπισκόπου Ιγνατίου στο Νεόφυτο Δούκα, αποτέλεσε την αφετηρία μιας de facto σύγκρουσης μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού¹⁸.

Ενδιαφέρον για το θέμα της εργασίας μας παρουσιάζει το γεγονός ότι στο σχέδιο του πολιτιστικού ευαγγελισμού ο Νεόφυτος Δούκας ζήτησε από τον Πατριάρχη να στείλει εκατό μοναχούς από

¹⁷ Νεόφυτος Δούκας, *Επιστολή προς τον Παναγιωτάτον Οικουμενικόν Πατριάρχην Κυρίον Κυρίλλον περί εκκλησιαστικής ευταξίας*, Βιέννη, 1815.

¹⁸ Σχετικά με τη φιλονικία Δούκα-Ιγνατίου και τη σύγκρουση Ορθοδοξίας - Εθνικισμό βλ. P. M. Kitromilides "Imagined Communities and the Origin of the National Question in the Balkan", *European History Quarterly*, 19 (2 Απρίλιος 1989), σσ.156-159.

τον Άγιο Όρος με σκοπό τη διάδοση και εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στις περιοχές όπου δεν ομιλούνταν. Εδώ, ο Νεόφυτος Δούκας υπαινισσόταν τόσο τους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας όσο και τους Αλβανούς, τους Σλάβους, τους Βλάχους¹⁹ και τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους των Βαλκανίων²⁰. Σ αυτό το πλαίσιο, πιστεύουμε ότι μπορούμε να προσδιορίσουμε μερικές περιπτώσεις προσέγγισης του Γκαγκαούζικου πληθυσμού στη Βεσσαραβία από τον ελληνικό κλήρο (κυρίως, στην περιοχή της Tighina)²¹.

Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι «Τουρκόφωνες Ορθόδοξες μειονότητες» των Βαλκανίων εγκλωβιστήκαν από εθνικές κοινότητες οι οποίες επιδίωκαν την επιβολή έλεγχου επί του δικού του εδάφους στις περιοχές με ακαθάριστους γλωσσικούς ακόμη και θρησκευτικούς προσδιορισμούς. Οι θρησκευτικές κοινότητες χρησιμοποιηθήκαν από τα βαλκανικά κράτη ως μέσο προαγωγής της δικής τους εθνικής ταυτότητας, επιδιώκοντας προς τον σκοπό αυτό να επιβάλουν την ανεξαρτησία των δικών τους τοπικών

¹⁹ P. M. Kitromilides, “Imagined Communities...”, ο.π., σ.157.

²⁰ Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, στη Βιέννη, από εκεί που θα γράψει ο Νεόφυτος Δούκας προς τον Πατριάρχη και περίπου δυο χρόνια πριν την επιστολή του, δηλαδή το 1812, εκτυπώθηκε η *Γραμματική* και το *Λεξικόν* του Δ. Αλεξανδρίδου, στην караμανλίδικη γραφή. Επίσης, στο Βουκουρέστι, ήδη κυκλοφόρησαν δυο από τα πρώτα караμανλίδικα βιβλία. Βλ. Severrien Sallavile, E. Daleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analitique*. Αθήνα, 1958, том. Α', 46, 47.

²¹ Σχετικά με τις διάφορες μετατοπίσεις του Γκαγκαουζικού πληθυσμού στις αρχές του 19^{ου} αιώνα βλ. Mihaela Babuška, “ Considerații privind...” *Caietele Laboratorului de studii Turco Otomane*, 2 (1993), σ. 13.

Εκκλησιών από ευρύτερες εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες. Σταδιακά, οι τοπικές εκκλησίες θα αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο έτσι όπως τα καινούργια κράτη θα απαλλαγούν από τη δύναμη του σουλτάνου. Ως εκ τούτου, ταυτόχρονα με την προσπάθεια δημιουργίας αυτόνομων και ανεξάρτητων κρατών στα Βαλκάνια, σημειώνεται η συνακόλουθη ανακήρυξη χειραφετημένων Εκκλησιών από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην επικράτειά τους. Έτσι, η μια μετά την άλλη, οι Ορθόδοξες Εκκλησίες της Σερβίας (1830), της Ελλάδος (1833)²², της Ρουμανίας (1865)²³, της Βουλγαρίας (1870) και της Αλβανίας (1922-1937) διεκδίκησαν αυτονομία και αυτοκεφαλία και η εδαφική δικαιοδοσία τους εκτεινόταν κατά βάση στις αντίστοιχες νέες εθνικές επικράτειες.

Η εμφάνιση των αυτοκέφαλων βαλκανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών προκάλεσε σοβαρά προβλήματα, τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που έχανε με αυτή την πράξη υπηκόους της, όσο και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο από το οποίο αποσπάστηκε ένα πολύ μεγάλο μέρος του μέχρι τότε ποιμνίου του από την πνευματική του

²² Για τις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Εκκλησία της Ελλάδος μέχρι το 1850 βλ. μεταξύ άλλων, Ch Frazee, *Ορθόδοξη Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, Αθήνα, 1987 και Γ. Μεταλληνός, *Ελλαδικού αυτοκεφάλου παραλειπόμενα*, Αθήνα, 1983.

²³ Το 1865 η Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία αυτοανακηρύχθηκε μονομερώς αυτοκέφαλη και δεν έλαβε τη συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με συνοδικό Τόμο παρά το 1885, επτά χρόνια μετά την ανεξαρτησία της Ρουμανίας και τη στιγμή της ανακήρυξής της ως Βασιλείου.

εξουσία. Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό θα είναι να υπενθυμίσουμε ότι το Οθωμανικό Κράτος αναμείχθηκε ενεργά στη διαδικασία χειραφέτησης της Σερβικής (1830) και της Βουλγαρικής (1870) Εκκλησίας²⁴.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η ανακήρυξη το 1870 με σουλτανικό φερμάνι ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησιαστικής οντότητας, της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Το φερμάνι του 1870 αποτελεί όχι μόνο μια σημαντική πηγή για την διερεύνηση των απόψεων της Οθωμανικής διοίκησης μετά την διάσπαση της Ορθόδοξης θρησκευτικής κοινότητας, αλλά και στο πλαίσιο της εργασίας μας, το περιεχόμενο του εν λόγω φερμανιού αποκτά καινούρια σημασία επειδή αφορά και σ' ένα σημαντικό μέρος των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων στοιχείων των Βαλκανίων.

Κατ' αρχάς, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η γένεση του Βουλγαρικού κράτους δεν προκάλεσε ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα, αλλά κατάφερε να δημιουργήσει μέσα στο πλαίσιο της έννομης οθωμανικής τάξης μια «ανεξάρτητη» εκκλησιαστική αρχή και έπειτα, στην επόμενη φάση το ανεξάρτητο εθνικό κράτος.

²⁴ Μια ευρύτερη ανάλυση των σχέσεων Οικουμενικού Πατριαρχείου και Υψηλής Πύλης, βασιζόμενη κυρίως σε οθωμανικές πηγές επιχειρεί ο καθηγητής Παρασκευάς Κονόρτας στο *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα, 1998. Επίσης, για τις μεταβολές που επήλθαν στα πατριαρχικά βεράτια με την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου των Βαλκανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών βλ. Π. Κονόρτας, ο.π., σ.269-293.

Σύμφωνα με το άρθρο 10 του φερμανιού, για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας αποσπάστηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο περιοχές των Μητροπόλεων που μέχρι τότε τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²⁵.

Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι το Πατριαρχείο κατάφερε να κρατήσει υπό τη δικαιοδοσία του, και πάντα σύμφωνα με τους όρους του σουλτανικού φερμανιού του 1870, μόνο τις Μητροπόλεις Βάρνας και Φιλιππούπολης²⁶. Αυτό σημαίνει ότι τα είκοσι χωριά γύρω από την πόλη της Βάρνας, και κατοικημένα από τους Γκαγκαούζους εξαιρέθηκαν από την εδαφική δικαιοδοσία της Βουλγαρικής Εξαρχίας, συνεχίζοντας να ανήκουν στο ποίμνιο του Πατριάρχη.

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, παρά την απώλεια ενός σημαντικού μέρος των σλαβόφωνων Ορθοδόξων πιστών το 1870, λόγω του Βουλγάρικου σχίσματος διατήρησε ακέραιο το ενδιαφέρον του για τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους, και κυρίως για τους Γκαγκαούζους του μελλοντικού βουλγαρικού εδάφους²⁷. Αυτό διαφαίνεται καθαρά από το

²⁵ Για την εδαφική δικαιοδοσία της Βουλγαρικής Εξαρχίας βλ. Z. Markova, *Bălgarskata Ekzarhija, 1870-1879*, Σόφια, 1989, σ.71.

²⁶ Εκτός από την πόλη της Βάρνας, οι Μητροπόλεις Βάρνας και Φιλιππούπολης περιλάμβαναν στην εδαφική δικαιοδοσία τους και τις πόλεις Αγγιάλο και Μεσημβρία, τον καζά της Σωζόπολης και την πόλη της Φιλιππούπολης με την καζά της Στενημάχου και ακόμη άλλα εννέα χωριά και τέσσερα μοναστήρια γύρω από την πόλη. Βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις.....*, ο.π., σ.274.

²⁷ Η εξάρτηση αυτή συντάχθηκε από την υποχρέωση της Εξαρχίας να λαμβάνει το Άγιο Μύρο από το Πατριαρχείο και από το γεγονός ότι ο

γεγονός ότι το 1888, δέκα χρόνια μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Ηγεμονίας, με συνοδική απόφαση, τεθήκαν υπό την δικαιοδοσία της Μητρόπολης Βάρνας (που το φερμάνι του 1870 την άφησε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο) οι περιοχές Ρουχτσουκίου (Ruse), Σούμλας και Σιλίστρας²⁸ (όπου, ακόμα και σήμερα, υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός Γκαγκαούζων²⁹).

Η ιδιαίτερη σημασία του φερμανιού του 1870 έγκειται στις μεταβολές που προκάλεσε αφενός στην εδαφική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τους όρους του, και αφετέρου μέσα στην έννομη τάξη του Ορθοδόξου «μιλλέτ» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με το εν λόγω φερμάνι, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο περιεχόμενο του, δημιουργήθηκε με γλωσσικό και όχι θρησκευτικό κριτήριο μια νέα Κοινότητα («μιλλέτ») επίσημα αναγνωρισμένη από την οθωμανική εξουσία. Έτσι, στις μετά το 1870 οθωμανικές απογραφές³⁰ των υπηκόων του σουλτάνου διαπιστώθηκε η συνύπαρξη του *Bulgar millet* μαζί με το *Rum millet* στο πλαίσιο των αναγνωρισμένων θρησκευτικών

Έξαρχος, όταν διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, είχε τις ίδιες υποχρεώσεις έναντι του Οικουμενικού Πατριάρχη όπως και οι άλλοι τρεις Πατριάρχες της Ανατολής.

²⁸ Π. Κονόρτας, ο.π., σ.275.

²⁹ Μ. Babuška, “Consideratii privind...”, ο.π., σ.7.

³⁰ Βλ. Κ. Karpat, “Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9 (1978), σ. 248-274.

κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διάκριση μεταξύ των δυο millet δεν ήταν θρησκευτική, αφού και τα δυο συνέχιζαν να παραμένουν στο Ορθόδοξο δόγμα. Το κριτήριο διαίρεσης σχετιζόταν αποκλειστικά και μόνο με το βαθμό υπαγωγής των Ορθόδοξων πιστών είτε στη Βουλγαρική εκκλησιαστική Αρχή («Βούλγαροι») είτε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο («Ρωμαίοι»)³¹.

Από όλα αυτά προκύπτει ότι οι Γκαγκαούζοι που ήταν στην δικαιοδοσία των Μητροπόλεων Βάρνης και Φιλιππούπολης και δεν είχαν υπαχθεί στην Εξαρχία, όπως και οι άλλοι που εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν τον Πατριάρχη ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή θα συνεχίσουν να ανήκουν και θα θεωρούνται ως μέλη των «Ρωμαίων», του *Rum millet* της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με τους οπαδούς της Εξαρχίας που αποτελούσαν μέρος των «Βουλγάρων», του *Bulgar millet*.

Ο διχασμός που προκάλεσε το σουλτανικό έγγραφο για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας στους κόλπους της βαλκανικής Ορθόδοξης κοινότητας συνοδεύθηκε από την αύξηση της όξυνσης των βαλκανικών εθνικιστικών κινημάτων, ιδίως μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας από μερικά Βαλκανικά Κράτη ως συνέπεια του ρωσσο-τουρκικού πολέμου του 1878. Στο πλαίσιο των προσπαθειών χάραξης εθνικών

³¹ Γι' αυτό το ζήτημα υπό την άποψη της εθνικιστικής ιδεολογίας βλ P. M. Kitromilides, "Imagined Communities..." ο.π., σ.182-184. Για το ίδιο ζήτημα αλλά, υπό την άποψη της οθωμανικής διοίκησης βλ και Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις...*, σ. 308-315.

συνόρων των καινούργιων ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών, διαπιστώνουμε την ανάπτυξη και μιας «διαμάχης» μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Και μάλιστα πολλές φορές οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι των Βαλκανίων αποτελέσαν το αντικείμενο αυτής της διαμάχης. Το Πατριαρχείο ενδιαφερόταν να κρατήσει στην πνευματική του δικαιοδοσία όσο περισσότερους σλαβόφωνους Ορθόδοξους ήταν δυνατόν ενώ, οι οπαδοί της Εξαρχίας υποστήριζαν ότι οι σλαβόφωνοι της νότιας Βαλκανικής Χερσονήσου έπρεπε να αποσπαστούν από το Πατριαρχείο και να ενταχθούν στο *Bulgar millet*.

Πέρα από την έκταση που δόθηκε για το φερμάνι του 1870, σ' αυτό το τμήμα της εργασίας μας, θεωρήσαμε αναγκαίο να παρουσιάσουμε όλες τις εκδοχές του για να κατανοήσουμε τις μεταβολές από το τέλος του 19^{ου} αιώνα στη γενική εικόνα των Τουρκόφωνων Ορθοδόξων στα Βαλκάνια. Και αυτές, καλύτερα από οπουδήποτε αλλού, είναι εμφανείς στην περίπτωση των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας. Κατά καιρούς, το βεσσαραβικό έδαφος³² αποτέλεσε τον τόπο των διάφορων μετατοπίσεων ενός

³² Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το έδαφος της Βεσσαραβίας (δηλαδή, της σημερινής Δημοκρατίας της Μολδαβίας), μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα όταν θα αποτελέσει συστατικό μέρος της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, θα γνωρίσει συχνές αλλαγές σε ότι αφορά την ένταξή του είτε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, είτε στη Ρωσία, αποτελώντας το αντικείμενο διάφορων εδαφικών διορθώσεων ως συνέπεια των Συνθηκών από το τέλος των συγκρούσεων που εξελίχθηκαν σ' αυτό το μέρος της Ευρώπης. Έτσι, στην καμπή του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα η Βεσσαραβία ανήκει

μέρος του Γκαγκαουζικού πληθυσμού από τα νότια του Δούναβη.

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα διακρίνουμε τον διαχωρισμό των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας σε βουλγαρόφιλους και ελληνόφιλους. Αν λάβουμε υπόψη ότι αυτή η περίοδος συμπίπτει με την περίοδο της διάδοσης των ιδεών του Νεοφύτου Δούκα για τον ελληνικό πολιτισμικό ευαγγελισμό και με το γεγονός ότι η Βεσσαραβία αποτελούσε μέρος των ρουμανικών χωρών που διένυαν το τελευταίο χρονικό διάστημα των «Φαναριωτών» ηγεμόνων, τότε εξηγείται γιατί σε αυτήν την περίοδο εκδηλώθηκαν κυρίως ελληνικές επιδράσεις προς τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους.

Μετά τον Ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877-1878, προσηλυτισμένοι και από τη ρωσική προπαγάνδα, ένα

στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ως συνέπεια του Ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1806-1812 και της Συνθήκης του Βουκουρεστίου που ακολούθησε, αυτό το έδαφος θα περάσει στη διοίκηση της Ρωσίας. Ύστερα, σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης του Παρισιού (1857) ένα μέρος του βεσσαραβικού εδάφους, πιο συγκεκριμένα, οι νομοί Καχούλ, Μπόλγραντ, και Ισμαήλ, επιστράφηκε στις ρουμανικές χώρες για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μέχρι το 1879 όταν σύμφωνα με τις Συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου, το ίδιο μέρος θα επανέλθει υπό την τσαρική διοίκηση. Έπειτα, στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η Βεσσαραβία έγινε μέρος της «Μεγάλης Ρουμανίας» μέχρι το 1940 όταν προσαρτήθηκε ξανά στη Ρωσία. Αναμφισβήτητα, όλες αυτές οι συχνές εμφανίσεις και εξαφανίσεις των συνόρων του ποταμού Προύθου είχαν συνέπειες και για τους πληθυσμούς που κατοικούσαν σε αυτή την περιοχή.

καινούργιο κύμα Γκαγκαούζων³³ από τις βουλγαρικές περιοχές αλλά και από την περιοχή της Δοβρουτσάς της Ρουμανίας μετατοπίστηκε στη Βεσσαραβία. Εδώ, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι Γκαγκαούζοι που εγκατασταθήκαν στο βεσσαραβικό έδαφος μετά το 1870 είχαν ήδη γνωρίσει το διχασμό Εξαρχίας-Πατριαρχείου.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με την εντατικότερη εκδήλωση του βουλγαρικού εθνικισμού μετά την δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας και ύστερα του βουλγαρικού κράτους (1878), παράλληλα με την αύξηση της δύναμης της Ρωσίας ως «Προστάτριας» του σλαβόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού των Βαλκανίων, οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι της Βεσσαραβίας, οι Γκαγκαούζοι, έπρεπε να αντιμετωπίσουν εξίσου τις εξωτερικές πιέσεις της διαδικασίας του εκρωτισμού και τις εσωτερικές πιέσεις της εμβάθυνσης του διχασμού μεταξύ των βουλγαροφίλων και ελληνοφίλων.

Η διατήρηση αυτών των διαιρέσεων θα μετατρέψει την κοινότητα των Γκαγκαούζων, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ακόμα και μέχρι σήμερα, σε αντικείμενο συγκρούσεων των εθνικιστικών βαλκανικών ιδεολογιών υπό τη μορφή της διεκδίκησης της καταγωγής τους.

Τέλος, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά το 19^ο αιώνα, ιδίως μετά την

³³Βλ. I. Nistor, *Așezările bulgare și găgăuze din Basarabia*, Βουκουρέστι, 1944, σ.20.

ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους (1830) συνέπλευσε με τους Έλληνες εθνικιστές, χωρίς όμως να ταυτιστεί απόλυτα μαζί τους, και συνέβαλε θετικά στη διαδικασία του επανεξελληνισμού ενός τμήματος των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων της Μικράς Ασίας αλλά και των Βαλκανίων³⁴.

Σε σύγκριση με τις διασκορπισμένες κοινότητες των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων στα Βαλκάνια, οι Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας θα γνωρίσουν τις πλέον εντατικές προσπάθειες της διαδικασίας επανεξελληνισμού που κατέβαλε το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Προς την πραγματοποίηση αυτής της επιθυμίας το Πατριαρχείο ευνοήθηκε από το γεγονός ότι στη Μικρά Ασία είχε να αντιμετωπίσει μόνο τις εθνικιστικές τάσεις του ήδη «Μεγάλου Ασθενή» της Ευρώπης, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ στα Βαλκάνια συγκρούστηκε με την ύπαρξη των πολύπλοκων εκδηλώσεων εθνικισμού από τα νεοσύστατα εθνικά κράτη. Επιπλέον, το Πατριαρχείο είχε αρωγό σ' αυτή τη «μάχη» και τα μέλη της κοινότητας των Ελλήνων και των Καραμανλήδων της Κωνσταντινούπολης³⁵.

³⁴ Αυτό συνδέεται και με το ότι η διαδικασία επανεξελληνισμού ολοκληρώθηκε με την παρουσία εντός των συνόρων της Ελλάδος ενός τμήματος των Καραμανλήδων της Μικράς Ασίας (με την ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας Τουρκίας) και των Γκαγκαούζων (σήμερα, στην περιοχή του Διδυμοτείχου).

³⁵ Κατά καιρούς, μέλη της Καραμανλίδικης κοινότητας της Κωνσταντινουπόλεως είχαν διατελέσει μέλη της Ιεράς Συνόδου και της Μεικτής Επιτροπής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το συνεχές

Με τη συνεισφορά των Καραμανλήδων της Κωνσταντινούπολης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαφορές Αδελφότητες³⁶, όπως π.χ. η «Κεντρική Καππαδοκική Εκπαιδευτική Αδελφότητα» που ιδρύθηκε το 1871 με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Καισαρείας, Ευσταθίου Κλεοβούλου.³⁷ Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ο πολλαπλασιασμός των Σωματείων και των Συλλόγων (μια πραγματική «Συλλογομανία»³⁸) συνέβαλε στην αναβίωση της

ενδιαφέρον των Καραμανλήδων της Οθωμανικής πρωτεύουσας για τη γενέτειρα τους καθρεπτίζεται και στην ιδιαίτερη σημασία που έδειχναν όταν επρόκειτο να εκλεγεί νέος Μητροπολίτης στις επαρχίες της Καισαρείας και του Ικονίου. Συχνά συγκεντρώνονταν μπροστά στην πύλη του Πατριαρχείου και επέμεναν για την εκλογή εκείνου που θεωρούσαν κατάλληλο, όπως στην περίπτωση του Χρύσανθου Πρωτοσύγκελου στα 1823 και του Ευσταθίου Κλεοβούλου. Βλ. Α. Ιορδάνογλου «Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής Μπαλουκλή Κωνσταντινουπόλεως», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 1 (1981), σ.71.

³⁶ Για τη σημασία και τη συνεισφορά στη σημαντική πρόοδο των γραμμάτων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας που προσέφεραν οι Σύλλογοι και οι διάφορες «Αδελφότητες» που ιδρύθηκαν κατά καιρίους από τους Καραμανλήδες βλ. Richard Clogg, “Anadolu Hıristiyan karındaşlarımız: the Turkish- speaking Greeks of Asia Minor”, *Anatolica. Studies in the Greek East in the 18th and 19th century*, 1996, σ. 80-81. Επίσης, βλ. και Johann Strauss, “The Millets and the Ottoman language: the Contribution of the Ottoman Greeks to Ottoman Letters”, *Die Welt des Islam*, 2 (1995), σ. 91.

³⁷ Α. Ιορδάνογλου, «Καραμανλίδικες επιγραφές...», ο.π., σ.72.

³⁸ Βλ. P. M. Kitromilides, «Imagined Communities...», ο.π., σ.172.

ελληνικής γλωσσάς εντός του μικρασιατικού εδάφους με την ίδρυση των ελληνικών σχολείων.

Παρ' όλο που στο τέλος του 19^{ου} αιώνα παρατηρούμε τη διάσπαση της ενότητας της βαλκανικής Ορθοδοξίας λόγω των χτυπημάτων των εθνικιστικών ρευμάτων, διαπιστώνουμε εντούτοις ότι, τουλάχιστον, μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι των Βαλκανίων θα συνεχίσουν να διατηρούν ζωντανή τη μνήμη της «παλιάς» Ορθόδοξης κοινότητας, παραμένοντας έτσι, στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας, μέλη των «Ρωμαίων».

Κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας αποτέλεσε μαζί με το Οικουμενικό Πατριαρχείο παράγοντες που ενίσχυσαν την διατήρηση της ενότητας της Ορθόδοξης Βαλκανικής κοινότητας. Οι εγγενείς δυναμικές που αναπτύχθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, παράλληλα με την διεθνή πολιτική συγκυρία θα δημιουργήσουν επίσης κατά την πορεία του 18^{ου} αιώνα το φαινόμενο του «κατακτητή Βαλκάνιου Ορθόδοξου εμπόρου».³⁹

Το διεθνές εμπόριο με τη Δυτική Ευρώπη, το ναυτικό εμπόριο στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα εντατικοποιήθηκαν με τους όρους της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) όταν ο Εύξεινος Πόντος έπαυσε να είναι

³⁹ Traian Stojanovich, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History*, 20 (1960), σ.243. Βλ. και του ιδίου, *Balkan Worlds: The First and the Last Europe*, 1994, σσ. 168-170.

«οθωμανική λίμνη» και η Ρωσία αποκτούσε προνόμια στη Μεσόγειο και αναγνωριζόταν ως προστάτιδα των Ορθοδόξων υπηκόων της Υψηλής Πύλης.

Προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα και στην αρχή του 19^{ου} η εφαρμογή των αρχών του μερκαντιλισμού στην οικονομική πολιτική από την Αψβουργική Αυτοκρατορία είχε ως συνέπεια την ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου. Επίσης, η Αυλή της Βιέννης ενθάρρυνε το εμπόριο στα οθωμανικά Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία με τις Τουρκο-αυστριακές οικονομικές συνθήκες και με την χορήγηση των διπλωμάτων και προνομίων που αποσκοπούσαν σε καλές σχέσεις με εμπόρους από τις περιοχές νοτίως του Δούναβη, εξοικειωμένους με τις ανατολίτικες πραγματικότητες. Με αυτό τον τρόπο, η Αυστρία προωθούσε και την κίνηση εμπορών από την Κεντρική προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη⁴⁰.

Την αντιστροφή κίνηση των εμπορών από τη Βαλκανική Χερσόνησο προς την Κεντρική Ευρώπη προκάλεσε, είτε η οικονομική πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών - που χρειαζόταν καλούς γνωστές των Δυτικών γλωσσών - είτε οι συνθήκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

⁴⁰ Σχετικά με τα μέτρα που πήρέ η Αυστρία για της διευκόλυνση της κίνησης των εμπορών από τη δυτική Ευρώπη προς στα Βαλκάνια βλ. Gh. Netta, *Expansiunea economică a Austriei și exploatarile ei orientale*, Βουκουρέστι, 1931, σ. 20-36. Επίσης βλ και A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism*, Βουκουρέστι, 1977, σ.120-128.

Από τη μια μεριά, η οθωμανική αντίσταση παρεμπόδιζε τους δυτικούς εμπόρους να κερδίσουν την άμεση εμπορική υπεροχή στο διεθνές εμπόριο και από την άλλη ο στρατιωτικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εμπόδιζε τους Μουσουλμάνους εμπόρους να αναπτύξουν σημαντικές διεθνείς εμπορικές σχέσεις.

Υπό αυτές τις συνθήκες το διεθνές εμπόριο ευνόησε τους χριστιανούς Ορθόδοξους εμπόρους. Έτσι, μαζί με τους Έλληνες εμπόρους διαπιστώνουμε σε όλη την Ευρώπη και την παρουσία των Ρουμάνων, Σέρβων, Βουλγάρων, Εβραίων, Αρμενίων και Βλάχων (Αρουμάνων).

Σταδιακά, δημιουργήθηκε μια σημαντική διασπορά των εμπορικών κοινοτήτων εξαιτίας των σχέσεων αλληλεξάρτησης και των Ορθόδοξων εμπορικών οίκων. Οι επικοινωνιακές ανάγκες μεταξύ των εμπόρων επέβαλαν την χρήση της «lingua franca» των Βαλκανίων, της ελληνικής γλώσσας, και στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις.

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τα μέλη της κοινότητας των εμπόρων στα Βαλκάνια ήταν γνωστοί με το όνομα «Έλληνες». Τους δόθηκε αυτό το όνομα λόγω της γλώσσας που χρησιμοποιούσαν στις εμπορικές τους συναλλαγές και στις σχέσεις τους με τις διοικητικές αρχές, αλλά κυρίως, λόγω της χριστιανικής Ορθόδοξης θρησκείας τους, δηλαδή, εξαιτίας της υπαγωγής τους στην Ορθόδοξη Κοινότητα (*Rum militti*) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πρέπει να προσθέσουμε ότι οι Καραμανλήδες, γνωστοί για τις εμπορικές τους δραστηριότητες, τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στην Κωνσταντινούπολη, συμμετείχαν ενεργά στις εμπορικές συναλλαγές που διεξάγονταν στο βαλκανικό χώρο σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Έτσι, διαπιστώνουμε την ύπαρξη του καραμανλίδικου στοιχείου μέχρι την Οδησό και την Πετρούπολη⁴¹.

Με την επιδίωξη των δικών τους βραχυχρόνιων ή μακροχρόνιων οικονομικών στόχων οι Καραμανλήδες έμποροι θα αναγκαστούν να κυκλοφορούν από την μια άκρη ως την άλλη της Ευρώπης και εξαιτίας της Ορθόδοξης θρησκείας τους θα ενταχθούν στην μεγάλη «ελληνική» κοινότητα των εμπόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι Καραμανλήδες έμποροι διαθέτοντας αρκετά οικονομικά κεφάλαια, υποστήριξαν διαμέσου διαφόρων Σωματείων τους τις προσπάθειες του επανεξελληνισμού του μικρασιατικού Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού⁴².

Οι Ορθόδοξοι έμποροι των Ρουμανικών Χωρών, της νότιας Ουγγαρίας και των διάφορων αστικών κέντρων της Ευρώπης επηρεάστηκαν από τις δυτικές πολιτικές ιδέες και εντάχθηκαν στο κίνημα αναγέννησης της κλασικής ελληνικής παράδοσης. Υπό αυτήν την άποψη, ως φορείς των ιδεών του

⁴¹ Α. Ιορδάνογλου, «Καραμανλήδικες επιγραφές...», ο.π., σ.70.

⁴² Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, έργο των Σωματείων της Κωνσταντινούπολης ήταν η ανεύρεση σταθερών πόρων για τις ανάγκες των σχολείων της Καππαδοκίας. Βλ. Α. Ιορδάνογλου, ο.π., σ.73.

Διαφωτισμού στα Βαλκάνια, οι έμποροι συνέβαλαν και στη διαδικασία «αφύπνισης των Εθνών» σε αυτό το μέρος της Ευρώπης.

Στο πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου του 19^{ου} αιώνα θα πρέπει να τονίσουμε τον σημαντικό ρόλο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών⁴³. Ο ρουμανικός χώρος με την γεωγραφική του θέση – στο περιθώριο του οθωμανικού κόσμου και στη διασταύρωση των εμπορικών γραμμών ανάμεσα στην Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική Χερσόνησο – αποτέλεσε σημείο συνάντησης Αυστριακών, Βουλγάρων, Σέρβων, Αρμενίων, αλλά κυρίως Ελλήνων εμπόρων⁴⁴.

Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εβρισκόμενη σε παρατεταμένη οικονομική κρίση, συνέχισε να κυβερνά με τον παραδοσιακό τρόπο, ενώ η τεράστια Αυτοκρατορία είχε ανάγκη νέων προσανατολισμών και ριζικών μεταρρυθμίσεων. Η αδυναμία προσαρμογής στις ανάγκες της

⁴³ Σχετικά με το εμπορικό δίκτυο στα Βαλκάνια, βλ. *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th 19th C.)*, εκδότες Olga Katsiardi-Hering και Maria A Stassinopoulou., Βοστόνη, 2017.

⁴⁴ Βλ. C. Papacostea Danielopol, «Grecs, Roumains, Bulgares et Serbes dans la compagnie grecque de Brasov», *Bulletin d'Association d'Etudes Sud-Est Européennes*, 2 (1972), σσ.70-92. Επίσης για το σημαντικό ρόλο των ελληνικών Εμπορικών Εταιρειών στο Μπρασόβ και στο Σιμπίου βλ. Olga Cicanci, *Comaniile grecești din Transilvania în comerțul european în perioada 1636-1746*, Βουκουρέστι, 1981.

εποχής ήταν ορατή σε όλους τους τομείς της κοινωνικής οργάνωσης, με αποτέλεσμα η Υψηλή Πύλη να γίνεται ευπρόσβλητη, κυρίως, από τη Ρωσία και την Αυστρία⁴⁵. Στο πλαίσιο αυτό, κυρίως, δόθηκε η ευκαιρία στους εμπόρους της Βαλκανικής να διασπαρθούν εκτός των ορίων της οθωμανικής επικράτειας και να συσσωρεύσουν κεφάλαια μέσω του εμπορίου⁴⁶. Σε αντίθεση με την Υψηλή Πύλη, η Αυτοκρατορία των Αψβούργων παραχώρησε προνόμια στους Ορθόδοξους Έλληνες, Βλάχους, Αλβανούς και Σέρβους εμπόρους από τον 18^ο αιώνα⁴⁷, με στόχο την ενίσχυση των εξαγωγών, ακολουθώντας мерκαντική πολιτική⁴⁸. Τα πρώτα καθοριστικά βήματα της νέας

⁴⁵ Λ.Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, μετάφραση Ελένη Δεληβάνη, Ιστορική επιμέλεια Βασίλης Κ. Γούναρης, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 253-424.

⁴⁶ Ιωάννης Χασιώτης, *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 2006, σ. 21.

⁴⁷ Olga Cicanci, "Le statut juridique et le régime de fonctionnement de la Compagnie de commerce de Braşov", *Revue des Etudes Sud-est Européennes*, 2 (1979), Βουκουρέστι, σσ. 241-250.

⁴⁸ Amelie Lanier, http://bfl.archivportal.hu/id-824-amelie_lanier.html, όπου η εμπορική συμφωνία, προσάρτημα της συμφωνίας του Πασσάροβιτς (1718), αποτέλεσε τη νομική βάση των σχέσεων των δύο κρατών για ενάμιση αιώνα και καθόρισε τον εμπορικό δασμό στο 3%... « αν εξαιρέσει κανείς το δασμό και την απαίτηση των Οθωμανών να έχουν αντιπροσώπους στο έδαφος της Αυστρίας, όλα τα άλλα αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση και την προστασία των πολιτών της Αυστρίας...».

μορφής οργάνωσης του εμπορίου και της προώθησης των νέων προϊόντων της Δύσης έγιναν βόρεια του Δούναβη μέχρι την Τεργέστη⁴⁹ και τη Βενετία από τους εμπόρους των Βαλκανίων⁵⁰, που πρώτοι αντελήφθησαν τον νέο προσανατολισμό της κοινωνίας και διδάχθηκαν από τις ανάγκες της. Υπό μία έννοια ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος⁵¹ αποτέλεσε την απάντηση της εποχής στον Οθωμανό κατακτητή του παρελθόντος και προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τις μελλοντικές εξελίξεις στην βαλκανική χερσόνησο. Καθοριστική συνεισφορά στην ανάπτυξη του εμπορίου προς την Αυστρία, όπως και των εισαγωγών προς τις περιοχές της Πύλης, είχαν οι ελληνόφωνοι και οι βλαχόφωνοι έμποροι της Ηπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας, κ.ά, που κυριάρχησαν εμπορικά στις παραπάνω περιοχές⁵². Οι βλαχόφωνοι και ελληνόφωνοι έμποροι καθιερώθηκαν ως οι κατεξοχήν έμποροι των Βαλκανίων με τα

⁴⁹ Σχετικά με την ελληνική κοινότητα της Τεργέστη και η σχέσεις της με την παροικία της ίδιας πόλης βλ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστη*, I, II, Αθήνα, 1986.

⁵⁰ Ιωακείμ Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη, 1957, σσ. 109-113 και σσ.132-149.

⁵¹ Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο, *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ος}- 19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 289-345.

⁵² Ο.π., σσ. 301-303.

καραβάνια μεταφοράς προϊόντων από τη σημερινή βόρεια Ελλάδα προς τις περιοχές βόρεια του Δούναβη⁵³.

Οι κάτοικοι της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αγρότες-δουλοπάροικοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία, αντιμετώπιζαν θετικά τους χριστιανούς Έλληνες. Το εμπόριο απέδιδε κέρδη, ο ελληνισμός στην Τρανσυλβανία ήταν πολυπληθής⁵⁴, οι ελληνικές κομπανίες στην Τρανσυλβανία ανθούσαν και πλήθος ιδιωτών εμπόρων στο Μπρασόβ, Σιμπίου, Πέστη, Βιέννη, κ.ά, εμπορεύονταν συστηματικά με τη Μολδοβλαχία⁵⁵. Η εκκλησία,

⁵³ Ο.π., σ. 305, «...οι Έλληνες, οι Μακεδονο-Βλάχοι και οι Σέρβοι έμποροι, μαζί με τους Εβραίους και τους Αρμένιους, κατάφεραν να ελέγχουν όχι μόνο το εμπόριο της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αλλά και της Ουγγαρίας, της Βοϊβοντίας, της Κροατίας-Σλαβονίας, καθώς και ένα μέρος του εμπορίου της Τρανσυλβανίας και της Μοραβίας...».

⁵⁴ Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος...», ό.π, σ. 305 «... το Αυστριακό Εμπορικό Συμβούλιο υπολόγισε κατά τη δεκαετία του 1760, ότι στις χωροδεσποτείες της Ουγγαρίας υπήρχαν 2.000 Οθωμανοί έμποροι και σε ολόκληρη την Ουγγαρία 17 με 18 χιλιάδες μόνιμα εγκαταστημένες Οθωμανικές οικογένειες...».

⁵⁵ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 2003, ομοίως, Nestor Camariano, “L’organisation et l’activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu”, *Balkanica*, București, 4 (1943), σσ. 201-241, ομοίως, Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας (1636-1848)*, Θεσσαλονίκη, 1994, ομοίως, Olga Cicanci, “Le statut juridique et le régime de fonctionnement de la compagnie de

τα μοναστήρια, τα τυπογραφεία, οι εκδόσεις, η παιδεία και η γλώσσα, έκαναν ελκυστική την αναζήτηση της επιτυχίας εκεί. Οι εντόπιοι Βογιάροι υιοθέτησαν ελληνικές συνήθειες και παντρεύονταν με Ελληνίδες⁵⁶. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες πολλές φορές ήταν φιλορώσοι, παρ' όλο που ήταν στην υπηρεσία των Οθωμανών. Η ομόδοξη και γειτονική Ρωσία παρείχε βεβαιότητα αλληλεγγύης σε ενδεχόμενη αναμέτρηση με τους Οθωμανούς, ενώ οι Αψβούργοι από την άλλη πλευρά εφάρμοζαν πολιτική ανεξιθρησκείας. Η πρόσβαση στις Ηγεμονίες μέσω των караβανιών από την Ήπειρο, το Μοναστήρι, τη Θεσσαλονίκη ή τις Σέρρες, ήταν διασφαλισμένη με τη λειτουργία των εμπορικών δρόμων⁵⁷. Ο Ηπειρώτης Κώστας Πέτρου⁵⁸, ο Ιωάννης Χατζή Μόσχου από τη Θεσσαλονίκη⁵⁹, ο Γεώργιος Μανικάτης

commerce de Brasov”, *Révue des Etudes Sud-est Européennes*, 2 (1979), Βουκουρέστι, σσ. 241-255.

⁵⁶ Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza 1834-1849*, Παρίσι, 1907, σ. 43.

⁵⁷ Arno Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», στο *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών...*, σσ. 369-407.

⁵⁸ Nestor Camariano, “Quelques renseignements sur la vie et l’activité commerciale de l’Epirote Consta Petru en Oltenie (Valachie)”, *Balkan Studies*, 2 (1978), σσ. 313-326.

⁵⁹ Dumitru Limona-Elena Moisuc, “Casa comerciala Ioan Hagi Moscu și Stefan Hagi Moscu din București”, I, *Revista Arhivelor*, 3 (1975), σσ. 256-271.

Σαφράνου από το Μελένικο⁶⁰, ο Ιωάννης Μάρκου από τη Μακεδονία, ο Νικόλαος Πατσιούρας από την Καστοριά⁶¹, ο Μιχαήλ Τσούμπρος από τη Σιάτιστα⁶², ο Παναγιώτης Σπαχής από το Καλοχώρι⁶³, ήταν λίγα μόνον παραδείγματα ανθρώπων που απέκτησαν τεράστιες περιουσίες, με μοναδικό προσόν την εργατικότητά τους.

Κατά το παραπάνω διάστημα διαπιστώνουμε την ύπαρξη πολλών ελληνικών κοινοτήτων στην Τρανσυλβανία, όμως όλως ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι ελληνικές κομπανίες του Σιμπίου (Hermanstadt) και του Μπρασόβ (Kronstadt ή Στεφανούπολις), με μέλη ελληνόφωνους, βλαχόφωνους, σλαβόφωνους, αλλά και τουρκοφώνους⁶⁴, διαφόρων

⁶⁰ Dumitru Limona, “Un catastih al unui companist Sibian din veacul al 18-lea”, *Arhivele Statului* (1957), Βουκουρέστι, σσ. 407- 415.

⁶¹ Dumitru Limona, “Catastihlele casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu”, *Revista Arhivelor*, 2 (1959), Βουκουρέστι, σσ. 225-243.

⁶² E. și D. Limona, “Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Țumbru”, *Studii și Materiale de Istorie Modernă*, IV (1960), Βουκουρέστι, σσ. 525-564.

⁶³ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β. (Διεύθυνση Εθνικών Ιστορικών Κεντρικών Αρχείων του Βουκουρεστίου), *Arhive personale și familiale*, Inventar nr 1708, Panaiot Spahi

⁶⁴ Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα- Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική κομπανία...*, ό.π, σσ. 39-55. Επίσης για το φαινόμενο της πολυγλωσσίας βλ και Μαρία Α. Στασινοπούλου, “Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων των 18^ο και 19^ο αιώνα. Ένα γοητευτικό

προελεύσεων. Τόποι καταγωγής των μελών της κοινότητας του Σιμπίου ήταν κυρίως το Αρβανιτοχώρι, η Φιλιπούπολη, το Μελένικο, οι Σέρρες, η Κοζάνη, το Μοναστήρι, η Μοσχόπολη, τα Ιωάννινα, αλλά και η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Θεσσαλία, ο Πόντος, και η Μικρά Ασία⁶⁵. Η διασπορά των παραπάνω περιοχών ηγεμόνευσε στους κυριότερους τομείς του διαμετακομιστικού εμπορίου της Βαλκανικής, εμπορευόμενη βαμβάκι, σιτάρι, μαλλί, δέρματα, φλοκάτες, καπνό και εισάγοντας στην Οθωμανική επικράτεια: λινά, υφάσματα, υαλικά, εργαλεία, είδη οικιακής χρήσης και βιομηχανικά προϊόντα.

Μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας τους (1878), οι ρουμανικές χώρες εδραίωσαν τη θέση τους στο διεθνές εμπόριο

φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών”, στο *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, τ.28, Αθήνα, 2005, σσ.57-83.

⁶⁵ D. Limona, *Catalogul documentelor referitoare...*, II, *ό.π.*, σσ. 13-392. Οι έμποροι αυτοί ήταν: ο Δημήτριος Αμάν, ο Γεώργιος Χατζή Λέκκας, ο Κυριάκος Προκόπη, ο Νικόλαος Ι. Δούμπας, ο Γεώργιος Οικονόμου, ο Αθανάσιος Χατζή Π. Λαδόπουλος, ο Δημήτριος Ιωάννη Μαυρουδής, ο Κωνσταντίνος Ισαΐλοφ, Χατζή Γιανούσης ο Κώσταw Πέτρου & αδελφοί, ο Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, ο Κωνσταντίνος Δημητρίου, ο Νικόλαος Ράντοβιτς, Μανουήλ και ο Γκόγκας, Νικόλαος Εμμανουήλ, ο Γεώργιος Φωτάκης και Αναστάσιος Καλαϊτζής.

με την ανάπτυξη συγκοινωνιακών μέσων ιδίως του σιδηροδρομικού δικτύου.⁶⁶

Στις πολλαπλές διασταυρώσεις των δρόμων του διεθνούς εμπορίου στις Ρουμανικές Χώρες, παρατηρείται και η παρουσία των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων, ιδίως των Καραμανλήδων. Ως προς αυτό το τελευταίο θέμα θεωρούμε αναγκαίο να εκθέσουμε αναλυτικότερα το ενδεικτικό παράδειγμα δυο Καραμανλήδων εμπόρων οι οποίοι στην αρχή του 19^{ου} αιώνα ενταχθήκαν δυναμικά με τις εμπορικές τους δραστηριότητες στο διεθνές εμπόριο.

III.3. Δυο Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι έμποροι από τις Ρουμανικές Χώρες στο διεθνές εμπόριο του 19^{ου} αιώνα

Είμαστε ευγνώμονες στην κυρία Olga Cicanci, η οποία το καλοκαίρι του 1995 μάς γνωστοποίησε την ύπαρξη μερικών εγγράφων σε караμανλίδικη γραφή στα ρουμανικά αρχεία του Γαλατσίου και μας άνοιξε το δρόμο για την έρευνά τους. Αργότερα ως ερευνητής στα Εθνικά

⁶⁶ Στα 1880 στη Ρουμανία υπήρχαν ήδη 921 χλμ. σιδηροδρομικού δικτύου σε σύγκριση με τα 224 της Βουλγαρίας, με τα 12 της Ελλάδας, και την ανυπαρξία του στη Σερβία. Μέχρι το 1900 το ρουμανικό σιδηροδρομικό δίκτυο θα φτάσει στα 3.100 χλμ. Βλ. Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor.1804-1945*, Βουκουρέστι, 2002, σ. 131.

Αρχεία της Ρουμανίας, στο Βουκουρέστι, είχαμε την τύχη να ανακαλύψουμε άλλη μια σειρά «καραμανλίδικων εγγράφων»⁶⁷.

Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι το περιεχόμενο των εν λόγω συλλογών караμανλίδικων εγγράφων ολοκληρώνεται στην ίδια αρχειακή σειρά με την αλληλογραφία δυο Τουρκόφωνων Ορθόδοξων εμπόρων.

Παρά τις μεταγενέστερες προσπάθειές μας βάσει των διεθνών κανόνων των αρχειακών επιστημών για επανένταξη των εγγράφων σε ενιαία συλλογή, αυτά παραμένουν μέχρι σήμερα καταχωρημένα σε τρεις: στο Γαλάτσι ως μέρος της συλλογής «Ελληνικά έγγραφα», στο Βουκουρέστι ως μέρος της συλλογής «Ιστορικά έγγραφα» και στο Ριμνικού-Βαλτζέα- Συλλογή «Έγγραφα»⁶⁸.

Για τον εντοπισμό και την αξιοποίηση αυτού του πολύτιμου αρχειακού υλικού αντιμετωπίσαμε δυσκολίες εξαιτίας

⁶⁷ Σχετικά με τα караμανλίδικα έγγραφα των ρουμανικών αρχείων βλ. Claudiu Victor Turcitu, «Considérations sur les Documents Karamanlis des archives roumaines» *Relations gréco-roumaines Interculturalité et identité nationale*, Αθήνα, 2004, σσ. 225-229.

⁶⁸ Στη συνέχεια θα χρησιμοποιήσουμε τις εξής συντομογραφίες

Ε. Α. Γ.- *Εθνικά Αρχεία Γαλατσίου* (πρέπει να επισημάνουμε ότι στην περίπτωση της αρχειακής συλλογής του Γαλατσίου εξαιτίας της μη καταχώρησης των εγγράφων αναγκαστήκαμε να παραπέμπουμε με τις ημερομηνίες δημιουργίας των εν λόγω εγγράφων).

Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β.- *Διεύθυνση Εθνικών Ιστορικών Κεντρικών Αρχείων του Βουκουρεστίου*.

του ειδικού τρόπου γραφής του. Αυτή η ιδιαιτερότητα προκάλεσε την καταχώρησή τους σε διάφορες αρχειακές συλλογές τις περισσότερες φορές ως ελληνικών αλλά ακόμα και ως «βουλγαρικών»⁶⁹. Γι' αυτούς τους λόγους δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη κι άλλων τέτοιων «απόκρυφων» εγγράφων σε αρχειακές συλλογές στη Ρουμανία είτε κάπου αλλού.

Η συλλογή των «Ελληνικών Εγγράφων» στα Εθνικά Αρχεία Γαλατσίου περιλαμβάνει 93 κείμενα με караμανλίδικη γραφή που χρονολογούνται από το 1797 έως το 1822. Αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες για την αρχική προέλευση αυτών των εγγράφων, αυτά βρέσκονταν το 1986 στην κατοχή της οικογένειας Καψάλη στο Βουκουρέστι. Μετέπειτα η οικογένεια Καψάλη θα τα δωρίσει στη βιβλιοθήκη «V. A. Urechia» στο Γαλάτσι η οποία με τη σειρά της το ίδιο έτος τα κατάθεσε στο παράρτημα Γαλατσίου των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας.

Πέρα από τα 93 караμανλίδικα έγγραφα, τα οποία παραμένουν μη καταγεγραμμένα, η συλλογή «Ελληνικά Έγγραφα» του Γαλατσίου περιλαμβάνει και 167 έγγραφα στην ελληνική γλώσσα, ένα στα γερμανικά και ένα στα βουλγαρικά⁷⁰.

⁶⁹ Αυτό διαπιστώσαμε στην περίπτωση των караμανλίδικων εγγράφων από τη Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β. που στο κατάλογο καταγραφής της συλλογής γι' αυτά τα έγγραφα αναγράφεται μόνο «έγγραφο στη βουλγαρική γλώσσα».

⁷⁰ Αυτά τα έγγραφα αποτέλεσαν το θέμα της πτυχιακής εργασίας της ερευνήτριας Valentina Filip, με τίτλο *Οι Ρουμανικές Χώρες στο εμπόριο*

Όσον αφορά στα караμανλίδικα έγγραφα της Διεύθυνσης Εθνικών Ιστορικών Αρχείων του Βουκουρεστίου αυτά αποτελούν συστατικό μέρος της συλλογής «Ιστορικών Εγγράφων» και 47 κείμενα στην караμανλίδικη μορφή της περιόδου 1810-1850. Ο εντοπισμός τους στάθηκε δύσκολος εξαιτίας ελλείψεως καταγραφής αυτών των εγγράφων που βρίσκονται μαζί με άλλα 500 ελληνικά αρχειακά τεκμήρια.

Οι δυο αρχειακές συλλογές που προαναφέραμε συμπεριλαμβάνουν, στα περιεχόμενα τους την αλληλογραφία των δυο Τουρκόφωνων Ορθόδοξων από τις Ρουμανικές Χώρες. Τα κεντρικά πρόσωπα αυτής της караμανλίδικης αλληλογραφίας είναι οι αδελφοί Εγγουρλού, ο Δημήτριος και ο Κυρητζής, γιοί του Παναγιώτη Εγγουρλού. Ενδιαφέρον είναι το ότι το όνομα Εγγουρλού⁷¹ (Engürlü, Ankaralı) το συναντάμε και ανάμεσα στους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας, ως ένδειξη της καταγωγής τους από την Άγκυρα (Ankara).

Ο Κυρητζής Παναγιώτης Εγγουρλού, που βρισκόταν στο Σιμπίου και στο Μπρασόβ είχε πλούσια αλληλογραφία με μεγάλους εμπορικούς οίκους της εποχής, όπως εκείνον των αδελφών Μπακαλόγλου στους οποίους έστειλε «δέματα εμπορευμάτων»⁷² δια της εταιρείας του Μ. Σαφράνου. Επίσης, ο

ανάμεσα στην ανατολική και την κεντρική Ευρώπη στις Αρχές του 19^{ου} αιώνα.
(ανέκδοτη)

⁷¹ Βλ. Μ. Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Άγκυρα, 1983, σ. 38.

⁷² Ε. Α. Γ., συλλογή «Ελληνικά Έγγραφα», XII / 1 Μαΐου 1815.

Κυρητζής διατηρεί καλές εμπορικές σχέσεις και με την εταιρεία «Γοϊτζίου Τοσκόγλου και Σια» από τη Βιέννη⁷³.

Τα εμπορεύματα που αποτελούν αντικείμενο της εμπορικής δραστηριότητας του Κυρητζή έχουν μεγάλη ποικιλία. Ανάμεσα σ' αυτά, τα δέρματα κατέχουν σημαντική θέση. Έτσι, όσο βρίσκονταν στην Πέστη, ο πράκτορας του από το Μπρασόβ, ο Mirică Fluștureanu του γράφει ότι πήρε στις 9 Οκτωβρίου 1815⁷⁴ τρία βαρέλια με δέρματα αλεπούς από τον Ιωάννη Μπακάλου και θα τα στείλει στην Πέστη σύμφωνα με την «διαταγή σας όπως μου γράψατε εσείς για μένα». Στο δρόμο η άμαξα ανατράπηκε και καταστράφηκε ένα βαρέλι και βράχηκαν 500 δέρματα. Για όλα αυτά ο Mirică Fluștureanu γράφει ότι «ειδοποίησαν και τον αδελφό σας στο Βουκουρέστι»⁷⁵. Ο ίδιος, ο Mirică Fluștureanu αυτή τη φορά από το Μπλάζ, στις 15 Απριλίου 1816 γνωστοποιεί στον Κυρητζή ότι πούλησε τα δέρματα αλεπούς και τον διαβεβαιώνει ότι θα λάβει τα χρήματα του από τον Θεόδωρο Θωμά⁷⁶.

Ο Αναστάσιος Πέρσος, ένας έμπορος οποίος συνεργάστηκε με τον Κυρητζή Εγγουρλού σημειώνει σε

⁷³ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες στο εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα*, χειρόγραφο πτυχιακή εργασία, Βουκουρέστι, 1993, σ.64.

⁷⁴ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., συλλογή «Ιστορικά Έγγραφα», MDCXC/ 203.

⁷⁵ Ο.π.

⁷⁶ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., ο.π., MDCXC / 209.

κατάστιχο στο Μπρασόβ στις 28 Ιανουαρίου 1811 ότι έστειλε στον Κυρητζή εμπορεύματα αξίας 4190,3 φλουριά Ρηνανίας⁷⁷.

Εκτός από το εμπόριο δερμάτων ο Κυρητζής Παναγιώτης Εγγουρλού εμπορεύεται μαλλί⁷⁸, ξύγκι⁷⁹, καφέ⁸⁰, κ.α.

Σύμφωνα με τα συμφέροντα του ο Κυρήτζης Παναγιώτης Εγγουρλού βρισκόταν στο Βουκουρέστι, στην Άλμπα Ιούλια, στο Σιμπίου, στην Κόντλεα⁸¹ κ.α. Μέσω τον ανταποκριτών του στα μεγάλα εμπορικά κέντρα λάμβανε πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη των τιμών των διαφόρων εμπορευμάτων και για την αξία του συναλλάγματος. Ένα σχετικό παράδειγμα: τον Απρίλιο του 1814 ο Ιωάννης Υαζητζής, ο οποίος το 1826 θα κάνει συνεταιρισμό με την εταιρεία του Ανδρέα Ισσέρ, πληροφορεί τον Κυρητζή Εγγουρλού για την εξέλιξη των τιμών της ζάχαρης, του βαμβακιού και του καφέ στην αγορά της Τεργέστης και του ζητά να στείλει αυτά τα εμπορεύματα γιατί μπορούν να προσφέρουν «μεγάλα κέρδη»⁸².

⁷⁷ *Catalogul documentelor grecești*τ. Α΄, Βουκουρέστι, 1954, έγγραφο 242. Ο όρος «φλουριά Ρηνανίας» δηλώνει τα χρυσά νομίσματα που κυκλοφόρησαν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην Αυστρία και στην Ουγγαρία όπου διαιρούταν 60 κρόιτσερ.

⁷⁸ Ε. Α. Γ., ο.π., XXVII/ 9 Μαΐου 1819.(καραμανλίδικο έγγραφο)

⁷⁹ Ο.π., XXVII/ 2 Μαΐου 1818 και XXVII/ 22 Ιανουαρίου 1822.

⁸⁰ Ο.π., XXVII/ 5 Οκτωβρίου 1811, XXVII/17 Απριλίου, 1814 και XXVII/ 30 Ιανουαρίου 1822. (καραμαλίδικα έγγραφα)

⁸¹ Δ. Ε. Ι. Κ. Α .Β., ο.π., MDCXC /1

⁸² Ε. Α. Γ., ο.π., XXVII/ 5 Απριλίου 1814 (καραμανλήδικο έγγραφο)

Ταυτόχρονα, στο τέλος της ίδιας επιστολής⁸³, του δίνει πληροφορίες για την τιμή του συναλλάγματος γράφοντας ότι στην Τεργέστη το караγκουρούς κάνει 7 μπάνι, το χρυσό νόμισμα 2,5 γρόσια ενώ το γκουρούσι της Σταμπούλ 35 φλουριά. Το 1820 ο Χριστόδουλος Μουμιάλης δίνει στον Κυρητζή Παναγιώτη Εγγουρλού πληροφορίες για την πτώση της τιμής του συναλλάγματος στο παζάρι της Ουζουντζιόβα (Βουλγαρία)⁸⁴. Σε άλλο έγγραφο αναφέρεται ότι το 1822 πήρε πληροφορίες για την πτώση της τιμής του συναλλάγματος από το Λ. Αθανάσιο⁸⁵. Εκτός από το εμπόριο διάφορων εμπορευμάτων ο Κυρητζής διεξάγει και συναλλαγές με νομίσματα και πολύτιμα μέταλλα. Αυτό προκύπτει από το γράμμα στο οποίο ο Ιωάννης Υαζητζής στις 13 Ιουλίου 1811 ειδοποιεί τον Κυρητζή ότι δεν κατάφερε να αγοράσει χρυσό επειδή κάνει 59 φλουριά στην Τεργέστη και 80 φλουριά στη Βιέννη⁸⁶. Επίσης στις 29 Ιανουαρίου 1818, ο Κυρήτζης παίρνει από την εταιρεία του Μ. και Ν. Μπαλτορίδη δυο σακίδια με νομίσματα⁸⁷.

Σταδιακά, ο Κυρητζής Παναγιώτης Εγγουρλού αρχίζει και το εμπόριο με κινητές αξίες όπως είναι η συναλλαγματική που ήταν σε ευρεία χρήση στις αρχές του 19 αιώνα, και που μπορούσε να προσφέρει σημαντικά κέρδη. Ο Υαζητζής

⁸³ Ο.π.

⁸⁴ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες...*, σ. 50.

⁸⁵ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., *Ο.π.*, MDCXC / 6

⁸⁶ Ε. Α. Γ., ο.π., XXVII/ 13 Ιουλίου 1811

⁸⁷ Ο.π., XXVII/ 29 Ιανουαρίου 1818

ειδοποιούσε τον Κυρητζή στις 3 Απριλίου 1814 ότι η συναλλαγματική της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης στοίχιζε 35 φλουριά⁸⁸. Ο πράκτορας του στην Πέστη, Αθανάσιε Γκαρμπόρσκη του έστελνε νέα για την τιμή του συναλλάγματος και τις τιμές των κυριότερων εμπορευμάτων της τοπικής αγοράς⁸⁹. Ο Κυρητζής Παναγιώτης Εγγουρλού δανείζει και χρηματικά ποσά σε διάφορους εμπόρους. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο Ιωάννης Μουταφόγλου από το Βουκουρέστι και ο Εμμανουήλ Νικηφόρος από το Ιάσιο⁹⁰.

Στο περιεχόμενο της αλληλογραφίας του Κυρήτζη υπάρχουν και ισολογισμοί τόσο στα ελληνικά⁹¹ όσο και στα караμανλίδικα⁹² για τα ποσά που έδωσε σε διαφόρους έμπορους.

Με τη σειρά του ο Δημήτριος Παναγιώτης Εγγουρλού διαδραματίζει ενεργό μέρος στις εμπορικές συναλλαγές του 19^{ου} αιώνα. Σε έγγραφο το 1838 αναφέρεται ότι «ο Δημήτριος είναι στο Βουκουρέστι»⁹³ και το ίδιο έτος βρίσκεται στις συνεδριάσεις

⁸⁸ Ο.π., XXVII/ 3 Απριλίου 1814

⁸⁹ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., Ο.π., MDCXC / 4

⁹⁰ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες...*, σ. 67.

⁹¹ Οι ισολογισμοί στα ελληνικά υπάρχουν στα Ε. Α. Γ., συλλογή «Ελληνικά Έγγραφα», XXVI/ 18 και XXVI/ 31.

⁹² Οι ισολογισμοί σε караμανλίδικα υπάρχουν στα Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., συλλογή «Ιστορικά Έγγραφα», MDCXC/ 210 και MDCXC/ 211.

⁹³ D. Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Braşovului. Documente comerciale: 1774- 1860*, Βουκουρέστι, 1937, σ. 39.

του εμπορικού συλλόγου του Μπρασόβ⁹⁴ ενώ στη διαθήκη του στις 30 Αυγούστου 1850, αναφέρεται ότι βρισκόταν στο Μπρασόβ όπου είχε « δυο μεγάλα σπίτια δίπλα στο κάστρο»⁹⁵. Ήταν παντρεμένος με τη Ζωή και είχε εννέα παιδιά. Ο μεγαλύτερος υιός του, Ιάκωβος, είχε αλληλογραφία με διάφορους έμπορους και εμπορικούς οίκους της εποχής. Στέλνει στην εταιρεία Καραλέκης και Δημήτριος και Σία εμπορεύματα για τον Κωστάκη Ιωάννη Μπροασοβεάνου⁹⁶. Στην εταιρεία του Ν. Ντ. Πατσούρα στέλνει καφέ για τον οποίον υπήρχε ζήτηση στην αγορά του Σιμπίου⁹⁷.

Σαν τον αδελφό του, ο Δημήτριος Παναγιώτης ασχολείται με το εμπόριο διαφόρων εμπορευμάτων. Ο ανιψιός του, Λάζαρος Καλεμδέρογλου, τον πληροφορεί το 1828 ότι του κράτησε βοδινά δέρματα στον σφαγείο του Ντουντέστι: «επειδή το σφαγείο σφάζει ζώα συνέχεια» θα φορτώσει «σύμφωνα με τη διαταγή σας» τρεις άμαξες δερμάτων για την Καμπήνα και δυο για την Τεργέστη⁹⁸. Ο ίδιος, ο Λάζαρος Καλεμδέρογλου ήταν άριστος μεσολαβητής, και επίσης είχε πείρα στην ερεύνα της αγοράς. Το 1828 γράφει στον Δημήτριο Παναγιώτη που

⁹⁴ Ο.π., σ. 25.

⁹⁵ *Catalogul documentelor grecești de la orașul lui Stalin (Brașov)*, τομ.Β', Βουκουρέστι, 1958, έγγραφο 2485.

⁹⁶ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες...*, σ.68.

⁹⁷ Ε. Α. Γ., ο.π., XXVII/ 13 Μαΐου 1814.

⁹⁸ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., ο.π., MDCXC/ 58

βρισκόταν στο Μπρασόβ να του στείλει «το δέμα με ενδύματα στο Βουκουρέστι διότι πωλούνται καλά σ' αυτή την περιοχή»⁹⁹.

Το 1822 ο Λάζαρος Αθανάσιος ενημέρωνε τον Δημήτριο Παναγιώτη για την τιμή του συναλλάγματος στο Βουκουρέστι¹⁰⁰ ενώ το επόμενο έτος στέλνει νομίσματα στον ίδιο¹⁰¹. Επίσης, ο Λ. Καλεμδέρογλου έγραφε στις 4 Ιανουαρίου 1828 ότι πήρε στη Βιέννη μέσω του Νικολάου Τζιντζίρου νομίσματα για τον Δημήτριο Παναγιώτη και περίμενε από τη Βιέννη πληροφορίες για την τιμή του συναλλάγματος¹⁰².

Ο Δημήτριος δανείζει και αυτός χρήματα σε διαφόρους εμπόρους. Ο Αθανάσιος Ζακίνης τον ειδοποιεί στις 10 Απριλίου ότι έφτασαν τα χρήματα από το Μπρασόβ, από τον “κυρ Δημήτριο” που τα απέκτησε από τα δάνεια που κατέθεσαν στον “σπίτι σας”¹⁰³. Ανάμεσα στους εμπόρους που δανείζουν χρήματα από το Δημήτριο είναι και ο Ιάκωβος Διαμαντής, ο οποίος δανείζει τα χρήματα στην Βιέννη¹⁰⁴.

Ταξιδεύοντας σε διάφορες πόλεις (Μπρασόβ, Σιμπίου, Βουκουρέστι, Βιέννη, Τεργέστη) ο Κυρητζίης και ο Δημήτριος Παναγιώτης Εγγουρλού είχαν ως κυριότερη απασχόληση την έρευνα αγοράς που αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση της

⁹⁹ Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., ο.π., MDCXC/ 53

¹⁰⁰ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες...*, σ.58

¹⁰¹ Ο.π.

¹⁰² Δ. Ε. Ι. Κ. Α. Β., ο.π., MDCXC/ 21.

¹⁰³ Ο.π., MDCXC/ 34.

¹⁰⁴ V. Filip, *Οι Ρουμανικές Χώρες...*, σ. 65.

επιτυχίας και του κέρδους στο εμπόριο (ακόμα και σε εκείνο με κινητές αξίες).

Στο περιεχόμενο των εν λόγω επιστολών σε караμανλίδικη γραφή από τις αρχαιακές συλλογές της Ρουμανίας, εκτός από τις πληροφορίες ιστορικής φύσεως ανακαλύψαμε και την πλούσια καθομιλουμένη γλώσσα της εποχής με της φωνητικές και λεξικές της ιδιαιτερότητες που οφείλονται στον γεωγραφικό χώρο στον οποίο δημιουργήθηκαν. Η ερευνα τους από γλωσσολογική άποψη μπορεί να συμβάλει στην μελέτη των διάφορων τουρκικών διαλέκτων, καθώς και της φωνητικής μορφολογικής και λεξιλογικής ανάπτυξης της τουρκικής γλωσσάς.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το λεξιλόγιο των εν λόγω караμανλίδικων εγγράφων με στοιχεία από τις βαλκανικές και ανατολικές γλώσσες. Μερικά παραδείγματα:

- *Μουσιού* (τουρκικό: *musü* < γαλλικό *monsieur* = κύριος) το οποίο αντανακλά την λανθασμένη προφορά της λέξης στην ρουμανική γλώσσα.
- *Ορντηνά* (τουρκικό: *ordina* < ρουμανικό: *ordin* = διαταγή)
- *Κοκοναλάρ* < ρουμανικό *cocoon* = το παιδί + τουρκική κατάληξη “*lar*” ⇒ τα παιδιά).

Από όλα αυτά καθώς και από το γεγονός ότι αποτελούν ιδιωτική αλληλογραφία¹⁰⁵ (και όχι καρμανλίδικα τυπωμένα κείμενα), με διαφορετικούς και μη ομοιόμορφους τρόπους γραφής και έκφρασης, προκύπτουν οι δυσκολίες¹⁰⁶ που συναντήσαμε στην διασάφηση αυτών των καρμανλίδικων εγγράφων.

Λίγες είναι στο λεξιλόγιο αυτών των εγγράφων οι αραβικές και περσικές λέξεις τόσο συνηθισμένες στην εποχή εκείνη, κυρίως προθέσεις, σύνδεσμοι, επίθετα και επιρρήματα. Με όλα αυτά είναι περίεργη η χρήση στο περιεχόμενο των καρμανλίδικων εγγράφων της Ρουμανίας των λογίων ουσιαστικών περσικών λέξεων *peder*= πατέρας και *birader* =αδελφός αντί *baba* και *kardeş*, συνηθισμένες καθ' όλη την διάρκεια της εξέλιξης της τουρκικής γλώσσας.

Συνεπώς μια γλωσσολογική προσέγγιση των καρμανλίδικων εγγράφων, λόγω της χρήσης διαφορετικού αλφάβητου από το αραβικό, το οποίο είναι γλωσσολογικό ακατάλληλο για την τουρκο-οθωμανική γλώσσα, κυρίως στην φωνητική απόδοση, επιτρέπει την δημιουργία ακριβέστερης εικόνας των χαρακτηριστικών της ομιλούμενης τουρκικής

¹⁰⁵ Σχετικά με την αλληλογραφία των Καρμανλήδων της Μικράς Ασίας βλ. I Valavanis, «Η αλληλογραφία παρά τοις Μικρασιάταις», *Παρνασσός*, 12 (1888), σ.59.

¹⁰⁶ Όπως είναι οι διαφορετικές ορθογραφικές μέθοδοι στην απόδοση της τουρκικής καθώς και η χρήση ξένων προς την τουρκική γλώσσα στοιχείων με τουρκικές όμως καταλήξεις.

γλώσσας το 19^ο αιώνα σε αυτό το χώρο με διαφορετικές γλωσσικές επιδράσεις.

Τέλος, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι στο σύνολο των εγγράφων που αποτελούν την εμπορική αλληλογραφία του Κυρητζί και Δημητρίου Παναγιώτη Εγγουρλού ανάμεσα στα γράμματα που απευθύνουν ο ένας προς τον άλλον δεν υπάρχει κανένα στην ελληνική γλώσσα, αλλά μόνο στα караμανλίδικα. Αν λάβουμε υπόψη ότι περιπτώσεις αλληλογραφίας σε караμανλίδικη γραφή συναντούμε συχνά ανάμεσα στους Καραμανλήδες έμπορους της Μικράς Ασίας¹⁰⁷ τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κυρητζίς και ο Δημήτριος Παναγιώτης Εγγουρλού ανήκαν στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους της Μικράς Ασίας που στην αρχή του 19^{ου} αιώνα ασκούσαν διεθνείς εμπορικές δραστηριότητες στις Ρουμανικές Χώρες¹⁰⁸.

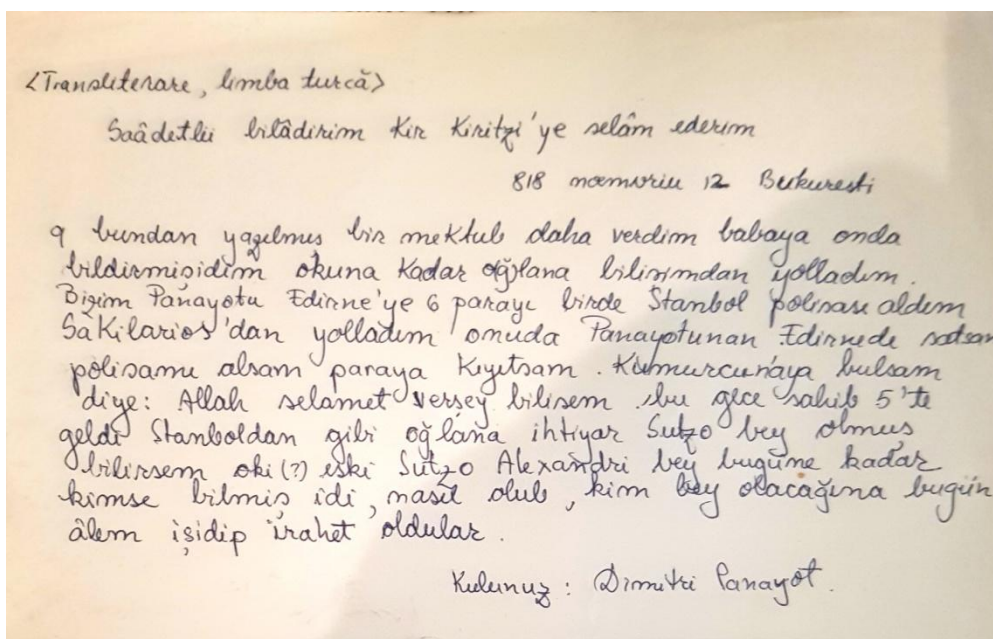
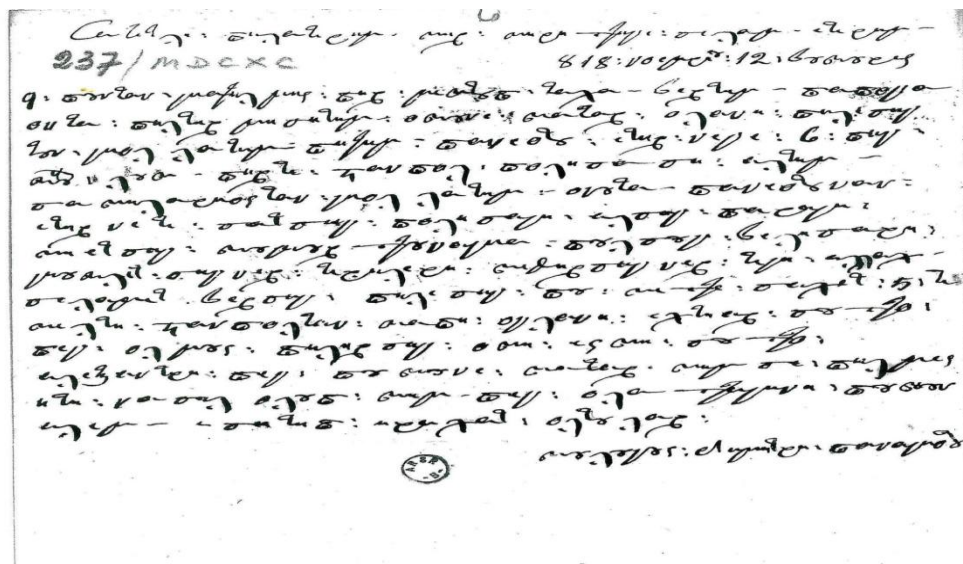
¹⁰⁷ Βλ. Εμμ. Τσαλικογλου, « Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζίντερε) Καισαρείας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σ.126

¹⁰⁸ Βλ. N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, Βουκουρέστι, 1939, σ. 27.

ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ

Εικόνα 6

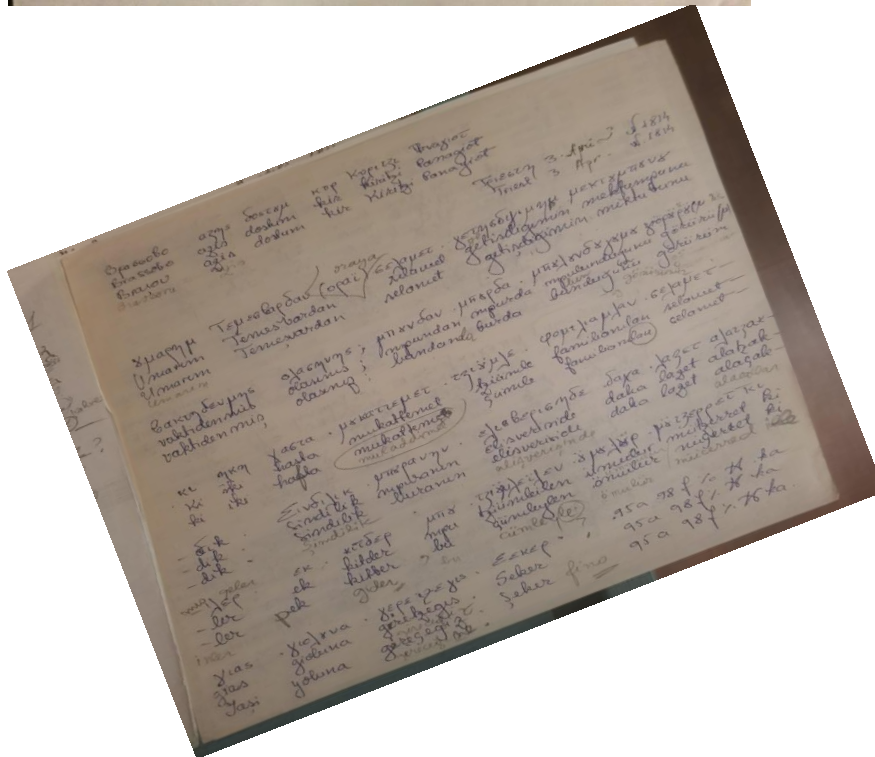
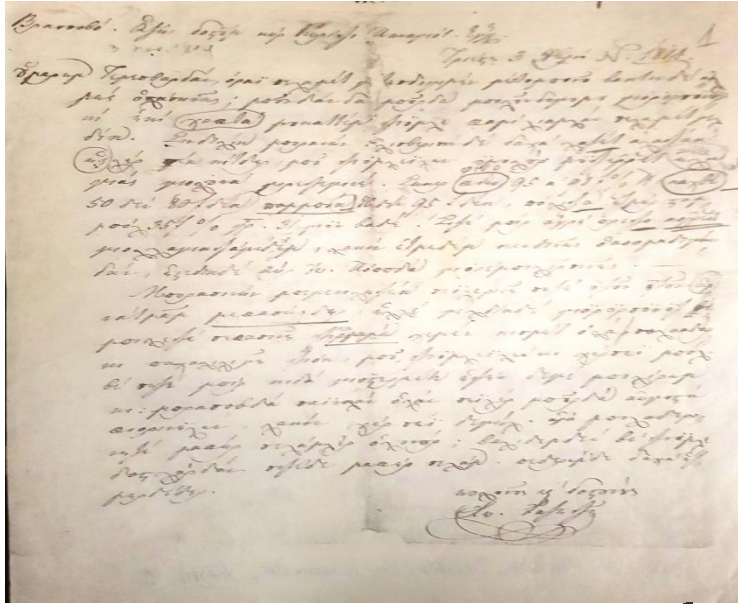
Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Βουκουρεστίου: Γράμμα του Δημήτρη Παναγιότη Εγγουρλού προς τον αδελφό του, Κυριτζή, στο 12 Νοεμβρίου του 1818 και η μεταγραφή του στα τούρκικα

Πηγή: Κεντρικά Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Συλλογή Ιστορικά Έγγραφα, MDCXC/237.

Εικόνα 7

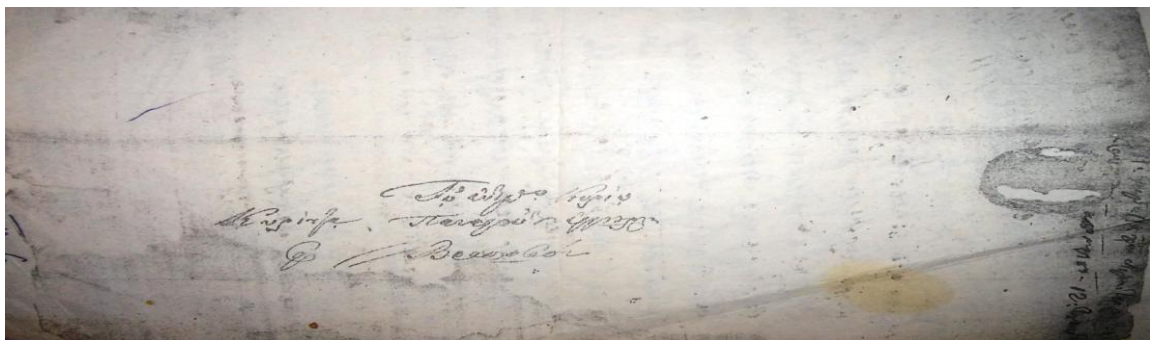
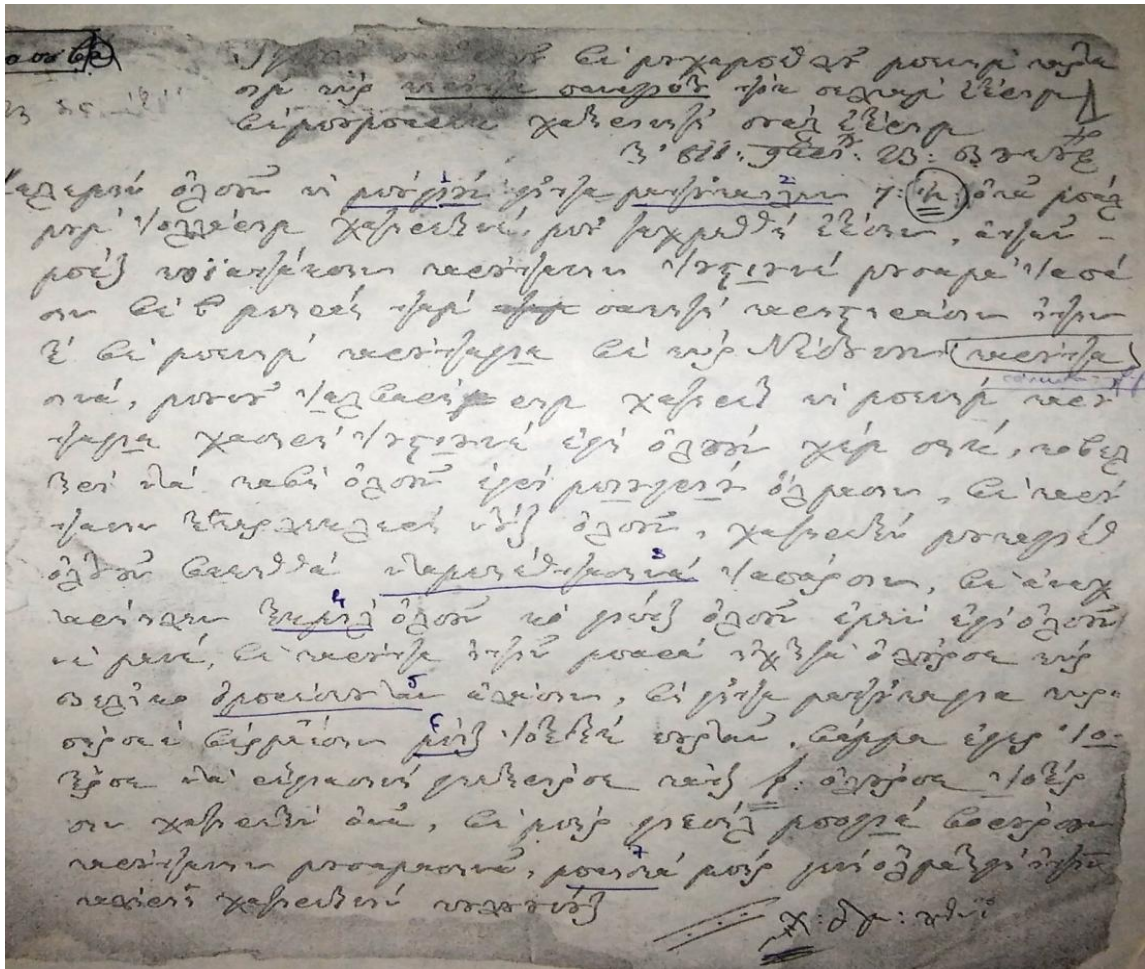
Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Γαλατσίου: Γράμμα του Ιωαννη Υαζητζή προς το Κυριτζή Παναγιώτη Εγγουρλού στο 23 Σεπτεμβρίου του 1816 και η μεταγραφή του στα τούρκικα

Πηγή: Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Γαλατσίου, Συλλογή Ιστορικά έγγραφα, XXVII/9

Εικόνα 8

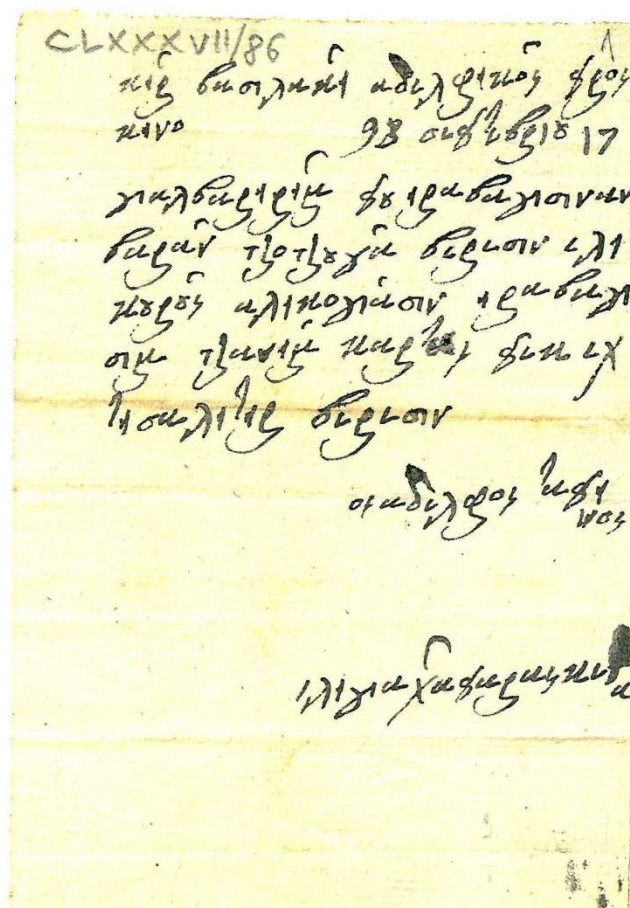
Τα Καραμανλίδικα έγγραφα του Γαλατσίου: Γράμμα του Δημήτρη Παναγιώτη προς τον αδελφό του, Κυριτζή από 23 Σεπτεμβρίου του 1816

Πηγή: Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Γαλατσίου, Συλλογή Ιστορικά έγγραφα, XXVII/7

Εικόνα 9

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Γράμμα του Ιλγία προς τον Βασιλάκη στο 17 Σεπτεμβρίου του <17>98

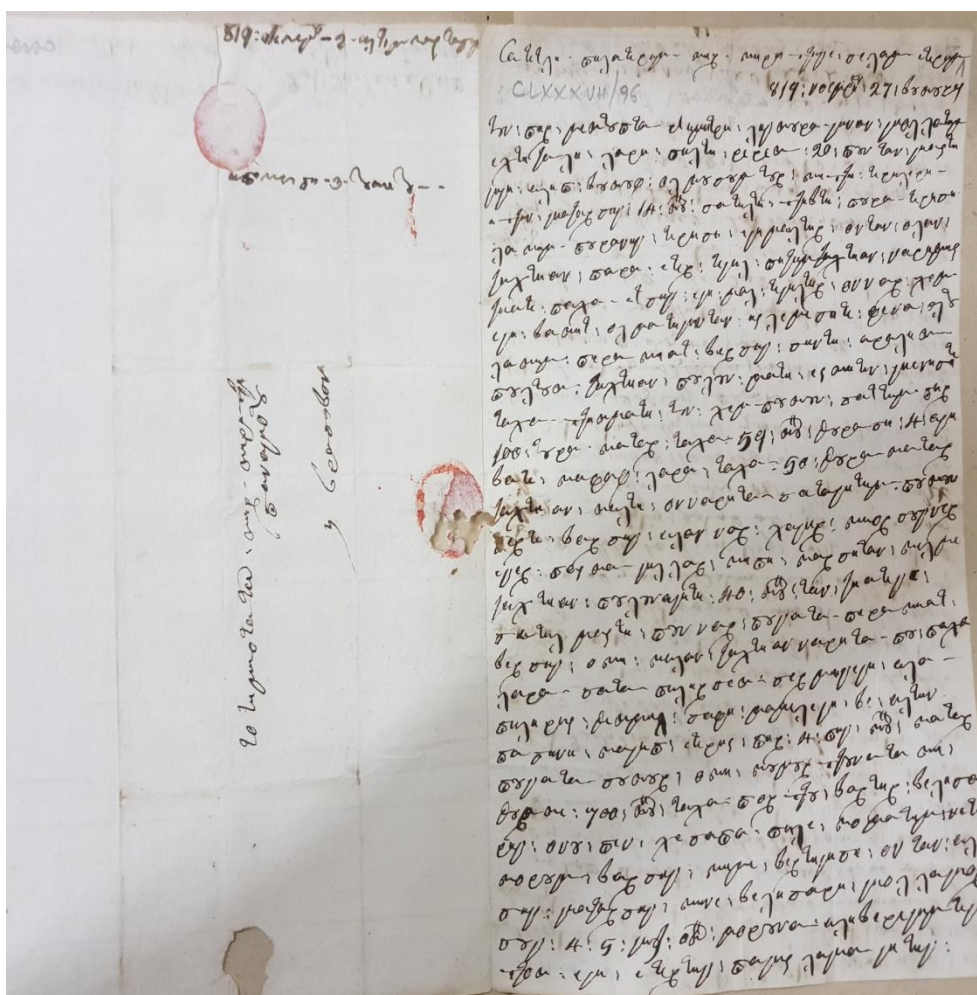

Πηγή:

Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Ριμνικού-Βαλτσέα, Συλλογή Ιστορικά έγγραφα, CLXXXVII/8.

Εικόνα 10

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Γράμμα του Δημήτρη Παναγώτη Εγγουρλού προς τον αδελφό του, Κυριτζή, στο 27 Νοεμβρίου του 1819

Πηγή:

Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Ριμνικού-Βαλτσέα, Συλλογή Ιστορικά έγγραφα, CLXXXVII/96.

Εικόνα 11

Τα Καραμανλίδικα έγγραφα της Ριμνικου-Βαλτσέα: Καταστίχο από 16 Ιανουαριου του 1797

CLXXXVII 84	1797 Ιανουαρι 16	κατά χαρτά οφθαλμολογία	χρυσου βυζαντιν	
16	Ιανουαρι 16	πρωτό δέλεο εφ'αποδομη κλη	5157	
28	28	βασιλική κληντή με βασιλική δέλεο	5000	
		κινε δακων σμερονά δέλεο	20	
20	20	μικρά κρησά εφ'αποδομη δέλεο	2050	
27	27	εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	100	
29	29	δραση δακων εφ'αποδομη	12500	
29	29	εφ'αποδομη δακων κρησά εφ'αποδομη	380	00
4	4	αφ'αποδομη κληντή με βασιλική δέλεο	500	
10	10	κρησά εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	800	
11	11	αμύον εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	160	
μαρτιου 19	19	αμύον εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	341	20
		δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	225	
		αμύον εφ'αποδομη κρησά εφ'αποδομη	90	
30	30	δραση δακων εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	487	
		εφ'αποδομη δακων κρησά εφ'αποδομη	98	
		δραση δακων εφ'αποδομη	21	
3	3	κρησά εφ'αποδομη βασιλική δέλεο	100	
1	1	κρησά εφ'αποδομη κρησά εφ'αποδομη	100	
			28549	20
7	7	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	50	
9	9	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	
6	6	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	
10	10	μικρά δέλεο εφ'αποδομη κρησά εφ'αποδομη	1442	8
		κινε δακων δέλεο εφ'αποδομη κρησά εφ'αποδομη	720	
		κινε δακων κρησά εφ'αποδομη	50	
		κινε δακων κρησά εφ'αποδομη	259	20
11	11	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	
12	12	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	50	
14	14	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	150	
16	16	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	50	
17	17	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	150	
19	19	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	200	
21	21	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	150	
24	24	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	
25	25	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	14	
26	26	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	
28	28	δραση δακων κρησά εφ'αποδομη	100	

Πηγή:

Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Ριμνικού-Βαλτσέα, Συλλογή Ιστορικά έγγραφα, CLXXXVII/84.g

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το εἶδος και η σημασία του Καραμανλίδικου εντύπου

Η ἔλλειψη γραπτής φιλολογίας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών και η αδυναμία τους να υιοθετήσουν τη χρήση του αραβικού αλφαβήτου της τουρκικής γλώσσας αποτελούν τα βασικά στοιχεία που εξηγούν την αναγκαιότητα της εμφάνισης του καραμανλίδικου έντυπου. Έτσι, η έκδοση των βιβλίων στην καραμανλίδικη γραφή επέτρεψε στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους την ευκολότερη πρόσβαση προς τον κόσμο των γραμμάτων. Η τυπωμένη καραμανλίδικη παραγωγή που εμφανίστηκε σε μια περίοδο κατά την οποία η δημιουργία βιβλίων σε εθνικές γλώσσες συνέβαλε σημαντικά στη διάπλαση των εθνικών συνειδήσεων και στη διαμόρφωση καινούριων εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια, απέβλεπε σε δυο διαφορετικούς στόχους. Αν και στην αρχή ο κύριος στόχος του καραμανλίδικου εντύπου ήταν η επιδίωξη της χρήσης του από τους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, η έκδοση των Καραμανλίδικων βιβλίων σε διάφορα τυπογραφεία, ευρισκόμενα πέρα από το μικρασιατικό έδαφος, κατέστησαν δυνατή την διάδοση και τον εντοπισμό του καραμανλίδικου εντύπου σε μια ευρύτερη περιοχή¹.

¹Αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την γενική εικόνα της καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγής προσφέρει η Ευαγγελία Μπαλά στον άρθρο:

Αρχικά, κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα και την αρχή του 19^{ου} αιώνα, τυπωμένα στη Βενετία, στο Βουκουρέστι, στη Βιέννη ή στην Κωνσταντινούπολη, τα караμανλίδικα βιβλία έπρεπε να διασχίσουν τους βαλκανικούς δρόμους, πολλές φορές σε μεγάλες αποστάσεις, προκειμένου να φτάσουν στον τελικό προορισμό στους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας. Μετέπειτα μετά την Ανταλλαγή και την εγκατάσταση των Καραμανλήδων στην Ελλάδα, για κάποια χρόνια, караμανλίδικα έντυπα τυπώθηκαν και στη Θεσσαλονίκη, στη Δράμα και στην Αθήνα.

Είναι γεγονός ότι οι εκπρόσωποι του εμπορίου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελέσαν τα δυναμικά στοιχεία της διάδοσης των βιβλίων στο βαλκανικό χώρο και, ταυτόχρονα, υπήρξαν οι κυριότεροι φορείς των ιδεών που εκφράστηκαν μέσα στις σελίδες τους. Παράλληλα, οι πρώτοι, ακλουθώντας τα δικά τους οικονομικά συμφέροντα, και οι δεύτεροι, προσπαθώντας να γνωστοποιήσουν και να διατηρήσουν τα διδάγματα της Ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας στους πληθυσμούς των Οθωμανικών Βαλκανικών, διέσχισαν τους «πολιτισμικούς βαλκανικούς διαδρόμους»² εξασφαλίζοντας έτσι την ενότητα

“Périodisation et typologie de la production de livres Karamanlis” *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 129-155.

² Σχετικά με τους «πολιτισμικούς διαδρόμους» της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, βλ. Răzvan Teodorescu, “Despre coridoarele culturale ale Europei de sud-est”, *Memoriile Secției Istorice*, τόμ.4 (1982). Πρβλ. του ίδιου, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation Sud- Est Européenne*, Βουκουρέστι, 1999, σσ. 13-49.

των Ορθόδοξων πληθυσμών της Βαλκανικής Χερσονήσου. Ταυτόχρονα όμως, και ιδίως οι επαφές των έμπορων με τη Δυτική Ευρώπη θα τους μετατρέψουν σε εκπρόσωπους του καινούριου «*Homme Europeus*» που σε αναζήτηση του «*sensus communis*» και της συλλογικής ταυτότητας θα συμβάλουν στην διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στο βαλκανικό χώρο.

Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να φανταστούμε στους δυο αυτούς φορείς των βιβλίων, τους έμπορους και τους κληρικούς, πάντα σε διαρκή κίνηση, να μεταμορφώνονται στους καλύτερους γνώστες της βαλκανικής πραγματικότητας, καθώς επίσης και των αναγκών και προσδοκιών των πληθυσμών υπό την τότε οθωμανική ή ρωσική κυριαρχία. Μάλιστα είναι αυτονόητο ότι, στην περίπτωση της διάδοσης του караμανλίδικου εντύπου, οι Καραμανλήδες έμποροι, ήδη έμπειροι στο διεθνές εμπόριο, διαδραμάτισαν τον σημαντικότερο ρόλο εξαιτίας της κατανόησης του ιδιαίτερου τρόπου γραφής των εν λόγω βιβλίων.

Το παλαιότερο δείγμα της караμανλίδικης γραφής είναι η έκθεση της χριστιανικής πίστης, χρονολογημένη το 1455 ή στις αρχές του 1456, από τον Γεννάδιο Σχολάριο, τον πρώτο πατριάρχη μετά την Άλωση, σε ανταπόκριση αίτημα του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή για τη συνοπτική έκθεση των αρχών της Ορθόδοξης πίστεως³. Αυτό το κείμενο, γραμμένο στην

³ Σ. Α. Χουδαβερόγλου- Θεοδότης, *Η τουρκόφωνος ελληνική φιλολογία 1453-1924*, Αθήνα, 1960, σ.34

ελληνική γλώσσα, αποτέλεσε «ένα μικρό αριστούργημα της χριστιανικής πίστης απέναντι στο Ισλάμ»⁴, μεταφράστηκε στην οθωμανική γλώσσα με χρήση των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου, δηλαδή στην καραμανλίδικη γραφή, από τον Αχμέτ, καδή της Βέροιας⁵. Ύστερα, το 1584, εκδόθηκε στα ελληνικά και στα καραμανλίδικα, στο έργο *Turco- Graeciae libri octo* του *Martin Crusius*⁶.

Σταδιακά όμως, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, παρατηρούμε την συνεχή εμφάνιση, για περίπου δυο αιώνες, της πραγματικής παραγωγής του καραμανλίδικου εντύπου.

Κατά καιρούς, στην ελληνική ιστοριογραφία, έτσι όπως έχει ήδη αναφερθεί, χάρη στις προσπάθειες των Sevérien Sallavile, Eugène Dallegio και Ευαγγελίας Μπαλτά, οι τίτλοι και τα περιεχόμενα των Καραμανλίδικων βιβλίων έχουν καταγραφεί, και γι' αυτό τον λόγο σήμερα είναι δυνατόν να διαθέτουμε την πλήρη εικόνα του βιβλιογραφικού και πολιτισμικού συνόλου των «Καραμανλίδικων». Στο σημείο αυτό, δεδομένου ότι οι μελέτες

⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, τόμ. Β', Αθήνα, 1964, σ.146.

⁵ Πηνελόπη Στάθη, «Πατριαρχικά γράμματα στα καραμανλίδικα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σ.105. ⁵ Martin Crusius, *Turco-Graeciae libri octo*, Βασιλεία, 1584, σύμφωνα με Sevérien Sallavile, Eugène Dallegio, *Karamanlidika.*, τόμ. Α', Αθήνα, 1958, σ.1.

⁶ Martin Crusius, *Turco-Graeciae libri octo*, Βασιλεία, 1584, σύμφωνα με Sevérien Sallavile, Eugène Dallegio, *Karamanlidika.*, τόμ. Α', Αθήνα, 1958, σ.1.

και οι αναφορές στα караμανλίδικα βιβλία κατέχουν ένα σημαντικό μέρος τόσο στην ελληνική, όσο και στην βαλκανική και δυτική ιστοριογραφία, δεν θα επιμείνουμε στην ανάλυση διάφορων απόψεων σχετικά με την караμανλίδικη βιβλιοπαραγωγή. Όμως κρίνουμε σκόπιμο να εκθέσουμε μόνο δυο διακρίσεις σε ό,τι αφορά το караμανλίδικο έντυπο προκειμένου να προβάλλουμε και να καταστήσουμε εμφανή τον πρωταγωνιστικό ρόλο του караμανλίδικου βιβλίου στην διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας όλων των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αλλά και στη συντήρηση και διαφύλαξη της κοινής συνείδησης των Ορθόδοξων λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρώτη παρατήρηση αφορά τη θέση του Βουκουρεστίου στην γενική εικόνα των τόπων έκδοσης των Караμανλίδικων έντυπων. Η δεύτερη αναφέρεται, χωρίς να πραγματοποιείται μια σε βάθος ανάλυση, στην γενική εικόνα των Караμανλήδικων βιβλίων που εκδόθηκαν κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Είναι γνωστό ότι, μετά από ένα διάστημα τριών περίπου αιώνων από την πρώτη έκδοση το 1584 ενός κειμένου σε караμανλίδικη μορφή, το 1718, με την έκδοση του δευτέρου караμανλίδικου κειμένου⁷, θα πρέπει να θεωρηθεί η πραγματική ιστορική αφετηρία της παραγωγής του караμανλίδικου εντύπου⁸.

⁷ ΑΠΑΝΣΙΜΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ. Βλ. Séverien Sallavile, Eugène Dallegio, ο.π., σ.3-10.

⁸ Συμφώνα με την Ε.Μπαλτά, „Périodisation de typologie de la production de livres karamanlis”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-

Ως εκ τούτου, σε σύγκριση με τα γνωστά ως σήμερα δεδομένα, το γεγονός αυτό έλαβε χώρα δέκα χρόνια νωρίτερα από την εμφάνιση του πρώτου οθωμανικού βιβλίου⁹ και από την εκτύπωση του πρώτου κειμένου στα τουρκικά με αρμενικούς χαρακτήρες¹⁰.

Όμως, η ρουμανική ιστοριογραφία αναφέρεται στην υποθετική έκδοση, το 1701, ενός караμανλίδικου βιβλίου στο Βουκουρέστι¹¹. Ο τίτλος του εν λόγω βιβλίου είναι

1998), σ.131. Επίσης, για την ίδια άποψη σε ό,τι αφορά το σημείο εκκίνησης της караμανλίδικης βιβλιοπαγωγή βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Εραμιστής*, I (1972), 57, σ.92.

⁹ Το πρώτο οθωμανικό βιβλίο θεωρήθηκε το λεξικό του Βαγκουλού (*Vankulu Lüğati*), το 1729, εκδιδόμενο από τον Ibrahim Müteferrika. Βλ. Selim Nüzet Gerçekî, *Türk Matbaacılığı I. Ibrahim Müteferrika*, Κωνσταντινούπολη, 1939, σ.63. και Ö. Ersöy, *Türkiye ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*, Άγκυρα, 1959, σ.38.

¹⁰ Ε. Μπαλτά, “Périodisation de typologie de la production de livres karamanlis”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ.131.

¹¹ *Προσκυνιτάριον της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και πάσης Παλεστίνης*, κατά τους Ioan Bianu, Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche 1508-1830. Adăogiri și îndreptări.*, τ. IV., Βουκουρέστι, 1944, σ.28. Πρέπει να σημειωθεί ότι ήταν απρόσιτη στους επιμελητές της *Bibliografia românească veche* και οι αναφορές πάνω σε αυτό το βιβλίο γίνονται σύμφωνα με Al. Papadopol-Calimachi, „Un episod din istoria tipografiei în România”, *Memoriile Secției Istorice a Academiei Române*, XVIII, 1942, σ. 147.

Κουτλουσερρίφ και μεταφράστηκε από τον Μητροπολίτη Αγκύρας, τον Πανιερώτατο Σεραφείμ Πισσίδιο.

Το 1945, βάσει των όσων γράφτηκαν μέχρι τότε στη ρουμανική ιστοριογραφία, ο ρουμάνος ιστορικός C. C. Giurescu, χρονολόγησε την πρώτη έκδοση του *Προσκυνηταρίου* στο 1701. Δεκατρία χρόνια αργότερα, το 1958, ο Sevérien Sallavile θα διορθώσει το λάθος χρονολόγησης του C.C.Giurescu διευκρινίζοντας ότι η έκδοση του *Προσκυνηταρίου* στην οποία αναφέρθηκε ο ρουμάνος ιστορικός ήταν η δεύτερη έκδοση του ελληνικού κειμένου του *Προσκυνηταρίου* του 1749 και, ταυτόχρονα, αποτέλεσε την πρώτη έκδοσή του στην τουρκική γλώσσα (αν και με απόδοση σε караμανλίδικη γραφή)¹². Το ενδιαφέρον που προκάλεσε το περιεχόμενό του ώθησε, έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σε άλλες δυο επανεκδόσεις σε караμανλίδικη μορφή του εν λόγω ελληνικού πρωτότυπου. Μετά από έρευνα που επιχειρήσαμε κατά καιρούς στην караμανλίδικη γραμματεία, εντοπίσαμε στην πλούσια συλλογή караμανλίδικων βιβλίων που διαθέτει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, στην Αθήνα, την πρώτη караμανλίδικη έκδοση του *Προσκυνηταρίου*, εκδιδόμενη, το 1758 «εν Λειψία της Σαξονίας»¹³. Στο ίδιο μέρος, το 1780, είδε το φως της

¹² Sevérien Sallavile, Eugène Dallegio, ο.π., σ.39.

¹³ Ο.π.

δημοσιότητας η δεύτερη έκδοση¹⁴, ενώ η τρίτη έκδοσή¹⁵ του σε караμανλίδικη μορφή εκδόθηκε στη Βιέννη, το 1799.

Έτσι όπως διαπιστώνεται από τον τίτλο, η έκδοση του 1780 του *Προσκνηταρίου* πραγματοποιήθηκε με τη «δαπάνη δὲ του Πανοσιωτάτου Καθηγουμένου τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου, Κυρίου Ἰωάσαφ τοῦ Πελλοπονησίου καὶ ἀφιερωθὲν παρ' αὐτοῦ τῷ Παναγίῳ καὶ Ζωοδόχῳ τάφῳ τοῦ Κυρίου διὰ ψυχικὴν του σωτηρίαν, εἰς διανομὴν τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς»¹⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Βουκουρέστι το 1768 εκτυπώθηκε σε δυο γλώσσες, στα ελληνικά και τουρκικά με караμανλίδικη γραφή, η *Διδασκαλία Χριστιανική* της Ορθόδοξου Ημών Πίστεως¹⁷. Ο ιερομόναχος της Μονῆς Σουμελά, Παρθένιος Μεταξόπουλος, ήταν αυτός που μετέφρασε το ελληνικό κείμενο στα τουρκικά με χρήση του караμανλίδικου τρόπου γραφής. Στο ίδιο έτος, το 1768, στο Βουκουρέστι, εκτυπώθηκε και άλλο

¹⁴ Ο.π., σ.37. Η Βιβλιοθήκη της Ρομανικής Ακαδημίας διαθέτει δυο αντίτυπα αυτής της έκδοσης υπό τον αρ. Α. 17263 (πλήρες αντίτυπο) και υπό τον αρ. II 46527 (ελλιπές αντίτυπο).

¹⁵ Sènérien Sallavile, Eugène Dallegio, ο.π., σ.40. Επίσης, η Βιβλιοθήκη της Ρομανικής Ακαδημίας διαθέτει ένα αντίτυπο αυτής της έκδοσης υπό τον αρ. Α 28745.

¹⁶ Βιβλιοθήκη της Ρομανικής Ακαδημίας, *Προσκνητάριο της αγίας πόλεως.....*, Λειψία, 1780, σ.2.

¹⁷ Ένα αντίτυπο αυτής της έκδοσης υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Ρομανικής Ακαδημίας. Βλ. και Sènérien Sallavile, Eugène Dallegio, σ.48.

τουρκικό κείμενο που αποτέλεσε τη μετάφραση του εγκύκλιου συγγράμματος του Πατριάρχη Παΐσιου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογημένο τον Αύγουστο του 1727. Αυτό το τουρκικό κείμενο δεν αποτέλεσε ένα ξεχωριστό βιβλίο αλλά εντάχθηκε στο τέλος ενός ελληνικού έργου, του *Εγχειριδίου*¹⁸ του Χρυσάνθου, Πατριάρχη Ιεροσολύμων. Αυτό το βιβλίο το οποίο βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας περιλαμβάνει, εκτός από την τουρκική μετάφραση (σ.93-102), μεταφράσεις στα ρουμανικά (σ.131-145) και σλαβικά (σ.117-130) του ελληνικού πρωτοτύπου (σ.83-92). Πρέπει να διευκρινιστεί ότι, και στην περίπτωση αυτού του βιβλίου, για την μετάφραση στα τουρκικά χρησιμοποιήθηκαν χαρακτήρες του ελληνικού αλφαβήτου, δηλαδή η караμανλίδικη γραφή. Επίσης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το γεγονός ότι αυτό το *Εγχειρίδιο* μεταφράστηκε στα τουρκικά από τον ίδιο τον Παρθένιο Μεταξόπουλο, αφού ο ίδιος είχε αναγγείλει, στον «Πρόλογο» της *Χριστιανικής Διδασκαλίας* του 1768, την πρόθεση του για την μετάφραση και την εκτύπωση και άλλων βιβλίων.

Αυτά τα τρία παραπάνω караμανλίδικα βιβλία, που είτε έτυχαν χορηγίας, είτε εκτυπώθηκαν στο Βουκουρέστι κατά τον 18^ο αιώνα, βασικά απέβλεπαν, όπως και άλλα караμανλίδικα βιβλία, στην χρήση από τους Ορθόδοξους πληθυσμούς, καθώς

¹⁸ Ioan Bianu, Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche 1508-1830.*, τ. I., Βουκουρέστι, 1940, σ.188. Επίσης, σχετικά με την περιγραφή αυτού του βιβλίου βλ. και τον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας στο <https://aleph500.bibl.acad.ro>.

και, με την ταυτόχρονη μετάφρασή τους στα τουρκικά, κυρίως από τους Τουρκόφωνους Ορθοδόξους. Συνεπώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την χρήση των εν λόγω βιβλίων και από τους Γκαγαούζους, οι οποίοι αποτελέσαν ένα σημαντικό Τουρκόφωνο Ορθόδοξο στοιχείο που είχε αμεσότερη και ευκολότερη πρόσβαση σε αυτά τα βιβλία αν λάβουμε υπόψη την ελάχιστη απόστασή τους από τον τόπο έκδοσης.

Επιπλέον, σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να προσθέσουμε το ότι η έκδοση βιβλίων με καραμανλίδικη γραφή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τον 18^ο αιώνα δεν αποτελούσε ένα ασυνήθιστο και αποκλειστικό γεγονός, αφού η Βλαχία διαδραμάτιζε σ' εκείνη την εποχή πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτισμική εικόνα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Από αυτή τη σκοπιά, αξίζει μόνο να υπενθυμίσουμε ότι ήδη από την περίοδο του Κωνσταντίνου Μρανκοβεάνου (1688-1714) λειτουργούσαν στον ρουμανικό χώρο πέντε τυπογραφικές εγκαταστάσεις¹⁹ (στο Βουκουρέστι, στο Ταργόβιστε, στο Μουζάου, στη Ραμνικου-Βαλτσέα και στο Σναγόβ). Σε όλες αυτές τις εγκαταστάσεις έχουν εκδοθεί βιβλία στα ρουμανικά, σλαβικά, ελληνικά, αραβικά²⁰.

¹⁹ Ioan Bîanu, N. Hodos, *Bibliografia românească veche*, τ. I., Βουκουρέστι, 1944, σσ.281-492.

²⁰ Το 1701, στο Σναγόβ (Μόνη του Συναγόβου) εκδόθηκε στα ελληνικά και στα αραβικά και ύστερα, το 1702, στο Βουκουρέστι, εκτυπώθηκε ένα *Ωρολόγιον*, στα ελληνικά και αραβικά. Επίσης, το 1746, στο Ιάσιο, εκδόθηκαν με αραβικούς χαρακτήρες άλλα δυο βιβλία. Σχετικά με αυτό το

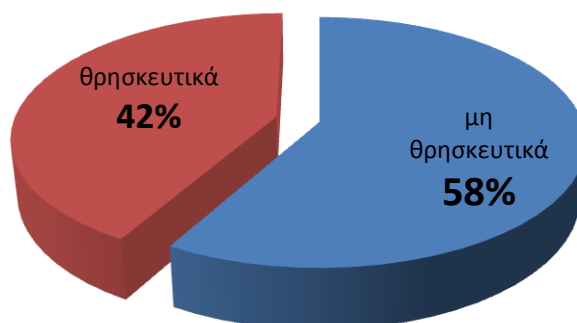
Η δεύτερη μας παρατήρηση αφορά τη γενική, την συνολική εικόνα της παραγωγής του караμανλίδικου εντύπου. Σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο, δηλαδή τον 18^ο αιώνα κατά την οποία εκδόθηκαν συνολικά 9 караμανλίδικα βιβλία²¹ (από αυτά 8 είχαν θρησκευτικό περιεχόμενο), ο αριθμός των караμανλίδικων βιβλίων εκτοξεύτηκε στα 432 κατά τον 19^ο αιώνα, αποτελώντας την σημαντικότερη και πιο ανεπτυγμένη περίοδο της παραγωγής του караμανλίδικου εντύπου.

Εξίσου σημαντικό είναι να επισημανθεί η αλλαγή στο περιεχόμενο των караμανλίδικων βιβλίων. Παρά το γεγονός ότι σ' αυτήν την περίοδο διακρίνουμε πλούσια παραγωγή θρησκευτικών βιβλίων η οποία διευκολύνθηκε και υποστηρίχτηκε ενεργά, κυρίως μετά το 1826 και εξής από την Αγγλική και Ξένη Βιβλική Εταιρεία, έτσι όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα, το ποσοστό των μη-θρησκευτικών βιβλίων πλησίασε εκείνο των θρησκευτικών: 251 θρησκευτικά και 181 μη-θρησκευτικά караμανλίδικα βιβλία.

θέμα βλ. Al. Papadopol-Calimachi, „Un episod din istoria tipografiei în România”, *Memoriile Secției Istorice a Academiei Române*, XVIII, 1942, σσ. 135-152 και Dan Simionescu, Emil Muracade, „Tipar românesc pentru rabi în secolul al XVIII-lea”, *Cercetări literare*, III (1939), σ. 46. Βλ. και Ioan Bianu, Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche 1508-1830.*, τόμ. III, Βουκουρέστι, 1940, σσ.61-67.

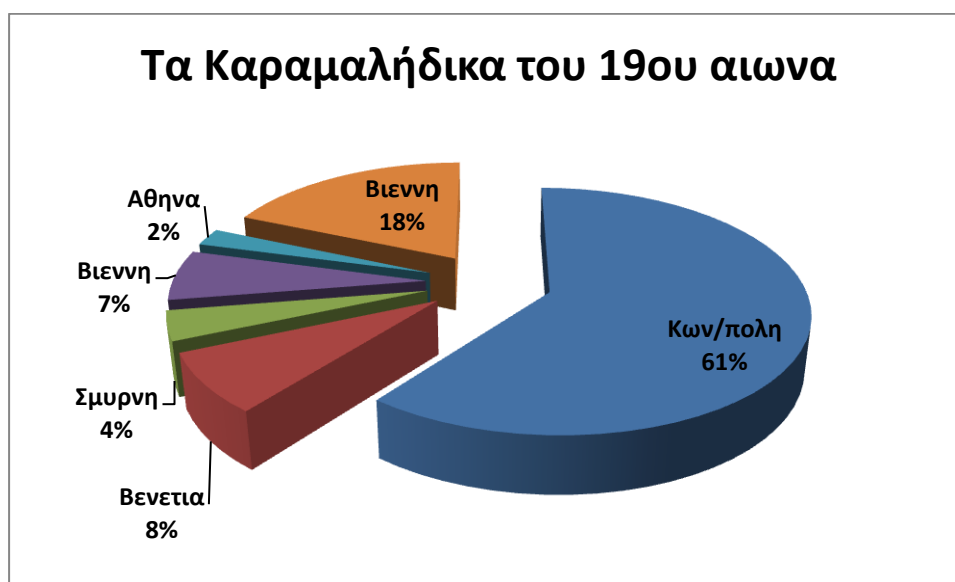
²¹ Ε. Μπαλτά, „Périodisation de typologie de la production de livres karamanlis”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σ.134.

Τα Καραμανλίδικα του 19ου αιώνα

Εκτός από την ποσότητα και το περιεχόμενο, αξιοσημείωτοι καθίστανται και οι τόποι όπου έχουν εκδοθεί τα περισσότερα βιβλία σε καραμανλίδικη γραφή κατά τον 19^ο αιώνα: Βενετία, Κωνσταντινούπολη, Λονδίνο, Αθήνα και Σμύρνη. Έτσι όπως θα διαπιστωθεί στο παρακάτω διάγραμμα, στις πρώτες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα τα κυριότερα κέντρα έκδοσης θα παραμείνουν στην δυτική Ευρώπη, ιδίως στην Βενετία. Όμως, μετά το 1826 με την ίδρυση της Βρετανικής Βιβλικής Εταιρίας, παρατηρείται μετατόπιση των τόπων παραγωγής των καραμανλίδικων βιβλίων προς την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα, την Σμύρνη. Η ύπαρξη μερικών αντιτύπων αυτών των βιβλίων στην περίμετρο του βαλκανικού χώρου αναδεικνύει τη χρήση τους από μερικούς πληθυσμούς αυτού του γεωγραφικού χώρου, οι οποίοι ήταν Ορθόδοξοι, λόγω του περιεχομένου των βιβλίων, αλλά, ταυτόχρονα, Τουρκόφωνοι,

λόγω της γλώσσας στην οποία εκδόθηκαν αυτά τα βιβλία. Και μάλιστα, αδιαμφισβήτητα, επρόκειτο, εκτός από τους Καραμανλήδες “μετανάστες”, για τους Γκαγκαούζους της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι οποίοι από τα προηγούμενα χρόνια γνώριζαν και ήταν εξοικειωμένοι με αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο γραφής ώστε μπορούσαν να διαβάζουν τα εν λόγω βιβλία.

Εκτός από τα καραμανλίδικα αντίτυπα που κατέχει η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας και στα όποια αναφερθήκαμε παραπάνω, η διακίνηση των καραμανλίδικων εντύπων στα Βαλκάνια μαρτυρείται και από την ύπαρξη τριών βιβλίων²² στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σοφίας «Κύριλλος και

²² Η ύπαρξη αυτών των τριών καραμανλίδικων αντιτύπων εξακριβώνεται από τον Αθανάσιο Ιορδανόγλου (Α. Ιορδανόγλου, «Οι Γκαγκαούζοι...», ο.π., σ.404) και αναφέρεται στους εξής τίτλους:

Μεθόδιος». Αυτό αποτελεί ένδειξη της κυκλοφορίας Καραμανλίδικων εντύπων και στον χώρο της Βουλγαρίας.

Αναφερόμενος στη γνώση της καραμανλίδικης γραφής και τη χρήση των καραμανλίδικων βιβλίων από τους Γκαγκαούζους της Βεσσαραβίας, της Δοβρουτσάς και της Βουλγαρίας, ο ιστορικός Athanas Manof έγραψε το 1939 ότι «η λογοτεχνία των Γκαγκαούζων αποτελείται από θρησκευτικά συγγράμματα, γραμμένα στην τουρκική γλώσσα με χρήση των ελληνικών χαρακτήρων»²³ και ύστερα ο καθηγητής Mehmet Eröz επισήμανε ότι «και οι Γκαγκαούζους της Ρουμανίας κατά καιρούς χρησιμοποιούσαν και διάβαζαν τα καραμανλίδικα βιβλία»²⁴.

-
- *Νέος Θησαυρός ...Ατταλιάνη Σεραγείμ...*, Βενετία, 1746. Βλ. και Sènèrien Sallavile, Eugène Dallegio *ο.π.*, τομ. Α', Αθήνα, 1958, σ.30.
 - *Ψαλτηρίον Δαβίδ ...Σεραγειμ ραχεπτεν*, 1783. Όπως εξακριβώθηκε η ημερομηνία έκδοσης ήταν το 1782. Βλ. Sènèrien Sallavile, Eugène Dallegio, *ο.π.*, σ.63.
 - *Αζήμ πατησάχ μοναστήρ Κύκκονουν*, Κυπριζλή Μελέτιος...,1806. Βλ. Sènèrien Sallavile, Eugène Dallegio, *ο.π.*, σ.173. Σύμφωνα με τον Α. Ιορδανόγλου (βλ. Α. Ιορδανόγλου, *ο.π.*, σ. 405.) η χρονολογία της έκδοσης αυτού του βιβλίου που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Σοφίας, είναι το 1816.

²³ Athanas Manof, *Gagauzlar* (μετάφραση του Turker Acaroglu), Άγκυρα, 1939, σ.33.

²⁴ Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Άγκυρα, 1983, σ.41.

Το γεγονός ότι η διακίνηση των караμανλίδικων εντύπων στα Βαλκάνια θα συνεχιστεί στις αρχές του 20^ο αιώνα βεβαιώνεται από την ύπαρξη μεταξύ των συνδρομητών προσώπων από το Βουκουρέστι²⁵ και την Οδησό²⁶, στον σχετικό κατάλογο του μικρασιατικού ημερολογίου «ο Αστήρ».

Το 1935, αναφερόμενος στη δραστηριότητα και στις προσπάθειες του πατέρα Mihail Ciachir να μεταγράψει διάφορα θρησκευτικά βιβλία στα «γκαγκαούζικα» με κυριλλικούς χαρακτήρες, ο καθηγητής αρχιμανδρίτης Vasile Scriban γράφει σε άρθρο του στην εφημερίδα *Veghea* του Βουκουρεστίου ότι μέχρι τότε οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας, όπως «όλοι οι Χριστιανοί του τουρκικού γένους» χρησιμοποιούσαν την Αγία Γραφή στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες²⁷, δηλαδή σε караμανλίδικες εκδόσεις που προερχόταν από τη Βρετανική Βιβλική Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης. Όμως στη συνέχεια, ο ίδιος, ο Scriban, αναφέρει ότι «την τουρκική γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα βιβλία της Βρετανικής Βιβλικής Εταιρείας, οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας δεν την κατανοούν. Έτσι, οι προσπάθειες που κατέβαλε κατά καιρούς η Βιβλική

²⁵ *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον «Ο Αστήρ»/ 1913*, Κωνσταντινούπολη, 1912, σ.285.

²⁶ *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον «Ο Αστήρ»/ 1914*, Κωνσταντινούπολη, 1913, σ.292.

²⁷ Εθνικά Αρχεία του Κράτους της Ρουμανίας, συλλογή «Εφημερίδες», η εφημερίδα «Vrednicie basarabeañă», αρ. φύλ. 80, 3 Φεβρουαρίου, 1935, σ. 5.

Εταιρία για την διάδοση θρησκευτικών βιβλίων τυπωμένα στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες ανάμεσα στους Γκαγκαούζους της Βεσσαραβίας έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, επειδή αυτοί δεν μπορούν να καταλάβουν τη συγκεκριμένη τουρκική γλώσσα. Τα δικά τους τουρκικά είναι διαφορετικά»²⁸.

Τέλος, η ανάλυση της βιβλιογραφίας της караμανλήδικης παραγωγής του 19^{ου} αιώνα μας ανάγκασε να θέσουμε το ερώτημα: γιατί το Βουκουρέστι εξαφανίστηκε από τους τόπους παραγωγής των караμανλίδικων βιβλίων, αν και αποτέλεσε από τα πρώτα μέρη στα οποία αυτά εκδόθηκαν;

Η απάντηση πρέπει να επιχειρηθεί σε συνάρτηση με τα πολλά ιστορικά και πολιτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά το διάστημα του 19^{ου} αιώνα στον βαλκανικό χώρο και στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Συνοψίζοντας, ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε περίοδο κατά την οποία η κοινή Ορθόδοξη συνείδηση των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δέχτηκε τα χτυπήματα των εθνικιστών εκδηλώσεων του βαλκανικού χώρου. Η συγκυρία έστρεψε τη ρουμανική τυπογραφία κυρίως προς την καλλιέργεια της εθνικής ρουμανικής συνείδησης και ως εκ τούτου τα περισσότερα βιβλία που εκδοθήκαν είναι τυπωμένα στη ρουμανική γλώσσα. Επίσης πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι, με την επανάσταση του Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου στο 1821, «ο αιώνας των Φαναριωτών» έληξε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και,

²⁸ Ο.π.

ταυτόχρονα, η ελληνική παιδεία έχασε τους ισχυρότερους υποστηρικτές της.

Πράγματι, όπως έχει αναφερθεί, κατά το 18^ο αιώνα, οι Φαναριώτες ηγεμόνες ήταν εκείνοι οι οποίοι υποστήριζαν ενεργά την έκδοση караμανλίδικων βιβλίων στο Βουκουρέστι. Από την άλλη μεριά, οι μικρές κοινότητες των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας δεχτήκαν «τις επιρροές» που άσκησε, μετά το 1812, η «μεγάλη προστάτιδα δύναμη», η Ρωσική Αυτοκρατορία. Αυτό αποτελεί το σημείο έναρξης της διαδικασίας εκρωσισμού αυτού του Τουρκόφωνου Ορθόδοξου πληθυσμού. Γι' αυτό τον λόγο, κατά τον 19^ο αιώνα, παρατηρούμε την σταδιακή αντικατάσταση της χρήσης γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου για την απόδοση της τουρκικής γλώσσας των Γκαγκαούζων με την χρήση γραμμάτων του κυριλλικού και ρωσικού αλφαβήτου, αντίστοιχα.

Αντίθετα με τους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας, οι οποίοι κατά την ίδια περίοδο έχουν την εκπαιδευτική εμπειρία που συνεπαγόταν η ανάπτυξη του караμανλίδικου εντύπου, οι Γκαγκαούζοι των Βαλκανίων, αναζητώντας την δική τους «εθνική» ταυτότητα, γνώρισαν την απομάκρυνση από τον караμανλίδικο τρόπο γραφής και άρχισαν να υιοθετούν τα γράμματα άλλων αλφάβητων, ιδίως του κυριλλικού και του λατινικού για να αποδώσουν γραπτά τους ήχους της γλώσσας τους. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι οι αμφιταλαντεύσεις των Γκαγκαούζων ως προς την υιοθέτηση του ενός η του άλλου

τρόπου γραφής γίνονται εμφανείς ανάλογα με τις περιόδους στις οποίες εκδηλώθηκαν οι διαφορές εθνικές επιδράσεις των κρατών όπου ήταν εγκατεστημένα γκαγκαούζικα στοιχεία. Από αυτή τη σκοπιά, ενδεικτική είναι η περίπτωση των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας. Ενώ, κατά το διάστημα του 18^ο αιώνα αυτοί χρησιμοποίησαν τον караμανλίδικο τρόπο γραφής, με την δημιουργία της *Μεγάλης Ρουμανίας*, το 1918, και με την ενσωμάτωση του βεσσαραβικού εδάφους στη Ρουμανία, χρησιμοποίησαν, μέχρι το 1932, τα γράμματα του κυριλλικού αλφαβήτου. Μετέπειτα, από το 1932 μέχρι το 1957, έγραψαν γκαγκαούζικα με χρήση των χαρακτήρων του λατινικού αλφάβητου, για να καταλήξουν, υπό την σοβιετική επιρροή, μετά το 1957, πάλι στην χρήση των γραμμάτων του κυριλλικού αλφάβητου. Η σημερινή εικόνα από αυτή την άποψη δεν είναι διαφορετική. Με την κατάργηση του σοβιετικού μπλοκ και με τις εκδηλώσεις των επιρροών και του ενδιαφέροντος ενός άλλου κράτους, της Τουρκίας, προς την περιοχή των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας, διακρίνουμε ότι, από το 1996, οι Γκαγκαούζοι της Βεσσαραβίας γράφουν την τουρκική γλώσσα τους με λατινικούς χαρακτήρες.

Στη συνέχεια παρατίθεται: Πρόλογος της караμανλίδικης *Διδασκαλίας Χριστιανικής της Ορθόδοξου ημών πίστεως (Talim Mesihî)* που τυπώθηκε στο Βουκουρέστι το 1768, ως μαρτυρία μιας ιδιαίτερης τοπικής παράδοσης, εντός της ευρύτερης караμανλίδικης φιλολογίας, η οποία διακόπηκε

εξαιτίας της ανάπτυξης της λογικής του εθνικού κράτους αργότερα τον 19^ο αιώνα.

Πρόλογος

του *Εγχειρίδιου [Ταλήμ μεσιχή]*, Βουκουρέστι, 1768

Τζοῦμλε 'Ορθόδοξος Χριστιανλαρά ηλσελάμ Μουχπέτ Παρθένιος 'Ιερομόναχος ταν.

"Ολ 'Αλαβλή Ντερουνημτέν όλαν Μουχαπετιμή, 'Ανατόλ ταραφιντά μουλουναῖν Χριστιαν Καρτασλαριμά συνμαγιᾶ Τζοκτάν μπερί ίστεμέγηλεν, Ρουχανιετλήκ ούζρε Νιετιμέ έρέμετημ. 'Ιλλακι σσίμιτι, 'Αλλάχ 'Αζήμ 'Ινσανήν Νιμετίιλεν, Ρεγαετλοῦ, βέ σσάν 'Αζημετλοῦ 'Ιωάννης Αλέξανδρος Σκαρλάτου Γκίκα Βοεβότα Τζεμήϊ 'Ιφβλάχ Γερινή χούκμ έτέν, Κερεμλή Μπεϊν, 'Αζήμ Σααπλιγήϊλαν, ίτζάτ όλουδκαν, χριστιαν Μελλετήν Μασμαχασινή, (ό νοῦκι φρεγκισταντέν 'Ιωαν γιαλη 'Αλημετλοῦ Γεώργιος, Κωνσταντῖνος σουν, ζίατε έμέκ ζαχμετιλέν, βέ χάρτζ μασράφιλεν μπούραγια γκετηρητή, κί τουρλοῦ Κιταπλάρ μπασίτ, 'Ορθόδοξος Χριστιανλαρά κιφαιετλίκ βερσίν ντεγιού) Μπέντεγη μπούσελικ 'Ιλλαχιγέ Χισμετή γκιορμέγιλεν, γκερί κοτούμ χέρτουρλοῦ Νεσνεγή, βέ Μπασμαχανεγέ γκιρτήμ, έλημτέν γκελτιγήκαταρ, Καρτασλαριμά Κιφαετ βερέμ ντεγιού. Βέ βουκούφ όλμάγιλεν, κί Σιζλέρ τζοῦνκι 'Ρῶμτζα Ντιληντέν άγγναμαμάγιλεν 'Ιμανά Κιφαιετλοῦ λαζήμ όλαν Σσεγλερή ὄλκαταρ μπιλιμέσινηζ, όνουνιτζην, μπου Χριστιανική διδασκαλία, γίανε Ταλήμ Μεσιχή ζικρ όλουνάν Κιταπή, τεφσιφ

έτμεγίλεν 'Ικὴ Λησαντὲ μασμαγιά κοτοῦμ κὶ 'Ορθόδοξος
Μουουμὴν 'Ιμανημιζὶν ἔν Αζήμ Σινώρ Κανουνλαρινὴ χέρ Χριστίαν
ταλήμ ολούπ βουκούφ όλσοῦν τεγιοῦ, Χελασλιγὴ 'Ιτζήν γίανε,
'Ιμάν, Ούμούτ Μουχαπέτ, βὲ 'Εγιοῦ ἀμελερὴ, βὲ Μουκαττες
Κηλσαμιζήν Γετὴ Συλαλρινὴ, βὲ Μπεγιοῦκ Εορτουλαρινὴ, βὲ Ταχι
σάϊρη ἰκτιζᾶ 'Ολανλαρὴ. "Ιμιτι μααλημινῆζ όλσοῦν, κὶ ἄσλα φαρικ
γκελμέμ, Τζετσοῖτ κιταπλέρ τεφσίρ ἔτιπ μπασμαγιά κοματέν, ἔγερημ
Λησαντέν γιανέτε ζαῖφ ὄλούπ, γιαγγιλμάμτε βάρισα, Τζούμλενιτζεν
Μαζήρ ντηλέρημ, ζήρα Γιαγγίμαμακ Φάκατ Μπίρ
'Αλλαχτουάλλενητηρ. Βὲ Κίνε Νιάζ ἔτερημ Μπενήμ Μποῦ
Ντερούνη Μουχαπετημτέν σουλουνᾶν Σιζλερὲ 'Ρουχανὴ κιταπὴ
Μικταριντέ κιουτζούκταῖσα, Κεχφιγετηντέ μπεγιοῦκ γερινὲ
ταλάπιλεν καπούλ ἔτέρινης. Βὲ 'Αρανιζτὰ χέρταγημ οκουγιασινης,
βὲ Τζοτζουκλαρινηζᾶ ταλήμ ἔτέρσινης κὶ Αλλαχτουάλλεγε, βὲ
'Ινσανλαρὰ γιαρὰρ κίμσε όλσουνλάρ. Ταχὶ μποῦ Κιταπὴν
'Αχηριντὰ ἴσσαρέτ ἔγλειγιμ Σουμελᾶ παναγίανην Τραπουζαντὰ
μπουλουνᾶν, Πατισσαχλήκ βὲ Πατρικλήκ, Σουλτὰν Βαλλιτουλαχὴν
'Αζήμ Μοναστηρινὴν Βασιέτ Ταριχινὴ, 'Ονὰ βουκούφ ολούπ. Βὲ
'Αζημετλὴ Εὐχησινὴ χέρβακιτ 'Ιχτικάτιλεν ὀκουγιουπ, Κεντισινὴ
Μετετζῆ βὲ Γιατιμτζῆ, μπουραδὲ, βὲ χὰκ Σσεραὰτ Γκιουνουντέ,
Χουτὰϊ Ραππιτουάλλενην. Κελαμὴ, βὲ Γκεντὴ μουχαπετλὴ 'Αλλάχ
'Ογλουνοῦν Σὰγ ταραφηνά, 'Αζήμ 'Ρητζασίῖλεν Νασς ἔτιτζῆ
Μπουλαλήμ. 'Αμὴν.

Cümle ortodoksos hıristiyanlara ıselam muhabet Parteniyos Yeromonahos'dan.

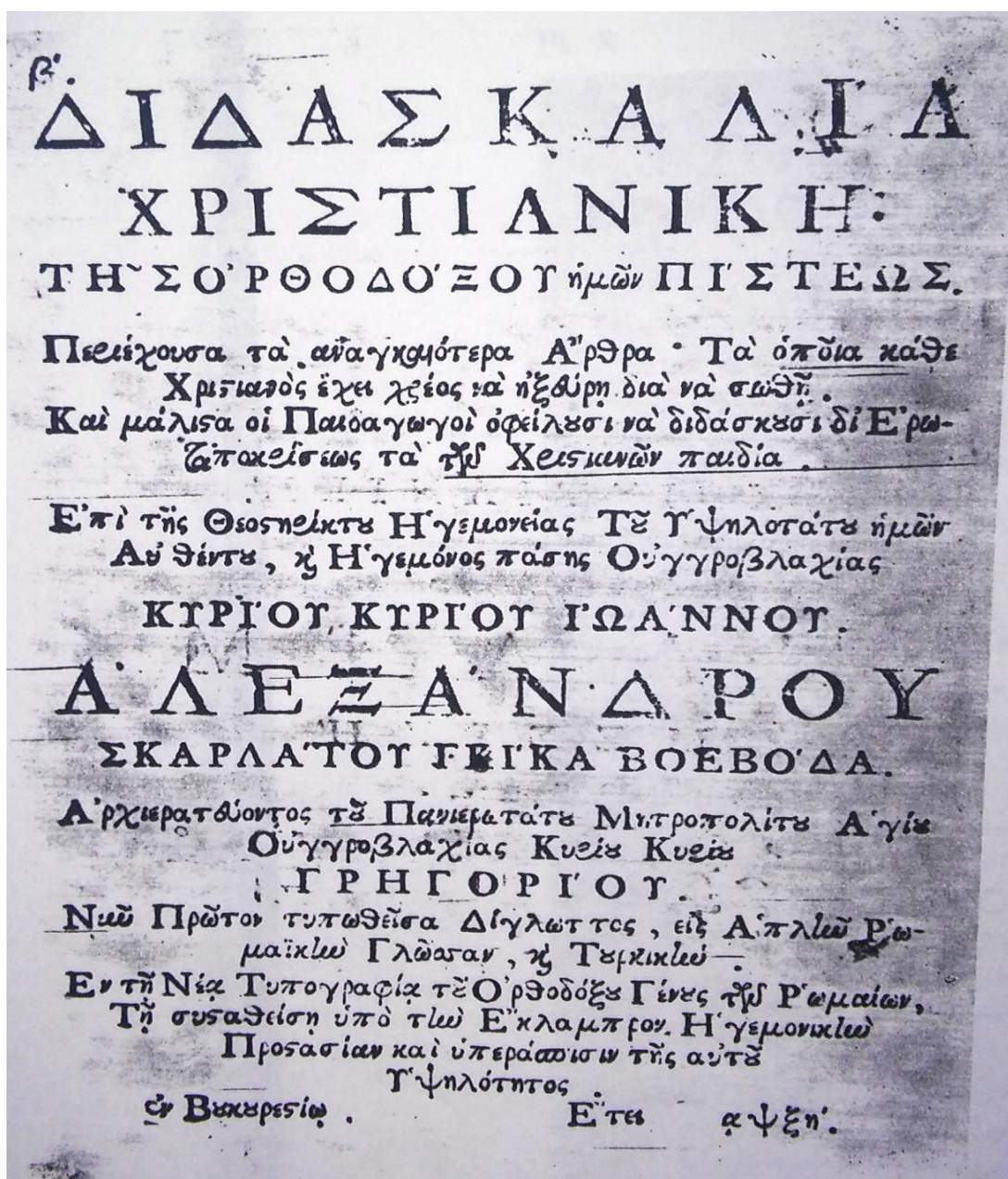
Ol alevli derunimden olan muhabetimi Anatol rarfında bulunan hıristiyan kardaşlarıma sunmağa çoktanberi istemeğilen ruhaniyetlik üzre, niyetime eremedim. Illa ki şimdi, Allah azim isanın nimetiyle refaatlu ve şan azımetlü Ioanis Aleksandros Skarlatu Gika Voevoda cemii İflah yerini hükmeden keremli Beyin, azim sahipliğiyle icat olunan hıristiyan milletin basmahanesi (onu ki Frengistanden Ioan ali alametlü Georgiyos Konstantinos'un ziyade emek zahametilen ve harç masrafilen buraya getirdi, ki türlü kitapler basıp ortodoksos hıristiyanlara kifayetlik versin deyü) bendeyi bu şekil ilahiye ilahiye hismeti görmeğilen geri kodum her türlü nesneyi ve basmahaneye girdim, elimden geldiği kadar kardaşlarıma kifayet verem deyü ve vukuf olmağilen ki sizler çünkü romca dilinden anlamamağilen imana kifaetlü lazim olan şeyleri olkadar bilmezsiniz, onun için bu hıristiyaniki didaskaliya yani Talim-i Mesihi zikrolunan kitabi tefsir etmeğilen iki lisande basmaya kodum ki ortodoksos mü'min imanimizin en azim sınır kanunlarını her hıristiyan talim olup vukuf olsun deyü, helaslığı için, yani iman, umut, muhabet ve eyü amelleri ve mukaddes kilisammızın yedi sırlarını ve büyük yortularını ve dahi sair ihtiza olanları. İmdi malumuzun olsun ki asla fariğ gelmen çeşit kitapler tefsir edip basmaya komadan. Eğerim lisandan ya nede zaif olup yanımda varise, cümlelizden mazir dilerim, zira yanılmamak fakat bir Allah Tuallenin'dir. Ve gine niyaz ederim benim bu derunin muhabetimden sunulan

sizlere ruhani kitabi mikdarında küçükte ise, keyfiyetinde büyük yerine talebilen kabul edesiniz ve aranızda herdaim okuyasınız ve çocuklarınızda talim edesiniz, ki Allah Tualleye ve insanlara yarar kimse olsunlar.Dahi bu kitabın ahirinde işaret eylediğim Sumela panağyanın Trabzunda bulundan padişahlık ve patriklik sultan velitullah azim monastırının vasiyet tarihini ona vuvkuf olup ve azimetliü evihisini hervakit ihtikadilen okuyup kendisini mededci ve yardımcı burada ve hak-ı şeriat gününde Hüdai Rabbi Tuallenin ve kendi muhabetliü Allahoğlunun sağ tarafına azim ricasiylen naş edici bulalım. Amin.

ΤΑ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ

Εικόνα 12

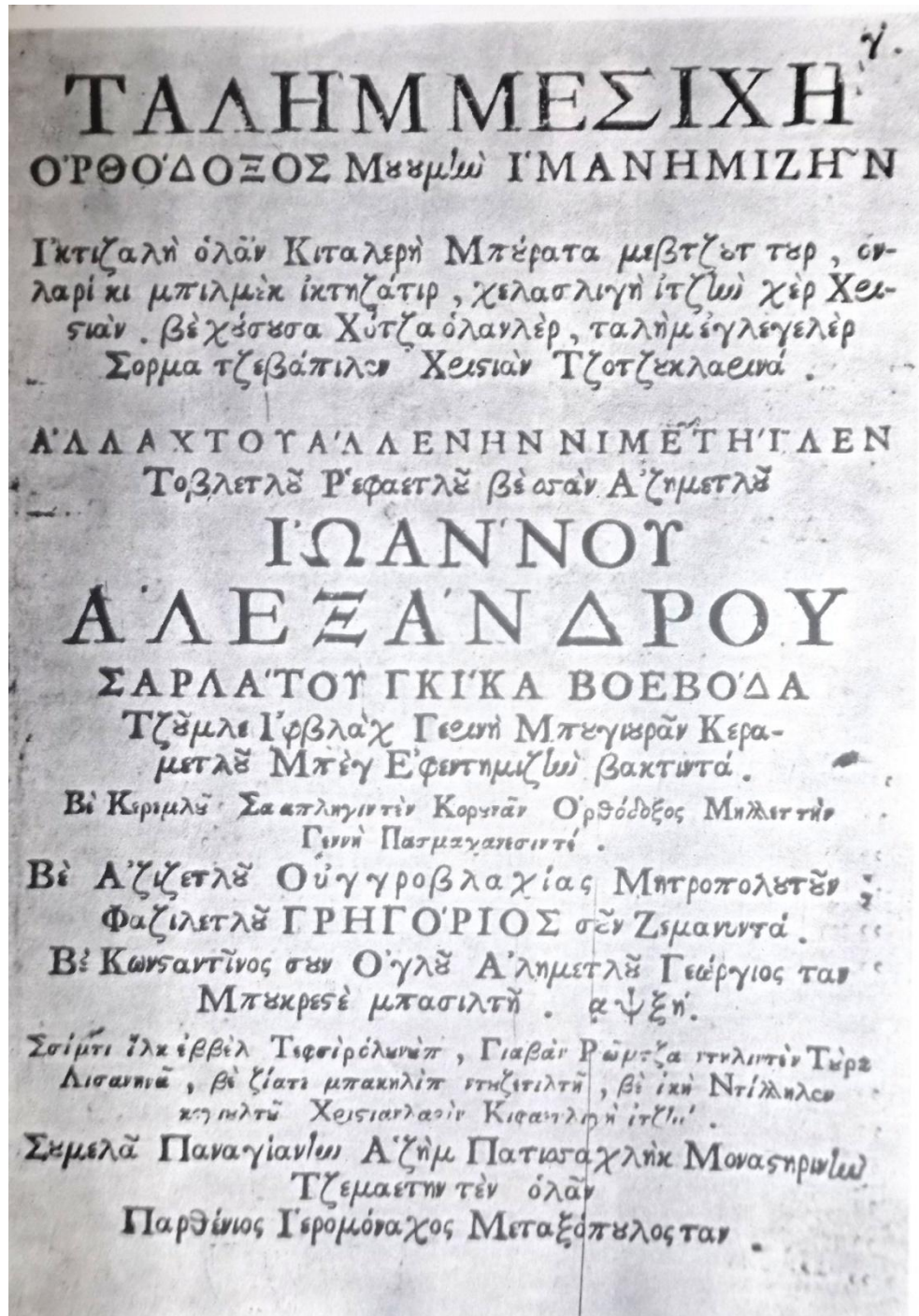
Διδασκαλία Χριστιανική, Βουκουρέστι, 1768 (ελληνικά)

Πηγή Βιβλιοθήκη της Ρομανικής Ακαδημίας, Χειρόγραφο, Α.17263. Βλ.
καὶ <https://aleph500.bibl.acad.ro>

Εικόνα 13

Διδασκαλία Χριστιανική, Βουκουρέστι, 1768 (καραμανλίδικα)

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ομοιότητες μεταξύ των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, κατά καιρούς δημιουργήθηκαν αρκετές θεωρίες για την προέλευση των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων. Στο περιεχόμενό τους όμως διακρίνουμε μερικά κοινά σημεία επί των οποίων οι περισσότεροι δημιουργοί αυτών των θεωριών συμφωνούν. Αυτά τα κοινά στοιχεία αποτελούν τις ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ των δυο πληθυσμών και πηγάζουν από το ότι οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι:

α) *Έχουν τον ίδιο τόπο προέλευσης.* Όλες οι θεωρίες προσδιορίζουν ως τόπο της καταγωγής τους το μικρασιατικό έδαφος.

β) *Είναι τουρκόφωνοι, δηλαδή ομιλητές της τούρκικης γλώσσας και είναι Ορθόδοξοι, από την άποψη της θρησκείας τους.* Αυτό αποτελεί ένα από τα πιο προφανή κοινά στοιχεία μεταξύ των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων και το οποίο κατά καιρούς προκάλεσε πολλές φιλονικίες. Επίσης, το «παράξενο» αυτό στοιχείο χρησιμοποιήθηκε από διάφορους ιστορικούς ως υπόβαθρο της επιχειρηματολογίας τους για την καταγωγή των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων.

Κατά την άποψη μας, πέρα από τις προσπάθειες διάφορων τουρκολόγων¹ να αποδείξουν τον «καθαρό χαρακτήρα» της τουρκικής γλώσσας των Καραμανλήδων, στην επίλυση του προβλήματος για την καταγωγή τους, συμβάλλει θετικά ο καθηγητής Σπύρος Βρυώνης. Ο συγγραφέας παραθέτοντας τις μαρτυρίες διάφορων πηγών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι Καραμανλήδες ήταν αρχικά Ελληνόφωνοι Χριστιανοί της Βυζαντινής Μικράς Ασίας, που εκτουρκίστηκαν γλωσσικά κατά τη διάρκεια της Σελτζουκικής και Οθωμανικής κυριαρχίας»².

Έτσι, όπως είναι γνωστό και όπως το αναφέρει παραπάνω ο Σπύρος Βρυώνης, ο γλωσσικός εκτουρκισμός και η διαδικασία του εξισλαμισμού του μικρασιατικού πληθυσμού ξεκίνησε από τη Σελτζουκική περίοδο. Να σημειώσουμε ότι η διαδικασία του εξισλαμισμού των αυτοχθόνων πληθυσμών της Μικράς Ασίας εξελίχθηκε παράλληλα με την αποδημία των Σελτζουκικών στοιχείων με στόχο την εγκατάστασή τους στο μικρασιατικό έδαφος.

¹ Για το ζήτημα του «καθαρού χαρακτήρα» της τουρκικής γλώσσας των Καραμανλήδων βλ. J.Eckmann, «Anadolu Karamanlı Ağzlarına ait araştırmalar, I, Phonetica», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1950, σ.165-200, Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Αγκυρα, 1983, σ.31-38.

² Speros Vryonis, *ο.π.*, σ.462. Επίσης βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΣΤ΄, 1975, σ.330.

Η παράλληλη αναφορά αυτών των δυο διαδικασιών οδήγησε, σταδιακά, στην αλλαγή της γλωσσικής φυσιογνωμίας της Μικράς Ασίας με αποτέλεσμα το τουρκικό στοιχείο να επικρατήσει ακόμα από το 12^ο αιώνα.³

Παρά την υιοθέτηση του αραβικού αλφάβητου στην περίοδο του εξισλαμισμού, στην περίπτωση των Σελτζούκων της Μικράς Ασίας (εκεί που αποτέλεσαν μια συμπαγή μάζα) το τουρκικό γλωσσικό στοιχείο θα επιβληθεί εις βάρος όχι μόνο του αυτόχθονος αλλά και του περσικού και αραβικού στοιχείου. Αργότερα, με την προσαρμογή των αραβικών και περσικών στοιχείων στη δομή της τούρκικης γλώσσας εμφανίζεται η οθωμανική γραπτή γλώσσα. Στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, η εισβολή των Μογγόλων, πέρα από τις καταστροφές που προκάλεσε στον σλαβικό και ευρωπαϊκό κόσμο, είχε συνέπειες και στον τουρκο-ισλαμικό κόσμο.

Από τη μια μεριά η νίκη των Μογγόλων στο Köşedağ, το 1243, εναντίον των Σελτζούκων είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση των Σελτζουκικών Σουλτανάτων, την αποσύνδεση αυτών σε ένα πλήθος εμιράτων, γνωστών ως

³ Βλ. Speros Vryonis, *ο.π.*, και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ο.π.*, σ.328. Για την ιστορία των Σελτζούκων βλ. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history (1071-1330)*, Λονδίνο, 1968, σ.143-155. Σχετικά με τη χρησιμοποίηση από το 12^ο αιώνα του όρου «Τουρκομανία» για τη Μικρά Ασία βλ. Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve türk Islam medeniyeti*, Άγκυρα 1965, σ.259.

atabeylikleri.⁴ Από την άλλη μεριά όμως, η επαφή με τους Σελτζούκους επηρέασε και άλλαξε όχι μόνο το τρόπο ζωής αλλά και τη γλώσσα των Μογγόλων. Η τουρκο-μογγολική συγχώνευση βάσει των κοινών ασιατικών παραδόσεων θα αποκτήσει καινούριες μορφές και διαστάσεις με την υιοθέτηση της μουσουλμανικής θρησκείας από τους Μογγόλους, μετά από μια σειρά ταλαντεύσεων μεταξύ του βουδισμού, του χριστιανισμού και του ισλαμισμού⁵.

Η συμμετοχή των τουρκικών στοιχείων στην οργάνωση και στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας του Τσεγκίζ Χαν τη μετέτρεψε πράγματι σε μια τουρκο-ταταρική αυτοκρατορία στην οποία η επίσημη γλώσσα ήταν η τουρκική. Γι' αυτό τον λόγο στις περιοχές που κατάκτησαν οι Μογγόλοι στη Μικρά Ασία δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε την έναρξη μιας διαδικασίας «εκμογγολισμού» παρά μόνο μια φυσική συνέχεια της διαδικασίας εκτουρκισμού που ξεκίνησε υπό τους Σελτζούκους.⁶

Αρχικά, η απειλή των Μογγόλων κατακτητών και η αναπόφευκτη προσέγγιση αυτών προς το μικρασιατικό έδαφος

⁴Περί της περιόδου των “atabeylikler” στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Ismail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, τομ. Α', Αγκυρα, 1961, σ.93-99.

⁵ J. Sourdel, *La civilisation de l'Islam Classique....*, σ.590

⁶ Για τη διαδικασία του εκτουρκισμού του μικρασιατικού πληθυσμού από τους Μογγόλους και για την αλλαγή της επικράτησης του περσικού στοιχείο σε μερικές ασιατικές περιοχές υπέρ του τουρκικού βλ. Claude

έθεσε σε κίνηση μερικές ομάδες αυτοχθόνων πληθυσμών προς τη Μικρά Ασία, συμπεριλαμβανόμενων και των Τούρκων. Έτσι, με την προσπάθεια της αποφυγής του μογγολικού κινδύνου ο χώρος του Σουλτανάτου των Σελτζούκων της Μικράς Ασίας (Rum Selçukları) τροφοδοτήθηκε με αυτά τα καινούρια στοιχεία των αυτοχθόνων πληθυσμών τα οποία ήταν ήδη εκτουρκισμένα. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η μετέπειτα μογγολική επικυριαρχία επί των τουρκικών εμιράτων της Μικράς Ασίας ήταν περισσότερο τυπική και οι διάφοροι μπέηδες της περιοχής δρούσαν περίπου ως ανεξάρτητοι.⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να τοποθετήσουμε το επεισόδιο του Ιζεντίν Γκειγκαούζ το 1263. Επίσης, η παραπάνω περιληπτική περιγραφή των ιστορικών εξελίξεων της μικρασιατικής αρένας μας διευκολύνει να καταλάβουμε πως ο πληθυσμός που ακολούθησε τον Γκειγκαούζ στη Βαλκανική Χερσόνησο, οι Γκαγκούζοι, ομιλούσε τούρκικα ως αποτέλεσμα της διαδικασίας του εξισλαμισμού και του εκτουρκισμού της Μικράς Ασίας επί των Σελτζούκων και αργότερα επί των Μογγόλων.

Ως απόδειξη της ανεξαρτησίας των τουρκικών εμιράτων απέναντι στη σχετική μογγολική επικυριαρχία αλλά, ιδίως, ως σημείο κορύφωσης της επιβολής της τουρκικής γλώσσας θα μπορούσε να αναφερθεί το φερμάνι το Μεχμέτ

Cahen, *ο.π.*, σ.367-368 και Bertold Spuler, *Les Mongols dans l'Histoire*, Παρίσι, 1961, σ.78.

Μπέη, το 1277, με το οποίο η τουρκική γλώσσα γίνεται επίσημη γλώσσα του εμιράτου του Καραμάν. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο από τις 13 Μαΐου 1277, ο διάδοχος του Καραμάν Μπέη εισηγήθηκε να μη χρησιμοποιείται άλλη γλώσσα εκτός από την τουρκική στο Διβάνιο, στη μονή των Δερβίσηδων, στην αίθουσα ακροάσεων της Βασιλικής Αυλής, στο δικαστήριο, στην πλατεία και σε άλλους ανοιχτούς χώρους.⁸ Από τότε οι κάτοικοι του εμιράτου του Καραμάν, οι Καραμανλήδες ήταν αναγκασμένοι επισήμως να μιλούν τουρκικά. Μια από τις συνέπειες του εγγράφου του 1277 είναι το ότι τα τούρκικα ονόματα αντικαθιστούν σταδιακά τα ελληνικά ονόματα. Έτσι, ο Αμαξόπουλος γίνεται Αραμπαζόγλου, ο Λεόντιος – Αρσλάν, η Βασιλική- Σουλτάνα.⁹

Η διαδικασία του εκτουρκισμού θα συνεχιστεί και μετά την ίδρυση του οθωμανικού κράτους και θα συναντήσει την αντίσταση των Καραμανλήδων οι οποίοι, παρά τον γλωσσικό εκτουρκισμό τους θα προσπαθήσουν με την Ορθόδοξη θρησκεία να διατηρήσουν την πολιτισμική τους

⁷ Bertold Spuler, ο.π., σ.85

⁸ Faruk K. Timurtaş, «Türkçenin devlet dili oluşu», *Türk Kültürü*, 21, 1964, σ.160, Ibrahim H Konyalı, *Karaman Tarihi*, Κωνσταντινούπολη, 1967, σ.5, Α. Ιορδανόγλου, «Καραμανλίδικες επιγραφές ...», σ.64, Mustafa Ali Mehmet, *Istoria turcilor*, Βουκουρέστι, 1976, σ.102. Στο περιεχόμενο του φερμανιού αναφέρεται ο μουσουλμάνος χρονογράφος Ibni-Bibi.(βλ. Ibni-Bibi, *Tevarih-i al-i Selçuk* τομ.Δ', σ.317.

⁹ *Νεβσεχιρ Μεκτεμπερινίν Δερσααδέτ Εφορειασηνήν Γιουζινδζί Σενέι 1820-1920*, Κωνσταντινούπολη, 1920, σ.121. Βλ. και Α. Ιορδανόγλου, ο.π., σ.65.

ταυτότητα. Αυτή η αντίσταση αποτελεί την αιτία για την οποία το εμιράτο του Καραμάν είναι ένα από τα τελευταία μικρασιατικά εμιράτα που συμπεριλήφθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁰

Η απαγόρευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας σε ανοιχτούς χώρους δεν εμπόδισε τους Καραμανλήδες να συνεχίσουν να τη χρησιμοποιήσουν κατ' οίκον,¹¹ όπως επίσης και στην εκκλησία, τουλάχιστον για την περίοδο αμέσως μετά το 1277. Σε αυτό το τελευταίο γεγονός αναφέρεται ένα λατινικό έγγραφο¹² του 1437 σχετικά με το καθεστώς της ανατολικής εκκλησίας. Στο περιεχόμενό του διευκρινίζεται ότι σε πολλά μέρη της Μικράς Ασίας μερικοί κληρικοί όχι μόνο φορούσαν τουρκικά ενδύματα αλλά και μιλούσαν την τουρκική γλώσσα των κατακτητών. Μόνο η λειτουργία, το Ευαγγέλιο και οι Επιστολές διαβάζονταν στην ελληνική γλώσσα. Όμως, τα κηρύγματα εκφωνούνταν στα τούρκικα.

Η κατάσταση που παρουσιάζει το παραπάνω έγγραφο χαρακτηρίζει την περίοδο που διαρκεί από τη δήλωση

¹⁰ Οι πρώτες προσπάθειες ένταξης του εμιράτου του Καραμάν στο καινούργιο Οθωμανικό κράτος εκδηλώνονται από τα χρόνια του Μπαγιαζίντ Α' (1389-1402) και συνεχίζονται στα επόμενα χρόνια μέχρι το Μωάμεθ Β' ο οποίος προσάρτησε οριστικά, το 1477, αυτό το εμιράτο. (βλ. Halil Inalcik, *ο.π.*)

¹¹ Εμμ. Ι. Τσαλίκογλου, «Πότε και πως εκτουρκοφώνησε η Καππαδοκία;» *Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σ.22.

της τουρκικής γλώσσας ως επίσημης στο εμιράτο του Καραμάν μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και την έναρξη της «πολιτικής» των караμανλίδικων μετατοπίσεων προς την καινούρια πρωτεύουσα των Οθωμανών.

Αυτήν την περίοδο μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως μεταβατική και ταυτόχρονα αποφασιστική στο πλαίσιο της διαδικασίας εκτουρκισμού της Μικράς Ασίας. Μεταβατική επειδή, κατ' αυτό το χρονικό διάστημα, οι Καραμανλήδες χρησιμοποιούσαν παράλληλα με την επιβεβλημένη τούρκικη γλώσσα και την μητρική ελληνική τους γλώσσα. Αποφασιστική περίοδος όμως, γιατί στο τέλος της διαπιστώνουμε την αντικατάσταση της ελληνικής γλώσσας με την τουρκική και στην εκκλησία, στην ανάγνωση της λειτουργίας, των Ευαγγελίων και των Επιστολών.

Έτσι, στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, οι Καραμανλήδες που έρχονται στην Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιούν την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου των Ύψωμαθείων και εκτελούν τις θρησκευτικές τελετές στην τουρκική γλώσσα.¹³ Γι'

¹² Speros Vryonis, *ο.π.*, σ.453. Βλ. και Σ. Λάμπρος «Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατά τον 15^{ου} αιώνα», *Νέος Ελληνομνημων*, 7 (1930), σ.366.

¹³ Severrien Sallavile, E. Daleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique*. Αθήνα, 1958, τομ. Α', σ.viii. βλ. και F. Babinger, *Hans Dernschwamm's Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, Λειψία, 1923, σ.52.

αυτούς ο Γκέρλαχ σημειώνει ότι «μιλούν τούρκικα όπως μιλούν όλοι οι χριστιανοί της Μικράς Ασίας».¹⁴

Κατά τον 18^ο αιώνα ήταν ελάχιστοι οι Καραμανλήδες της Πόλης που μπορούσαν να καταλαβαίνουν την Αγία Γραφή στα ελληνικά.¹⁵ Αυτή η πραγματικότητα ανάγκασε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να μεταφράσει τα εκκλησιαστικά κείμενα στα τούρκικα χρησιμοποιώντας τους ελληνικούς χαρακτήρες. Την ίδια νίκη της τούρκικης γλώσσας διαπιστώνουμε όχι μόνο ανάμεσα στους Καραμανλήδες που μετανάστευσαν στα Βαλκάνια αλλά και ανάμεσα σε εκείνους που δεν εγκατέλειψαν το μικρασιατικό έδαφος. Ο Charles Textier ο οποίος ταξίδευσε στη Μικρά Ασία τον 19^ο αιώνα περιγράφει τους Καραμανλήδες ως «Έλληνες που έχουν ξεχάσει την δικιά τους μητρική γλώσσα και όλοι μιλούν τούρκικα»¹⁶. Στη συνέχεια μας εξηγεί ότι αυτή η κατάσταση οφείλεται στην οθωμανική κυριαρχία που έκλεισε τα ελληνικά σχολεία της Μικράς Ασίας¹⁷.

Σχετικά με τη γλώσσα που μιλούσαν οι Καραμανλήδες κατά το 19^ο αιώνα γράφει και ο Avram Galanti.

¹⁴ Richard Clogg, “The Turkish-speaking Greeks of Asia Minor”, *Anatolika*, 1996, σ.69.

¹⁵ S. Salaville, E. Daleggio, *ο.π.*, σ.1x.

¹⁶ Mehmet Eröz, *ο.π.*, σ.31.

¹⁷ Mehmet Eröz, *ο.π.*, σ.31. Βλ. και Şarl Teksiye, *Küçük Asya* (μετάφραση Ali Saad), Κωνσταντινούπολη, 1940, σ.262.

Αυτός τους ονομάζει «Έλληνες που δεν ήξεραν ελληνικά»¹⁸ και ως εκ τούτου αυτοί οι Ορθόδοξοι της Μικράς Ασίας δεν μιλούσαν άλλη γλώσσα παρά μόνο την τούρκικη. Κατά συνέπεια το γεγονός ότι μιλούσαν τούρκικα και ταυτόχρονα διατηρούσαν την Ορθόδοξη θρησκεία τους αποτελεί το βασικό στοιχείο για το οποίο οι Καραμανλήδες συμπεριλήφθηκαν στην οικογένεια των «Τουρκόφωνων Ορθόδοξων» πληθυσμών που τη συναντάμε τόσο στην Μικρά Ασία όσο και στα Βαλκάνια.

Η βαλκανική ιστορική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα, έτσι όπως την περιγράψαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, αποκαλύπτει εκτός από τους Καραμανλήδες, και τους Γκαγκαούζους ως μέλη της κοινότητας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών. Αμφότεροι είναι Ορθόδοξοι πληθυσμοί που ανήκουν στο ίδιο Ορθόδοξο μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι οποίοι συμβάλλουν θετικά στην ανταλλαγή οικονομικών και πολιτισμικών αξιών στον βαλκανικό χώρο. Παρά το ότι ήταν Ορθόδοξοι, αυτοί οι δυο πληθυσμοί χρησιμοποιούν την τούρκικη γλώσσα για να εκφράσουν τις θρησκευτικές και καθημερινές τους ανάγκες.

Η χρήση της τουρκικής γλώσσας υπήρξε το βασικό στοιχείο που επιτρέπει την «ένταξη» των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων στους κόλπους της οικογένειας των Τουρκόφωνων πληθυσμών. Όμως, αυτό αποτελεί και ένα

¹⁸ Avram Galanti, *Ankara tarihi*, Κωνσταντινούπολη, 1950, σ.116. Επίσης, βλ. Mehmet Eröz, *ο.π.* σ.32.

καθοριστικό στοιχείο που έφερε πιο κοντά αυτούς τους δυο πληθυσμούς, αλλά ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της βαλκανικής Ορθοδοξίας τους ξεχώρισε από τους άλλους πληθυσμούς .

Σε συνδυασμό με τα ιστορικά γεγονότα που εξελίχθηκαν στον χώρο των Βαλκανίων μπορούμε να παρατηρήσουμε την ύπαρξη τουλάχιστον τριών χρονικών φάσεων οι οποίες επηρέασαν τη μορφή της τούρκικης γλώσσας των Γκαγκαούζων.

Όπως ήδη αναφέραμε, η πρώτη εμφάνιση των Γκαγκαούζων υπό την καθοδήγηση του Ιζεντίν Γκειγκαούζ στην πεδιάδα του Δούναβη σημειώθηκε στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα. Από τα προηγούμενα χρόνια, στην περιοχή αυτή ήταν εγκαταστημένοι οι Πετσενέγκοι, οι Ούζοι και οι Κουμάνοι. Αναμφισβήτητα η επαφή με αυτούς τους πληθυσμούς επηρέασε και τη γλώσσα των Γκαγκαούζων.¹⁹ Ενδιαφέρον είναι ότι τη στιγμή που εγκαταστάθηκαν από τη μια και την άλλη πλευρά του Δούναβη οι Γκαγκαούζοι συνάντησαν τις πετσενεγκικές, ουζικές και κουμανικές φυλές ήδη εκχριστιανισμένες.²⁰ Αυτό είναι ένα σημαντικό στοιχείο για το

¹⁹ Για τις επιδράσεις που δέχτηκε η τουρκική γλώσσα των Γκαγκαούζων από τα γλωσσικά στρωματά των Πετσενεγκών, των Ούζων και των Κουμάνων βλ. T. Kowalski, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*, Κρακοβία, 1933, σσ.11-15.

²⁰ Οι Πετσενεγκοί έγιναν χριστιανοί το 1048, οι Ούζοι γύρω στα 1080 και οι Κουμάνοι στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα. Βλ. Ath. Manoff, *Originea gagauzilor*, Βουκουρέστι, 1940, σσ.14-15. Επίσης, βλ και Halil Inalcik, “Dobrudja”, *Encyclopedie de l’Islam*, II, 1960, σ.625.

οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας διάλεξε να μετατοπίζει εδώ τους ανθρώπους του Ιζεντίν Γκειγκαούζ. Με την εγκατάσταση των Γκαγκαούζων ανάμεσα στους Πετσενεγκους, Ούζους και Κουμανους, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος επιδίωξε να αντιμετωπίσει την εισβολή των Μογγόλων και να αποκαταστήσει τη βυζαντινή εξουσία σε αυτή τη συγκεκριμένη περιοχή η οποία είχε μεγάλη οικονομική σημασία για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία εξαιτίας των εμπορικών δραστηριοτήτων των Γενουατών στη λεκάνη της Μαύρης Θάλασσας.

Η κατάληψη των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς σημειώνει την έναρξη της δεύτερης φάσης των επιδράσεων στην τούρκικη γλώσσα των Γκαγκαούζων. Οι συστηματικές αποικίσεις των Οθωμανών με καινούρια τουρκικά και ταταρικά στοιχεία ιδίως στην περιοχή της Δοβρουτσάς επηρέασαν όχι μόνο την καθημερινή ζωή των Γκαγκαούζων αλλά και τη γλώσσα τους. Κατά τον Μάνωφ, σε αυτή τη φάση, η γλώσσα των Γκαγκαούζων «αφομοιώθηκε αρκετά με τα οθωμανικά και απομακρύνθηκε από την κουμανική»²¹.

Κατά καιρούς παράλληλα με τις γλωσσικές επιδράσεις των Πετσενέγων, των Ούζων, των Κουμάνων και ύστερα των Οθωμανών η τουρκική γλώσσα που μιλούσαν οι Γκαγκαούζοι δέχτηκε τα αποτυπώματα διάφορων σλαβικών,

²¹ Αθανάσιος Μάνωφ, «Ποιοι είναι οι Γκαγκαούζοι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 10, 1933, σ.398.

μολδαβικών και ελληνικών λεξικολογικών δανείων.²² Παρά το ότι αυτές οι τελευταίες επιρροές εκδηλώθηκαν από τα προηγούμενα χρόνια έγιναν όμως αντιληπτές τον 19^ο αιώνα μαζί με την συνειδητοποίηση της γλώσσας ως καθοριστικού και βασικού στοιχείου στην συγκρότηση των βαλκανικών εθνικών ταυτοτήτων. Αυτή η περίοδος αποτελεί την τελευταία φάση των επιδράσεων που δέχτηκε η γλώσσα των Γκαγκαούζων και με την οποία ολοκληρώνεται η γκαγκαουζική γλωσσολογική σύνθεση.

Η πιο εμφανής γλωσσολογική ομοιότητα ανάμεσα στους Καραμανλήδες και στους Γκαγκαούζους αφορά στην σύνταξη με την τελική πρόταση στο τέλος και όχι το ρήμα όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στην περίπτωση της τουρκικής γλώσσας.

Αυτό το γνώρισμα διακρίνεται και από την συγκριτική ανάλυση του Αναστασίου Ιορδανόγλου, ο οποίος ενδεικτικά παραθέτει αντιμέτωπες δυο φράσεις μεταγραμμένες μια στα γκαγκαούζικα και άλλη στα καραμανλίδικα²³. Στη συνέχεια αν συγκρίνουμε γλωσσολογικά τις δυο αυτές φράσεις ανακαλύπτουμε και άλλες ομοιότητες της γλώσσας των

²² Κατά τον Τούρκο γλωσσολόγο A. İnan οι σλαβικές, ελληνικές και ρουμανικές επιρροές εμφανίζονται ιδιαίτερα στο λεξιλόγιο των Γκαγκαουζών. Βλ .A. İnan, “Atatürk ve devrik cümle”, *Türk kültürü*, 54, 1967, σ. 54. Για το ίδιο θέμα βλ και Necati Akder, “Dil ve felsefe”, *Türk Kültürü*, 38, 1965, σ.16.

²³ A. Ιορδανόγλου, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 5, 1984-1985,σ. 406

Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων οι οποίες παρατηρούνται στη φωνητική, στη μορφολογία (διφθογγισμός) και στην έλλειψη αρμονίας φωνηέντων.²⁴ Ο Menzel παραδέχεται όμως ότι στα γκαγκαούζικα η αρμονία φωνηέντων διατηρήθηκε κατά τρόπο δυνατό²⁵.

Αυτές οι γλωσσολογικές ομοιότητες που παρουσιάζει η γλώσσα των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων αποτελούν άλλο ένα κοινό στοιχείο μεταξύ των δυο πληθυσμών.

Στο ίδιο πλαίσιο της γλώσσας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων ένα εκπληκτικό στοιχείο και ίσως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά κοινά στοιχεία αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι πληθυσμοί προσπάθησαν να αποδώσουν γραπτά τους ήχους της τουρκικής γλώσσας.

Έτσι, οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι:

- i. *-χρησιμοποιούν ή τουλάχιστον, στην περίπτωση των Γκαγκαούζων γνωρίζουν τον «καραμανλήδικο» τρόπο γραφής ο*

²⁴ Α. Ιορδανόγλου, *ο.π.*, σ.406. Δυσκολίες στην απόδοση της αρμονίας φωνηέντων της τούρκικης γλώσσας μπορούμε να διακρίνουμε στα καραμανλίδικα βιβλία, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της καραμανλίδικης βιβλίοπαραγωγής. Επίσης για άλλα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά της τουρκικής γλώσσας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων βλ. και J. Eckmann, “Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar.I.Phonetica”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1950, σσ.165-200. Βλ. επίσης και J. Eckmann, “Karamanlıca-işinli gerundium hakkında”, *Türk Dili Belleten*, 14-15, 1951, σσ.45-52.

οποίος έγκειται στη χρήση των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου για την απόδοση των ήχων της τουρκικής γλώσσας.

Το φαινόμενο αυτό της απόδοσης της μιας γλώσσας με την χρήση του αλφαβήτου μιας άλλης γλώσσας είναι δεδομένο και ευρύτατο. Αυτό απαντάται όχι μόνο στη Μικρά Ασία αλλά και στον χώρο των Βαλκανίων, στην Αίγυπτο, στην Ιταλία και αλλού. Ταυτόχρονα, όμως, η χρήση αυτού του γραφικού συστήματος εξηγεί και διαφωτίζει και τη γένεση νέων εθνικών γραμμάτων. Η παραλαβή ενός ξένου αλφαβήτου από τους λαούς που δεν είχαν ακόμη δημιουργήσει δική τους γραφή και έπειτα η προσαρμογή του στη γλώσσα τους είναι μια συνηθισμένη διαδικασία για την εμφάνιση και ανάπτυξη των εθνικών γραφών²⁶.

Κατά τους νεώτερους χρόνους μαρτυρείται η χρήση των ελληνικών χαρακτήρων όχι μόνο στα караμανλίδικα κείμενα αλλά και στα σλαβικά, βουλγαρικά, αλβανικά και αρμενικά²⁷.

²⁵ Th Menzel “Gagauzlar”, *Islam Ansiklopedisi*, 4, 1945, σ. 706.

²⁶ Το πιο σημαντικό παράδειγμα για το θέμα αυτό είναι η διαδικασία της δημιουργία του κυριλλικού αλφαβήτου. Για τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι Σλάβοι να γράψουν τη γλώσσα τους με ελληνικούς χαρακτήρες βλ. V. Tkadlcik, “Le moine Chrabr et l’origine de l’écriture slave”, *Byzantinoslavica*, 25, 1964, σσ.75-92, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁷ Για μια επισκόπηση αυτών των ξενόγλωσσων κειμένων γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Εραμιστής*, 57, Αθήνα, 1972, σσ.69-103.

Η υιοθέτηση των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου από τους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους της Μικράς Ασίας ανταποκρίνεται σε κάποιες ανάγκες τους, όπως να επικοινωνούν και να εκφράζονται. Γι' αυτούς η μεγάλη δυσκολία που παρουσίαζε το αραβικό αλφάβητο αποτελεί τον βασικό λόγο, όχι όμως και τον μοναδικό που τους ώθησε στη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου. Μαζί με αυτά τα Καραμανλίδικα κείμενα που χρησιμοποιούν το ελληνικό αλφάβητο υπάρχουν και κείμενα γραμμένα στην τουρκική γλώσσα με άλλα ξένα αλφάβητα (λατινικό, κυριλλικό, εβραϊκό, αρμενικό)²⁸, εκτός του αραβικού²⁹.

Η αναγκαστική επιβολή της χρήσης της τουρκικής γλώσσας στους Καραμανλήδες που δεν ήξεραν αυτή τη γλώσσα προκάλεσε την αντίδρασή τους με τη διατήρηση του δικού τους αλφάβητου, τα γράμματα του οποίου τούς ήταν γνωστά. Η χρήση αυτού του τρόπου γραφής και στην οθωμανική περίοδο είχε ως αποτέλεσμα την συνέχιση της ύπαρξης παλαιών τουρκικών λέξεων στη γλώσσα των Καραμανλήδων. Γι' αυτό τον λόγο, μερικοί γνωστοί τουρκολόγοι διαπιστώνουν ότι η

²⁸ Αξίζει να επισημάνουμε την ύπαρξη περί των δυο χιλιάδων εγγράφων στα τουρκικά με αρμενικούς χαρακτήρες, ακόμα μην καταγραμμένων, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στην αρχαιακή συλλογή «*Το μουσουλμανικό δικαστήριο της Turtucaia*» της Γενικής Διεύθυνσης των Εθνικών Αρχείων της Ρουμανίας.

²⁹ Για το σύνολο των τουρκικών κειμένων συντεταγμένων με τη βοήθεια άλλων αλφαβήτων, εκτός του αραβικού, χρησιμοποιείται ο γενικός όρος

καραμανλίδικη διάλεκτος αποδίδει τον « καθαρό χαρακτήρα»³⁰ της τούρκικης γλώσσας και αντανακλά «την αληθινή προφορική τούρκικη»³¹.

Η μελέτη των караμανλίδικων κειμένων εξακολουθεί να έχει εξαιρετικά μεγάλη σημασία, ιδιαίτερα για όσους μελετούν είτε την ιστορία της τουρκικής γλώσσας, είτε την ιστορία του ελληνισμού της Μικράς Ασίας.

Κατά καιρούς ένα μεγάλο ερώτημα τέθηκε σχετικά με το κατά πόσον το ελληνικό αλφάβητο μπορεί να αποδώσει με κάποια σχετική ακρίβεια την προφορά της τούρκικης γλώσσας³². Όπως είναι γνωστό το αραβικό αλφάβητο και ύστερα η οθωμανική γραφή³³ στην οποία όλα τα στοιχεία είναι σύμφωνα εκτός από τα τέσσερα που είναι φωνήεντα και σύμφωνα³⁴ μπορεί μεν να αποδώσει με ακρίβεια τους φθόγγους που αφορούν τα σύμφωνα, αδυνατεί όμως στην ακριβή απόδοση των φωνηέντων της τουρκικής. Με τη χρήση του

«Transkriptionstexte».βλ. W. Heffening, *Die Turkischen Transkriptionstexte*, Λειψία, 1941.

³⁰ J. Eckmann, “Anadolu Karamanli Agizlarina...”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1950, σ.165.

³¹ Osman Turan, “Selçuk Devri Vakfiyeleri”, *Bulleten*, XII/45, σ.71.

³² J. Eckmann, ο.π., σ.172.

³³ Η οθωμανική γραφή χρησιμοποίησε εκτός από τα 28 γράμματα του αραβικού αλφαβήτου και τέσσερα γράμματα του περσικού αλφαβήτου για να αποδοθούν οι φθόγγοι [p], [z], [ts], οι οποίοι δεν υπήρχαν στην αραβική.

καραμανλίδικου τρόπου γραφής για την τουρκική γλώσσα συμπληρώνεται έτσι μια «αδυναμία» που παρουσιάζει η χρήση του αραβικού αλφάβητου.

Επιπλέον, η ύπαρξη των τονικών συμβόλων στην ελληνική γραφή και η χρήση τους και στην караμανλίδικη γραφή αποτελεί ένα στοιχείο που συνήθως απουσιάζει από τους υπόλοιπους τρόπους μετάφρασης της τουρκικής, γεγονός που ενισχύει τη σημασία που αποκτούν τα караμανλίδικα κείμενα.³⁵

Χωρίς βέβαια να επιχειρήσουμε γλωσσολογική και φιλολογική μελέτη που είναι έργο των ειδικών θεωρήσαμε σκόπιμο όμως να καταχωρίσουμε τις παραπάνω μικρές φιλολογικές παρατηρήσεις για να τονίσουμε την πολύπλευρη σημασία των караμανλίδικων κειμένων.

Το 1718, μετά από 126 χρόνια από την πρώτη προσπάθεια³⁶ εκτύπωσης των κειμένων στην караμανλίδικη γραφή αρχίζει μια πραγματική τυπογραφική παραγωγή του

³⁴ Faruk Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri*, Κωνσταντινούπολη, 1983, σ.25. Επίσης βλ. και Mihai Maxim, *Limba turco-osmana*, Βουκουρέστι, 1996, σ.36.

³⁵ G. Ruquett, *The accent problem in Turkish*, Λειψία, 1927, σ.42.

³⁶ Βλ. S. Sallaville, E. Dallegio, *ο.π.*, τομ. Α'(1584-1850), Αθήνα, 1958, σ. 17. Επίσης βλ. E. Balta, *Karamanlidika. Nouvelles aditions et complements.I.*, Αθήνα, 1997, σ. 249.

καραμανλίδικου βιβλίου η οποία διαρκεί μέχρι την τρίτη δεκαετία του εικοστού αιώνα.³⁷

Και οι Καραμανλήδες, όπως και οι Γκαγκαούζοι παρέμειναν τελείως ξένοι προς την τουρκική φιλολογία. Στους κόλπους των Γκαγκαούζων αναπτύχθηκε μια πλούσια δημόσια προφορική λογοτεχνία απαρτιζόμενη από λαϊκά ποιήματα, τραγούδια (*mani, türkü*), παροιμίες (*söleis*), ανέκδοτα (*fikra*), παραμύθια (*maral*), αινίγματα (*bilmeydze*) τα οποία μεταδόθηκαν από στόμα σε στόμα, από γενεά σε γενεά.

Στο χώρο των Βαλκανίων οι συνέπειες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας και το φυσικό της επακόλουθο, η διακοπή της караμανλίδικης τυπογραφικής παραγωγής, δημιούργησαν το κατάλληλο πλαίσιο για την ενίσχυση της διαδικασίας εκρωτισμού των Γκαγκαούζων οι οποίοι σταδιακά θα αρχίσουν να χρησιμοποιούν τους χαρακτήρες του σλαβικού αλφάβητου για να γράφουν «γκαγκαούζικα».

Οι παραπάνω ομοιότητες μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων οι οποίες αναφέρονται στη γλώσσα, στον τρόπο γραφής και στη θρησκεία τους, μπορούν να θεωρηθούν ως θεμελιώδεις αφού με βάση αυτές οι δυο πληθυσμοί χαρακτηρίζονται ως Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι.

³⁷Η τελευταία караμανλίδικη έκδοση είναι «*Προσευχαι υπό Προδρόμου Αμφιλόχου (Πολάτογλου) εξ' Ικονίου*» και χρονολογείται το 1935. Βλ. E. Balta, *ο.π.*, σ.148.

Εκτός από αυτά τα κοινά στοιχεία μεταξύ των δυο πληθυσμών διαπιστώνουμε και άλλες ομοιότητες σε σχέση με τον τρόπο της καθημερινής ζωής, τις οποίες δεν συναντάμε αποκλειστικά και μόνο στους Καραμανλήδες και στους Γκαγκαούζους αλλά και ανάμεσα στους κάτοικους άλλων περιοχών. Αυτές οι ομοιότητες αναφέρονται στο ότι:

δ). οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι έπαιρναν τον τίτλο του Χατζή. Η χρήση του όρου αυτού από κάποιον αποτελούσε την αδιαμφισβήτητη απόδειξη της επίσκεψής του στα Ιεροσόλυμα ή στο Άγιο Όρος. Η απόκτηση του τίτλου του «Χατζή» αποδεικνύει μάλιστα την εκπλήρωση μιας ηθικής και θρησκευτικής επιθυμίας του Χριστιανού για να επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του. Με την πραγματοποίηση της επιθυμίας αυτής και κατά συνέπεια την απόκτηση του τίτλου του «Χατζή» ο προσκυνητής αποκτούσε και μεγάλο σεβασμό από τα άλλα μέλη της κοινότητας.

Το γεγονός ότι οι Καραμανλήδες συνήθιζαν να παίρνουν τον τίτλο του «Χατζή» φαίνεται από τη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται αυτός ο όρος στο περιεχόμενο των καραμανλίδικων επιγραφών. Έτσι, για παράδειγμα, στις επιτύμβιες πλάκες σε καραμανλίδικη γραφή στο νεκροταφείο του μοναστηριού της Ζωοδόχου Πηγής της

Κωνσταντινούπολης³⁸ συναντάμε σκαλισμένα ονόματα όπως: Χατζή Ιακώβ, Χατζή Σάββας, Χατζή Πρόδρομος, Χατζή Πότος³⁹, κ. α.

Τη συνήθεια απόκτησης αυτού του τίτλου διαπιστώνουμε και στους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας. Εδώ, όπως επιβεβαιώνεται από τις καραμανλίδικες επιγραφές, συναντούμε ονόματα⁴⁰ Χατζή Δημήτρης, Χατζή Πρόδρομος, κ.α.

Το προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα, στο Άγιο Όρος, στα διάφορα άλλα μοναστήρια αποτελούσε μια άγια πράξη και για τους Γκαγκαούζους. Και γι' αυτούς δεν υπήρχε μεγαλύτερη επιθυμία από το να πραγματοποιήσουν το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Μόνο το ταξίδι αυτό έδινε το δικαίωμα σ' αυτόν που το έχει πραγματοποιήσει να πάρει τον τίτλο του «Χατζή». Οι Γκαγκαούζοι ονομάζουν τα Ιεροσόλυμα

³⁸ R. Clogg, "Some of karamanlidika inscriptions from the monastery of Zoodokhos Pigi, Balikli, Istanbul", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4, 1978, σ.55-67.

³⁹ Για όλα αυτά τα ονόματα βλ. R. Clogg, *ο.π.*, σσ.62-67 και Αναστάσιος Ιορδανόγλου, «Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχος Πηγή», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1, 1981, Θεσσαλονίκη, σσ.64-93. Επίσης για τη χρήση του ονόματος «Πότος» ανάμεσα στους Καραμανλήδες βλ. και τη μελέτη του D. Theodoridis, "Karamanlica Bodos şahıs adı hakkında", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi*, 9, 1959, σσ. 111-112.

⁴⁰ Για τις καραμανλίδικες επιγραφές της Μικράς Ασίας βλ. Eyice Semavi, "Anadolu' da "Karamanlica" kitabeler (Grek harfleri ile Türkçe kitabeler)", *Bellekten*, 39, 1975, σσ.25-48.

«Χατζηλίκ»⁴¹ και το Άγιον Όρος «Aynaroz», δηλαδή «Άγιο Κήπο»⁴².

Εν όψει της έναρξης του προσκυνήματος οι Γκαγκαούζοι έκαναν προετοιμασίες όπως ακριβώς για μια μεγάλη γιορτή, σαν για «το δεύτερο Πάσχα».⁴³

Σχετικά με αυτές τις προετοιμασίες των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας ο Mihail Ciachir γράφει «πριν να ξεκινήσουν προς τους Αγίους Τόπους όλοι οι προσκυνητές συγκεντρώνονται στην εκκλησία για να λάβουν την ευλογία για ένα επιτυχές ταξίδι. Αφού προσκυνούσαν στην εκκλησία αποχαιρετούσαν τους συγγενείς, τους γείτονες, τους συγχωριανούς τους οι οποίοι τούς συνοδεύουν μέχρι στα σύνορα του χωριού.

Όταν οι προσκυνητές γύριζαν πίσω στα χώρια τους από τα Ιεροσόλυμα ως «Χατζήδες», όλοι οι φίλοι τους μαζί με όλους τους συγχωριανούς τούς έκαναν θερμή υποδοχή. Άλλη μια ακολουθεί στην εκκλησία του χωριού εκεί που ο ιερέας υποδέχεται το «Χατζή» με τον Άγιο Σταυρό και με άγιασμα. Έπειτα, οι συγχωριανοί περιβάλλουν τον «Χατζή», τον συγχαίρουν για τον καινούργιο του τίτλο και τον συνοδεύουν μέχρι στο σπίτι του. Φτάνοντας σπίτι ο «Χατζής» αρχίζει να

⁴¹ Την ίδια ονομασία χρησιμοποιούσαν και οι Καραμανλήδες από τη Μικρά Ασία. Γι' αυτό το θέμα βλ. Ν. Β. Δεληγιάννης, «Το Χατζηλίκι στα Κουβούκλια Παρούσης», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 2, 1939, σσ.400-420.

⁴² M.Ciachir, *Istoria Gagauzilor din Basarabia*, Κισινέβ, 1933, σ.18.

⁴³ ίδιος, *ο.π.*

χαρίζει στους ανθρώπους που τον έχουν συνοδέψει διάφορα ιερά πράγματα τα οποία έφερε από τα Ιεροσόλυμα. Και στην εκκλησία του χωριού τους, οι «Χατζήδες» χάριζαν αγιογραφίες, σημαίες, σταυρούς από ξύλο κυπαρισσιού από τους άγιους τόπους που πέρασαν.

Την επόμενη μέρα, οι πλουσιότεροι άνθρωποι του χωριού προσκαλούν σπίτι τους τον «Χατζή» για «να τους εκμυστηρευτεί και να τους διηγηθεί όσα άκουσε και είδε στο δρόμο του προς τα Ιεροσόλυμα.»⁴⁴. Αυτή η στιγμή ήταν μια καλή ευκαιρία για να ανταλλάξουν διάφορες απόψεις σχετικά με τα τελευταία ιστορικά, θρησκευτικά, ακόμη και πολιτικά γεγονότα.

Για να αποδείξει ότι πράγματι είχε πάει στο Ιεροσόλυμα ο «Χατζής» έφερε ένα γράμμα από το προσκύνημα του που του έδιδε το Πατριαρχείο στα Ιεροσόλυμα με τη σφραγίδα και με την υπογραφή του Πατριάρχη.⁴⁵

Αξίζει να σημειώσουμε ότι, πολλές φορές, στο ταξίδι τους προς τα Ιεροσόλυμα μερικοί από τους προσκυνητές επισκέπτονταν και διάφορα μοναστήρια του Αγίου Όρους.⁴⁶

Η προέλευση της συνήθειας των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων να επισκέπτονται τα Ιεροσόλυμα, το Άγιον Όρος και διάφορα άλλα μοναστήρια παρουσιάζει ομοιότητες με

⁴⁴Mihail Ciachir, “Religiozitatea gagauzilor”, εφημερίδα «Viata Basarabiei», αριθ. φυλ.1, έτος 1935, σσ.2-3.

⁴⁵ *Ο.π.*, σ.3.

την αντίστοιχη συνήθεια των Μουσουλμάνων. Και οι αυτοί παίρνουν τον τίτλο του «Χατζή» μετά την πραγματοποίηση της επίσκεψης τους στις δυο ιερές μωαμεθανικές πόλεις, τη Μέκκα και τη Μεδίνα.

Αυτή η επίδραση είναι η συνισταμένη αφενός της μακράς επιβίωσης των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων υπό την κυριαρχία των Τούρκων και αφετέρου της πίεσης που ασκούσε η διαδικασία εξισλαμισμού και εκτουρκισμού πάνω σ' αυτούς τους πληθυσμούς.

Η διασταύρωση των πληροφοριών διάφορων πηγών που αφορούν στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς (καραμανλίδικες επιγραφές των επιτύμβιων στηλών, των διάφορων εκκλησιαστικών αντικειμένων⁴⁷, караμανλідика βιβλία, κ. α.) μας αποκαλύπτει και άλλες ομοιότητες μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων οι οποίες ταυτόχρονα αποτελούν κοινά στοιχεία ανάμεσα σ' αυτούς τους δυο πληθυσμούς και στους Τούρκους. Αυτές οι ομοιότητες δεν είναι τίποτα άλλο παρά μόνο η σφραγίδα που κατά καιρούς η διαδικασία εκτουρκισμού άφηγε πάνω όχι μόνο στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους αλλά και στους άλλους πληθυσμούς των Βαλκανίων. Έτσι διαπιστώνουμε ότι:

ε) Τα ονόματα των Καραμανλήδων και των Γκαγκαούζων ήταν ελληνικά, ενώ τα επίθετά τους συνήθως ήταν τούρκικα και τελείωναν

⁴⁶ Ο.π.

σε κατάληξη «-ογλου». Οι караμανλίδικες επιγραφές από τις επιτύμβιες πλάκες του νεκροταφείου της Μονής της Ζωοδόχου Πηγής της караμανλίδικης κοινότητας της Κωνσταντινουπόλεως διατήρησαν ονόματα όπως Πρόδρομος Κούρτογλου⁴⁸, Γεώργιος Μουράτογλου,⁴⁹ κ.α. Το ίδιο φαινόμενο σχηματισμού ονοματεπώνυμου ξαναβρίσκεται στο περιεχόμενο διάφορων караμανλίδικων βιβλίων. Έτσι, εδώ μπορούμε να συναντήσουμε επίθετα ως Πολάτογλου⁵⁰, Κοσμάογλου⁵¹, Χατζή Ασλάνογλου⁵².

Την ίδια ύπαρξη των ελληνικών ονομάτων συνοδευόμενων από τουρκικά επίθετα που σχηματίζονται με την τελική κατάληξη «-ογλου» διαπιστώνουμε και στους Γκαγκαούζους⁵³ (π. χ. Μιχαήλ Γουμπόγλου⁵⁴).

στ) *Οι Γκαγκαούζοι και οι Καραμανλήδες διατηρούν και χρησιμοποιούν το όνομα του «Allah».*

⁴⁷ Π. χ. η караμανλίδικη επιγραφή πίσω σ' ένα σταυρό από τη Μονή των Φλαβιανών (Ζιντζίνδερε) Καισαρείας της Καππαδοκίας. Για την ίδια επιγραφή βλ. και Richard Clogg, "Some karamanlidika...", ο.π., σ.66.

⁴⁸ Ο.π., σ.63

⁴⁹ Ο.π., σ.64.

⁵⁰ S. Sallaville, E. Dalleggio, ο.π., τόμ Α', σ. 217. Σχετικά με διάφορα ονοματεπώνυμα των Καραμανλήδων της Μικράς Ασίας βλ. και Mehmet Erozt, ο.π., σ. 51-63.

⁵¹ S. Sallaville, E. Dalleggio, ο.π., σ.234.

⁵² Ο.π., σ. 278.

⁵³ Για το θέμα αυτό βλ. .G. Doerfer, "Die Gagausische Literature", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, τομ. Β', 1964, σ. 835.

⁵⁴ Γνωστός Ρουμάνος τουρκολόγος με γκαγκαουζική καταγωγή.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι άλλοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί των Βαλκανίων, οι Σλάβοι, οι Έλληνες, οι Ρουμάνοι διατηρούσαν κατά καιρούς τους όρους «Boje», «Θεός» και «Domn» ή «Dumnezeu», ενώ οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι συνέχιζαν να χρησιμοποιούν τον αντίστοιχο μουσουλμανικό όρο του «Allah» χωρίς διάκριση του τόπου εγκατάστασης τους, είτε ήταν στη Μικρά Ασία, είτε ήταν στο βαλκανικό χώρο.

Εκφράσεις όπως «ΑΛΛΑΧ ΡΑΧΜΕΤ ΕΠΙΛΕΣΗΝ!» (Θεέ συγχώρεσέ τον!) και «ΑΛΛΑΧΗΝ ΚΟΥΛΟΥ» (δούλος του Θεού) χρησιμοποιούσαν εξ ίσου και οι Καραμανλήδες και οι Γκαγκαούζοι. Παρόμοιες εκφράσεις εμφανίζονται συχνά στο κείμενο διάφορων καραμανλίδικων επιγραφών⁵⁵ αλλά και στο περιεχόμενο διάφορων εγγράφων⁵⁶ γραμμένων στην καραμανλίδικη μορφή.

Εκτός του ότι οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο του Αλλάχ, ως απόδειξη της μικρασιατικής τους κληρονομιάς μπορούμε να παρατηρήσουμε

ζ) Την διατήρηση από τους Γκαγκαούζους και από τους Καραμανλήδες του εθίμου των θυσιών (κουρμπανιών) ζώων και

⁵⁵ Για την εμφάνιση των δυο ενδεικτικών εκφράσεων στις καραμανλιδικές επιγραφές βλ. R. Clogg, “Some karamanlidika...”, ο.π., σ.62 και 64. Επίσης βλ. Α. Ιορδανόγλου, «Καραμανλιδικές επιγραφές ...», ο.π., σ.77.

⁵⁶ C.V. Turcitu, “Documentele Karamanice din Romania”, *Hrisovul*, IV-V, 1999, σ.141.

πουλερικών. Αυτό το έθιμο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες και με τα κουρμπάνια των Τούρκων⁵⁷.

Πολύ γνωστό είναι το έθιμο της θυσίας πουλερικών που ελάμβανε χώρα στις 3 Νοέμβριου στο Ζιντζίντερε Καισαρείας μπροστά στον μικρό ναό του Άγιου Γεωργίου, «Αηγιώρ».⁵⁸ Κατά την προφορική παράδοση, θυσιάζονταν άγρια ή ήμερα περιστέρια, καίγοντάς τα εντός του κουφώματος των κενών στηλών. Ο Ιωάννης Κάλφογλου αναφέρει περί θυσίας και άλλων ζώων⁵⁹ στο Ζιντζίντερε ενώ αργότερα ο Εμμανουήλ Τσαλίκογλου γράφει ότι «οι γονείς μου και οι άλλοι συγχωριανοί μου ομιλούν περί θυσιών μόνο πουλερικών. Δεν αποκλείεται όμως στα παλαιότερα χρόνια να προέβαιναν και στην θυσία αρνιών, προβάτων κλπ.»⁶⁰

Στους Γκαγκαούζους διαπιστώνουμε την ύπαρξη των πέντε τύπων κουρμπανιών.⁶¹ Έτσι, διακρίνουμε:

α) το κουρμπάνι υγείας και αφθονίας ή το κουρμπάνι κατ' αίτηση. Αυτά τα κουρμπάνια οργανωνόταν συνήθως στις παραμονές μιας μεγάλης θρησκευτικής γιορτής ή μιας οικογενειακής εορτής. Σε αυτή την περίπτωση οι Γκαγκαούζοι θυσίαζαν αρνιά. Πριν το

⁵⁷ Baydar Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve anıları*, Κωνσταντινούπολη, 1968, σ.154.

⁵⁸ Εμμ. Τσαλίκογλου, «Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζίντερε) Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΙΕ', 1972, σ. 139.

⁵⁹ Ιωάννης Κάλφογλου, *Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστήρι γιάχοδ Μονή Φαβιανών*, Κωνσταντινούπολη, 1898, σ.39. Πρβλ. Εμμ. Τσαλίκογλου, ο.π. σ.140.

⁶⁰ Εμμ. Τσαλίκογλου, ο.π.

ψήσιμο του κουρμπανιού, το αρνί αγιαζόταν στην αυλή της εκκλησίας εκεί που επρόκειτο να εκτελεστεί και πραγματοποιείτο μια λειτουργία για υγεία και αφθονία αυτού που έφερε το κουρμπάνι. Υπήρχε, επίσης, μια θρησκευτική συνήθεια⁶² ανάμεσα στους Γκαγκαούζους πριν τον γάμο να διαλέγουν για το καινούργιο σπίτι ένα επουράνιο προστάτη και κάθε χρόνο την ημέρα του οικογενειακού αυτού προστάτη να εκτελούν αυτό το κουρμπάνι.

Τα κουρμπάνια κατ' αίτηση εκτελούνταν με ιδιαίτερη τελετή στην ημέρα του Άγιου Γεωργίου. Σύμφωνα με την γκαγκαουζική παράδοση ο Άγιος Γεώργιος ήταν ο προστάτης των κοπαδιών και στο πλαίσιο αυτό, το έθιμο της θυσίας αρνιών αποτελεί μέρος της προγονικής ποιμενικής κληρονομιάς αυτού του πληθυσμού.

α) τα κοινοτικά κουρμπάνια. Αυτά λάμβαναν χώρα στις περιπτώσεις επιδημιών σ' ένα γκαγκαούζικο χωριό και εκτελούνταν για τη θεραπεία των ασθενών. Σ' αυτά τα κουρμπάνια δεν θυσιάζαν αρνιά αλλά μοσχάρια. Οι τελετές γίνονταν είτε στην αυλή της εκκλησίας, είτε στην κεντρική πλατεία του χωριού.

β) το κουρμπάνι «Allahlik» δηλαδή αφιερωμένος του Θεού. Αυτό το είδος κουρμπανιού πραγματοποιούσαν μόνο όσοι είχαν μεγάλα κοπάδια προβάτων. Στην περίπτωση αυτή το αρνί δεν θυσιάζεται αλλά φροντίζεται να μεγαλώσει για να γίνει το κριάρι του κοπαδιού. Από το μαλλί του κάθε χρόνο πλέκεται ένα ύφασμα το

⁶¹ Mihail Ceachir, "Obiceiuri religioase ale Gagauzilor", εφημερίδα «Viata Basarabiei», 6, 1934, σσ.1-4.

οποίο χρησιμοποιείται από κάθε οικογένεια στο σκέπασμα του προζυμιού ψωμιού.

γ) τα κουρμπάνια φιλανθρωπίας. Και στην περίπτωση αυτή το κουρμπάνι δεν θυσιάζεται αλλά χαρίζεται ζωντανό στους φτωχούς για «tamazlık»⁶³ (για πολλαπλασιασμό).

δ) τα κουρμπάνια έκτισης ή άφεσης των αμαρτιών. Αυτές οι θυσίες γίνονταν συνήθως στα διάφορα φημισμένα μοναστήρια.

Η λιτανεία όλων των ειδών κουρμπανιών αποτελεί «την ολομελή εκδήλωση της κοινωνικής αλληλεγγύης»⁶⁴ που επικρατεί στους κόλπους της γκαγκαουζικής κοινότητας.

Εκτός από τα παραπάνω γλωσσολογικά και θρησκευτικά κοινά στοιχεία των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων ο τρόπος της καθημερινής τους ζωής αποκαλύπτει και άλλες κοινές συνήθειες όπως:

η) *Η χρήση των πηγαδιών για τη διατήρηση κρεάτων, σουτζουκιών, παστοურμάδων.*

Οι Γκαγκαούζοι είχαν πηγάδια για σιτηρά, για πατάτες, για ρεπάνια, κ. α.⁶⁵ Ταυτόχρονα, γνωρίζουμε ότι οι Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας άνοιγαν σπίτια, εκκλησίες, συνοικίες ολόκληρες κάτω από τη γη στην Καππαδοκία που υδρεύονταν από πηγάδια.

⁶² Ο.π., σ.2.

⁶³ Ο.π., σ.3.

⁶⁴ Ο.π., σ.4.

⁶⁵ Αναστάσιος Ιορδανόγλου, «Οι Γκαγκαούζοι...», ο.π., σ.406.

Εκτός από καταφύγια, αυτές οι υπόγειες κατοικίες χρησίμευαν για αποθήκες όπου διατηρούσαν κρασιά, φρούτα, τυριά, κ. α.⁶⁶.

θ) *Οι Γκαγκαούζοι και οι Καραμανλήδες ασχολούνται με τη γεωργία, κτηνοτροφία, μεταξοσκωληκοτροφία.* Εξαιτίας της παραθαλάσσιας περιοχής που ήταν εγκαταστημένοι οι Γκαγκαούζοι επιδόθηκαν και στην αλιεία⁶⁷.

ι) *Τα διάφορα φαγητά (τουρσιά, το πετιμέζι από ζαχαροκάλαμο, κ. α.) και οι διάφοροι χοροί στα πανηγύρια, γιορτές γάμους είναι τα ίδια και στους Γκαγκαούζους και στους Καραμανλήδες⁶⁸.*

Όλες αυτές οι ομοιότητες προσεγγίζουν τους δυο πληθυσμούς και αποτελούν στοιχεία τα οποία επιτρέπουν την ενσωμάτωση και των δυο πληθυσμών στον ίδιο κοινό κορμό των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων.

⁶⁶ Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ, «Οι Ελληνικές κοινότητες στη σύγχρονη Καππαδοκία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1, 1977, σ. 49. Βλ. και Α. Ιορδανόγλου, ο.π., σ.406.

⁶⁷ Th Menzel “Gagauzlar”, *Islam Ansiklopedisi*, 4, 1945, σ. 706.

⁶⁸ Δημήτριος Κτενίδης, «Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θούριου περιφέρειας Διδυμοτείχου», *Θρακικά*, 43 (1969), σ.117.

Εικόνα 14

Απόψεις της ζωής των Γκαγκαούζων της Βεσσαραβίας το 19^ο αιώνα

Гагаузское население на территории Бессарабии в XIX веке

Группы этноса, проживавшие на территории Бессарабии, но не включавшиеся в состав населения

В 1859 году население Бессарабии составляло 1,5 млн человек. По статистике 1859 года население Бессарабии составляло 1,5 млн человек. По статистике 1859 года население Бессарабии составляло 1,5 млн человек. По статистике 1859 года население Бессарабии составляло 1,5 млн человек.

Πηγή:

https://infourok.ruprezentaciya_po_russkomprezentaciya_po_istorii_na_temu_etchicheskie_menshinstva_bessarabii_v_xix-299731.h

Εικόνα 15

Λαογραφική εκδήλωση: το Γκαγκαούζικο χορό στο Κομράτ της Βεσσαραβίας το ΙΘ΄ αιώνα

Πηγή:

Κεντρικά Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Συλλογή *Mihail Guboglu*, φάκελος 2236, σ. 45.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπεράσματα

Με μια γενική ματιά στην συνολική εικόνα των Τουρκόφωνων Ορθοδόξων πληθυσμών διαπιστώνουμε ότι στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται:

-μια διασπορά των Μικρασιατικών πληθυσμών, των Καραμανλήδων, η οποία αποτελείται από ατομικά στοιχεία (κυρίως, εμπόρους).

-μικρές και διασκορπισμένες πληθυσμιακές κοινότητες, κυρίως αγροτικές, ομάδες (οι Γκαγκαούζοι).

Η ανακάλυψη καραμανλήδικου αρχειακού υλικού στις αποθήκες των Ρουμανικών Αρχείων, αποτέλεσε το σημείο ενασχόλησης μας με την καραμανλήδικη γραμματεία και, γενικότερα,, με τη μελέτη των Τουρκόφωνων Ορθοδόξων πληθυσμών. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ρουμανική ιστοριογραφία μόνο ο Nicolae Iorga αναφέρει την παρουσία στις Ρουμανικές Χώρες, μεταξύ άλλων εμπόρων, και των Καραμανλήδων της Μικράς Ασίας, χωρίς όμως να υποσημειώνει την ιστορική πηγή της πληροφορίας που παραθέτει. Η αξιοποίηση στις σελίδες της παρούσας εργασίας αυτού του ανέκδοτου αρχειακού υλικού, όχι μόνο επιβεβαιώνει την άποψη του Iorga σχετικά με την παρουσία των Καραμανλήδων στις Ρουμανικές Χώρες αλλά, εξαιτίας της

ιδιαιτερότητα των εμπορικών δραστηριοτήτων τους, μετατρέπει τους Καραμανλήδες αυτούς σε φορείς της παραδοσιακής μικρασιατικής κληρονομιάς και των Ορθοδόξων αξιών.

Λόγω της κινητικότητας που επιβάλλεται από τις εμπορικές δραστηριότητες, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ότι οι Καραμανλήδες των Βαλκανίων βρέθηκαν σε αυτό τον γεωγραφικό χώρο σε επαφή με τον άλλο Τουρκόφωνο Ορθόδοξο πληθυσμό, τους Γκαγκαούζους. Προς αυτή την κατεύθυνση ενδεικτική είναι η ύπαρξη στα Γενικά Αρχεία της Ρουμανίας ενός χειρόγραφου αντιγράφου του έργου *Διβάνι* του Δημητρίου Καντεμίρη, γραμμένου το 1826 στη μονή Μπουζάου που περιέχει, στις τελευταίες σελίδες του, περιλήψεις του βιβλίου σε διάφορα *Transkriptionstexte*: ρουμανικά με ελληνικούς χαρακτήρες, τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες (καραμανλίδικα), αλλά και εβραϊκά με κυριλλικούς χαρακτήρες¹. Αυτό εξηγείται από την κοντινή απόσταση του Μπουζάου από τις περιοχές της Βεσσαραβίας όπου ζούσαν οι μικρές κοινότητες των Γκαγκαούζων και των Εβραίων οι οποίες υποτίθεται ότι χρησιμοποιούσαν αυτό τον τρόπο γραφής.

¹ Victor-Claudiu Turcitu, "A hand-written copy of the work "*Divan, or the quarrel between Wiseman and the world* (with Ottoman Turkish) in the national archives of Romania", *Revista Arhivelor* 4 (2006), σσ. 134-142.

Ταυτοχρόνως, το αρχαικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί μια σημαντική πηγή για την διερεύνηση της γλώσσας των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων. Με βάση αυτό, φαίνεται ότι σε σύγκριση με τα τυπωμένα Καραμανλίδικα, τα χειρόγραφα κείμενα που είναι γραμμένα στην караμανλήδικη γραφή αποδίδουν καλύτερα την προφορά της τουρκικής γλώσσας, μαρτυρώντας τις γλωσσικές επιρροές από βαλκανικές γλώσσες άλλων πληθυσμών με τους οποίους οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι ήρθαν κατά καιρούς σε επαφή.

Τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα του 19^{ου} αιώνα, κυρίως οι σύγχρονοι με την υπό διερεύνηση περίοδο ρωσο-τουρκικοί πόλεμοι, η διατήρηση του χριστιανικού χαρακτήρα των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων διευκόλυναν τη δημιουργία επικοινωνιακών γεφυρών μεταξύ των δυο πληθυσμών και των άλλων Ορθοδόξων του Οθωμανικού Ορθοδόξου μιλέτ.

Θεωρήσαμε σκόπιμο να εκθέσουμε τις θεωρίες για την καταγωγή των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων και να τις παρουσιάσουμε έτσι όπως διατυπώθηκαν στην διεθνή ιστοριογραφία ώστε να μπορέσουν να ελεγχθούν βάσει του πρωτογενούς υλικού που αναφέρει η παρούσα διατριβή.

Για την κωνσταντινουπολίτικη κοινότητα των Καραμανλήδων, η Καραμανλίδικη γραμματεία, η εκκλησία και

το εμπόριο αποτελούν συστατικά στοιχεία της πολιτισμικής και συνολικής ταυτότητας. Το ίδιο ισχύει και για την ταυτότητα των Τουρκόφωνων Ορθόδοξων των Βαλκανίων, όπως ελπίζω να έχει γίνει σαφές από όσες μαρτυρίες εκθέσαμε στο σώμα αυτής της εργασίας.

Πέρα από τα κοινά εθνογλωσσικά και λαογραφικά στοιχεία μεταξύ των Γκαγκαούζων και των Καραμανλήδων των Βαλκανίων του 19^{ου} αιώνα, στο σώμα της εργασίας, καταβάλαμε προσπάθειες να εντοπιστούμε και να προβάλουμε και τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα των δυο Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών.

Εντάσσοντας το επιχείρημά μας σε μια ανάλυση η οποία λειτούργησε ως «καθρέφτη» των δυο Τουρκόφωνων Ορθόδοξων πληθυσμών που συναντήσαμε στον βαλκανικό χώρο κατά το 19^ο αιώνα, διαπιστώνουμε βασιμότητα της άποψης ότι η σημερινή επιδίωξη της αναγνώρισης της διαφορετικότητας στις βαλκανικές κοινωνίες αποτελεί πλέον προϋπόθεση για την εξασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης και την ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών. Ένα πρώτο σχετικό βήμα θα μπορούσε να θεωρηθεί η εμφάνιση και η αναγνώριση της διακριτής ιστορικής υποστάσεως των δύο Τουρκόφωνων Ορθόδοξων κοινοτήτων που μελετήσαμε σ' αυτή την εργασία. Τέλος, πιστεύουμε ότι, ταυτόχρονα με μια διεπιστημονική προσέγγιση, η ανακάλυψη και άλλων αρχειακών πηγών σε караμανλίδικη μορφή θα επιτρέψει στο

παρόν διάβημά μας να προσλάβει μελλοντικά ευρύτερες διαστάσεις ως προς την προαγωγή της κατανόησης του συγκεκριμένου θέματος και των ιστορικών του συμφραζομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Εθνικά Κεντρικά Ιστορικά Αρχεία της Ρουμανίας, Βουκουρέστι,
Συλλογή Ιστορικά Έγγραφα

Εθνικά Κεντρικά Ιστορικά Αρχεία της Ρουμανίας, Βουκουρέστι,
Συλλογή Mihail Guboglu

Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Γαλατσίου, *Συλλογή
Ιστορικά Έγγραφα*

Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Παράρτημα Ραμνικου-Βαλτζέα,
Συλλογή Ιστορικά Έγγραφα

ΒΙΒΛΙΑ, ΑΡΘΡΑ, ΜΕΛΕΤΕΣ

Ανεστίδης Σταύρος, «Από το αρχείο του Κέντρου
Μικρασιατικών Σπουδών, Μιχαήλ Εμμανουηλίδης,
Εξέχοντες Αιολείς Ιεράρχαι. Γερμανός Καραβαγγελής », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995-1996),
σσ.349-371

Αποστολόπουλος Δ. Φ., «Τρία έγγραφα του Κώδικα Ταβλοσούν
της Καππαδοκίας: 1 αυτοκρατορικό βεράτι και 2
επιστολές του Παΐσιου, Μητροπολίτη Καισαρείας», *Δελτίο
Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977), σσ. 230-234.

Αργυροπούλου Ρ.- Ταμπάκη Α., “Τα ελληνικά προεπαναστατικά
περιοδικά”, *Ευρετήρια Γ΄*, Αθήνα, 1983.

- Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στην Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος} – 15^{ος} αιώνα)*, μτφρ., Κάτιας Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1996.
- Γαβριήλ Ευτυχίος, «Σχετικά με τα Καραμανλίδικα», *Η κάθ' ημάς Ανατολή*, Ε' (2000), σσ. 261-281.
- Γεώργιος Ι., «Το εν Καππαδοκία Νέβσεχρ», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 1 (1938), σσ. 413-425.
- Δεληγιάννης Ν. Β., “Το χατζηλήκι στο Κουβούκλια Προσλύσης”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 2 (1939), σσ. 400-420.
- Διονυσιάτης Θεόκλητος, *Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης, η ζωή και το έργο του, 1749-1809*, Αθήνα, 1959.
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, «Μια ελληνόγλωσση συνθήκη του Χαδήρ Αϊδινόγλου», *Byzantinische Zeitschrift*, 55 (1962), σσ.254-265.
- Ιορδάνογλου Αναστάσιος, «Το Φερτέκι Ικονίου και ένα ανέκδοτο καραμανλήδικο έγγραφο (1837) για τα τυχερά παιγνίδια», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2 (1980), σσ. 211-220.
- Ιορδάνογλου Αναστάσιος, «Μιχαλίτσι και Λοπάδι, δυο οικισμοί της επαρχίας Νικαίας Μικράς Ασίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3 (1989), σσ.23-57.

- Ιορδάνογλου Αναστάσιος, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1994-1995), σσ.391- 409.
- Καλφόγλους Ιωάννης Η., *Ιστορική γεωγραφία της μικρασιατικής Χερσονήσου*, (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Σταύρος Ανεστίδης), Αθήνα, 2002.
- Καραθανάσης Αθανάσιος Ε., *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 2003
- Κατσαρδή-Heřing Όλγα, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστη*, Ι, ΙΙ, Αθήνα, 1986.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, «Η Σπασμωδική συγκριτική Γραμματολογία του Νέου Ελληνισμού και η «γραικοτουρκική» διασκευή του Πολύπαθους του Γρ. Παλαιολόγου», *Δελτίο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995-1996), σσ.125-136.
- Κεχαγιόγλου Γεώργιος, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση από την τουρκική λογοτεχνία (1800)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 97-128.
- Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΣΙ' (1975), σσ.319-323 .
- Κοζαρήδης Χρήστος, *Εμείς οι Γκαγκαουζήδες*, Κομοτηνή, 2009.
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα, 1998.

Κουρουπού Ματούλα, «Ελληνόφωνοι κώδικες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2 (1980), σσ.221-241.

Κουρουπού Ματούλα, «Βιβλιογραφία έντυπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και Συλλόγων, σσ.1842-1922», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10 (1993-1994), σσ.235-288.

Κυριακίδης Π. Στίλπων, «Το έπος του Διγενή και το μυθιστόρημα του Κιόρογλου», *Ελληνικά* 17 (1962), σσ.252-261.

Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, *Η Ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια ,1750-1850.Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα, 1998.

Λάμπρος Σπ., «Όρκος των Μουσουλμάνων προς τους Χριστιανούς», *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1921), σσ.363-366.

Λάμπρος Σπ., «Υπόμνημα περί των Ελληνικών χωρών και εκκλησιών κατά τον 15^ο αιώνα», *Νέος Ελληνομνήμων*, 15 (1930), σσ.336-357.

Λημνίδης Ι. Ιορδάνης, «Περί του Μικρασιάτικου Ιδιώματος» *Απ' Όλα* 7 (1918), σσ.180-193.

Λυκούδης Εμμ. Στ., «Υπόμνημα περί μικράς τίνος του αλφαβήτου μας διαρρυθμίσεως προς απόδοσιν και των κυριότερων ξενικών φθόγγων», *Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών*, 12 (1940), σσ. 1-77.

- Μαμώνη Κυριακή, «Χειρόγραφοι κώδικες της Βιβλιοθήκης της “Εστίας Νέας Σμύρνης”», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 8 (1959), σσ.243-266.
- Μαμώνη Κυριακή, «Το αρχείο του Μικρασιάτικου Συλλόγου “Η Ανατολή”», *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σσ.241-268.
- Μαμώνη Κυριακή, «Ο πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ και η караμανλίδικη μετάφραση της *Ορθόδοξης Διδασκαλίας* του Πλάτωνος Μόσχας από το Παϊσίο Καισαρείας», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989), σσ.129-140.
- Μανάφης Κ.Α. «Ανέκδοτον караμανλιστί σιγίλλιον του Πατριάρχου Γρηγόριου του Ε΄ περί της εν Νεαπόλει (Νεβ-Σεχίρ) Καππαδοκίας Κοινοτικής Σχολής», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σσ.226-256
- Μπαλτά Ευαγγελία, «Οι πρόλογοι των караμανλήδικων βιβλίων- πηγή για την μελέτη της «εθνικής συνείδησης» των Τουρκόφωνων Ορθοδόξων της Μικράς Ασίας», *Μνήμων*, 11 (1987), σσ.225-233.
- Μπαλτά Ευαγγελία, «Το караμανλίδικο έντυπο», *Ιστορικά*, 5 (1988), σσ. 213-228.
- Μπαλτά Ευαγγέλια, «Καραμανλίδικοι κώδικες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989), σσ.201-246.

- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρια, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Εραμιστής*, 57 (1972), σσ. 69-111.
- Παμπούκης Ιορδάνης, «Διγενής ο Κιόρογλου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 19 (1949), σσ.315-322.
- Παμπούκης Ιορδάνης, *Πετερμιζ, ολίγα λέξεις επί της συνθέσεως των θρησκευτικών βιβλίων της τουρκόφωνου ελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα, 1961.
- Παμπούκης Ιορδάνης, «Γενοβέφα Χικιαγεσί», *Μικρασιατική Ηχώ* 53 (Δεκέμβριος 1963), σσ.6-7.
- Παπουλίδης Κ. « Τα χειρόγραφα 167 και 168 του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2(1980), σσ.205-210.
- Πατρινέλης Χρίστοις, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820), Περιλήψεις Μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη, 1994.
- Πετροπούλου Ιωάννα, «Χειρόγραφα πριν το 1922 στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2 (1980), σσ.243-268.
- Πετροπούλου Ιωάννα, «Μανουήλ Γεδεών- Ευγένιος Ιερέυς Η ζωοδόχος Πηγή ή λόγος Περί του Βιβλίου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10 (1993-1994), σσ. 173-203.

- Πετροπούλου Ιωάννα, «Μετονομασίες, Εξαρχαϊσμός, Εθνική ένταξη. Μικρά Ασία (19^{ος} αιώνα)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ.169-188.
- Σαράντη Σ. Ελπινίκη, «Λαογραφικά Σύμμεικτα Μικράς Ασίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 3 (1940), σσ. 328-337.
- Σταυριανός Λ.Σ., *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, μετάφραση Ελένη Δεληβάνη, Ιστορική επιμέλεια Βασίλης Κ. Γούναρης, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Στάθη Πηνελόπη, «Δυο εγκύκλια πατριαρχικά γράμματα στα καραμανλίδικα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σσ.103-132.
- Στάθη Πηνελόπη, «Η θυσία του Αβραάμ στην καραμανλίδικη βιβλιογραφία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 4 (1992), σσ. 161-176.
- Στάθη Πηνελόπη, «Οι περιπέτειες του Πολυπαθούς του Γρηγορίου Παλαιολόγου», *Μνήμων*, 17 (1995), σσ. 131-145.
- Στάθη Πηνελόπη, «Κωνσταντινουπολίτικα Στιχουργήματα. “Η ωραία Μελπομένη και ο διπρόσωπος εραστής Νικολάκης”», *Ο Εραμιστής*, 21 (1997), σσ.252-265.
- Στασινοπούλου Μαρία Α., “Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων των 18^ο και 19^ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών

- ιστοριογραφιών”, στο *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, τ.28, Αθήνα, 2005, σσ.57-83.
- Ταρίνας Στρατής, «Ευαγγελινός Μισσηλίδης, ο μεγάλος δημιουργός των караμανλίδικων εκδόσεων», *Συλλογές*, Μάρτιος (1990), σσ. 176-179.
- Ταρίνας Στράτης, «Καραμανλίδικες εκδόσεις του Ευαγγελινού Μισσηλίδη», *Συλλογές*, Φεβρουάριος, 1991, σσ.117-125.
- Ταρίνας Στράτης, «Ευαγγελινός Μισσηλίδης. Το εκδοτικό του έργο. Πρώτη αναγραφή αυτοτελών δημοσιευμάτων του», *Η καθ’ ημάς Ανατολή*, 3 (1996), σσ. 299-315.
- Τσαλικόγλου Ι. Εμμ., «Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζίντερε) Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 15 (1972), σσ. 123-159.
- Τσούρκα-Παπαστάθη Δέσποινα, *Ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας (1636-1848)*, Θεσσαλονίκη, 1994
- Φάλμπος Φ. Κ., «Συμβουλή στη Συμυρναϊκή Βιβλιογραφία», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13 (1967), σσ.401-434.
- Φάλμπος Φ. Κ., «Η Γενοβέφα στα Καραμανλίδικα», *Μικρασιατική Ηχώ*, 51 (1963), σσ.98-117.
- Φάλμπος Φ. Κ. , «Η τουρκόφωνη Ελληνική Φιλολογία», *Μικρασιατική Ηχώ*, 61 (1964) , σσ.57-65.

- Φάλμπος Φ.Κ., *Σμυρναϊκά Μελετήματα*, Αθήνα, 1980, σσ. 147-153.
- Φωτιάδης Ε. Π., «Τουρκόφωνα ελληνικά βιβλία», *Ελληνικά*, 4 (1931), σσ. 493-495.
- Χασιώτης Ιωάννης, *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 2006
- Χατζηδάκη Ευγ., «Χριστιανικές επιγραφές Μικράς Ασίας και Πόντου στο Μουσείο Μπενάκη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 8 (1959), σσ.33-80.
- Χατζηδήμος Δ. Αθ., «Σμυρναϊκή βιβλιογραφία», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 4 (1948), σσ.340-410.
- Χουδαβερδόγλου- Θεόδοτος Σ.Α., «Εκτενούσα φιλολογία», *Απ' Όλα* 18(1918), σσ.27-35.
- Χουδαβερδόγλου-Θεόδοτος Σ.Α., «Η τουρκόφωνος Ελληνική Φιλολογία 1453-1924», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 6(1930), σσ.299-307.
- Anhegger Robert, “Evangelinos Misailidis’in Temşa Dünya adlı kitabı ve Türkçe Konuşan Ortodokslar sorunu”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul 23-28 Eylül, 1985, Tebliğler., II, Türk Edebiyatı*, τ.1, σσ. 15-24.

- Anhegger Robert, “Hurufumuz Yunanaca. Ein Beitrag zur Kenntnis der karamanischen Literatur”, *Anatolica*, 7 (1979-1980), σσ.157-202.
- Anhegger Robert, “Karamanlı Türkçesi”, *Aynı Dergi*, 4 (1984), σσ.35-42.
- Anhegger Robert, “Nachtrage zu Hurufumuz Yunanca”, *Anatolica*, 10 (1983), σσ.149-164.
- Anhegger Robert, “Temaşa-i Dünya ve Cefakar ü Cefakeş üzerine”, R. Anhegger, V.Günyol, *Evangelinos Misailidis, Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakar u Cefakeş)*, 2ⁿ έκδοση, Istanbul, 1988, σσ. 643-664.
- Anhegger Robert, “Evangelinos ve Türkçe konuşan dindaşları”, *Tarih ve Toplum*, 50 (1988), σσ. 9-12.
- Arbore Al., “Characterul etnografic al Dobrogei sudice (din epoca turcească până la 1913), *Analele Dobrogei*, 8 (1938), σσ.24-41.
- Arvanitakis G., *Les reliques d'un monde disparu*, Αθήνα, 1930.
- Babuška Mihaela, “Considerații privind originea și evoluția istorică a găgăuzilor”, *Caietele Laboratorului de studii turco-otomane*, 2(1993), Βουκουρέστι, σσ.7-16.
- Balaceff G.D., *Imparatul Constantin al-VIII-lea Paleologul si statul oguzilor de pe tarmul Marii negre*, Ιάσιο, 1941.
- Balta Evangelia, *Karamanlidika, XX siècles; Bibliographie analytique*, Αθήνα, 1987.

- Balta Evangelia, *Karamanlidika, Additions (1584-1900), bibliographie analytique*, Αθήνα, 1987.
- Balta Evangelia, “Karamanlıca Basılı Eserleri”, *Tarih ve Toplum*, 11/62 (1989), σσ. 121-123.
- Balta Evangelia, “Nouvelles Additions et Compléments”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8 (1990-1991), σσ.143-169.
- Balta Evangelia, “*I Areti*. Revue Micrasiatique illustrée, parue en 1912”, *Η καθ’ημάς Ανατολή*, 3 (1996), σσ. 71-115.
- Balta Evangelia, “Une revue gréco-karamanlie à la veille des Guerres balkaniques”, *Journal of Turkish Studies*, 20 (1996), σσ.188-207.
- Balta Evangelia, *Nouvelle Additions et Compléments*, I, Αθήνα, 1997.
- Balta Evangelia, “Periodisation et typologie de la production des livres karamanli”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 129-153.
- Barth Frederik, «Ethnic Groups and Boundaries», στο John Hutchinson, Anthony D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, 1996, σσ.75-83.
- Behar Cem, “Türk Musikisinin Tarihi Kaynaklarından: Karamanlıca Yayınlar”, *Müteferrika*; 2 (1994), σσ.39-52.

- Berkol Bülent, “133 yıl önce yunan harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe çevirisi”, *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Sosyoloji Konferansları. 25. Kitap*, İstanbul, 1986, σσ.135-158.
- Berkol Bülent, “Yunan harfli Türkçe: Karamanlı edebiyatı” *Cumhuriyet*, 5.10.1986.
- Bianu Ioan , N. Hodoş, *Bibliografia românească veche, τ. I.*, Βουκουρέστι, 1944, σσ.281-492
- Boz Sula, “Paleoloğos/ Misailidis/ Favini. Üç isim, bir akrabalık” *Milliyet Sanat Dergisi*, Ιούνιος, 1990, σσ.36-37.
- Caferoğlu A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Κωνσταντινούπολη, 1943.
- Cahen Claude, *Pre-ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history (1071-1330)*, Λονδίνο, 1968, σσ.143-155.
- Camariano Nestor, “L’organization et l’activité culturelle de la compagnie des marchants grecs de Sibiu”, *Balkanica*, Bucureşti, 4 (1943), σσ. 201-241
- Camariano Nestor, “Quelques renseignements sur la vie et l’activité commerciale de l’Epirote Consta Petru en Oltenie (Valachie)”, *Balkan Studies* 2 (1978), Thessaloniki, σσ. 313-326.

- Ciachir Mihail, *Istoria găgăuzilor din Basarabia*, Κισσινέβ, 1933.
- Cicanci Olga, "Le statut juridique et le régime de fonctionnement de la Compagnie de commerce de Braşov", *Revue des Etudes Sud-est Européennes*, 2 (1979), Bucureşti, σσ. 241-250.
- Clogg Richard, "Notes on Some Karamanli Books Printed Before 1850 Now in British Libraries, With Particular Reference to the Bible Translations of the British and Foreign Bible Society", *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13 (1967), σσ.521-563.
- Clogg Richard, "The publication an Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society Before 1850", *The Journal of Ecclesiastical History*, 19 (1968), σσ.171-193.
- Clogg Richard, "A karamanlidika Inscription from Mount Athos (1818)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1 (1975), σσ. 207-210.
- Clogg Richard, "Some Karamanlidika Inscriptions from Monastery of Zoodokhos Pigi, Balıklı, İstanbul", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (1978), σσ. 55-67.
- Clogg Richard, *Anatolica. Studies the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Aldershot, Variorum, 1996.
- Danielopolu- Papacostea C., «Grecs, Roumains, Bulgares et Serbes dans la compagnie grecque de Brasov», *Bulletin*

- d'Association d'Etudes Sud- Est Européennes*, 2 (1972),
σσ. 34-57.
- Dawkins R. M., “Turco-Christian Songs From Asia Minor”,
*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire
Orientale. Mélanges Bidez*, 2 (1984), σσ. 185-206.
- Decei Aurel, *Versiunea turcească a confesiunii patriarhului
Ghenadie II Scholarios scrisă la cererea sultanului
Mehmet II*, Σμπίου, 1940.
- Decei Aurel, “Problema colonizării turcilor selgiucizi în
Dobrogea”, *Relații romano-orientale*, Βουκουρέστι, 1978,
σσ.119-123.
- Deny J., “Le gérontif en -(y)is'in d'après les écrits du moine
Ioannis Hierothéos en Turc des Grecs-orthodoxes
turcophones d'Anatolie”, *Korösi Csoma- Archivum*, 3
(1941), σσ.119-128.
- Deny J. “A propos des tradutions en turc osmanli des textes
religieux chrétiens”, *Die Welt des Islam*, 4 (1955-1956),
σσ. 30-39.
- Dima N., *Bessarabia and Bukovina. The Soviet Romanian
Territorial Dispute*, Νέα Υόρκη, 1982.
- Doertfer G., “Das Krimosmaische”, *Philologie Turcicae
Fundamenta*, 1 (1959), σσ.2-23

- Drimba Vladimir, “Surse romanești pentru dialectologia turcă.”,
Fonetică și dialectologie, IV (1973), Βουκουρέστι,
σσ.172-183.
- Eckmann J., “Karamanlıca –işinli gerundium hakkında”,
Belleten, seri II, 14-15 (1951), σσ. 45-52.
- Eckmann J., “Anadolu Karamanlı Ağızlarına ait araştırmalar, I.
Phonetica” , *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya
Fakültesi Dergisi*, 8 (1950), σσ. 165-200.
- Eckmann J., “Karamanlı Türkçesinde –maca ek şekli”, *Türk Dili
Araştırmaları Belleten*, 1953, σσ. 45-48.
- Eckmann J., “Einige Gerundiale Konstruktion im karamanischen”,
στο J.Eckmann, *Jean Deny Aramağanı*, Άγκυρα, 1958, σσ.
77-83.
- Eckmann J., “Die Karamanische Literatur”, στο L. Bazin,
A.Bombaci, J.Deny, T. Gökbilgin, H. Schel (επιμ.),
Philologiae Turcica Fundamenta, 2 (1964), σσ. 819-835.
- Eckmann J., “Yunan harfli karamanlı imlası hakkında”, στο
H.Eren, T. Halası-Kun (επιμ.), *Türk Dili ve Tarihi
Hakkında Araştırmalar*, Άγκυρα, 1950, σσ. 27-31.
- Eröz Mehmet, *Hıristiyanlaşan Türkler* , Άγκυρα , 1983.
- Eyice Semavi, “Istanbul’ un fetihten önceki σdevre ait eski
eserlerine dair bir kitap hakkında”, *Türk Dili ve Edebiyat
Dergisi*, 5 (1954), σσ. 85-90.

- Eyice Semavi, “Sevérien Sallaville & Eugène Dallegio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs 1584-1850*”, *Belleten*, 26 (1962), σσ. 369-374.
- Eyice Semavi, “Rum harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Nevşehir salnamesi (Yılığı)”, *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi nin Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul 1977, σσ. 77-102.
- Eyice Semavi, “Anadolu’da “Karamanlıca” kitabeler (Grek harfleri ile Türkçe kitabeler)”, *Belleten*, 39 (1975), σ. 25-48, 44 (1980), σσ. 683-695.
- Gilson Hitzgrath Erika, *The Turkish Grammar of Thomas Vaughan, Ottoman-turkish at the End of the VIIth Century According to an English “Transkriptionstext”*, Wiesbaden, 1987.
- Giurescu C. C., “Livres turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768)”, *Revista Istorică Română*, 15 (1945), σσ. 275-286.
- Guboglu Mihail, *Paleografia si diplomatica turco-osmana*, Βουκουρέστι, 1958.
- Güngör Harun, “Karamanlıca (Grek alfabeli Türkçe) bir kitabe”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 3 (1984), σσ. 95-101.
- Güngör Harun, Arhunşah Mustafa, *Gagauz Turkleri. Tarih, dil, folklor ve halk edebiyatı*, Άγκυρα, 1994.

- Halasi-Kun Tibor, “Gennadios Török Hitvallasa”, *Korösi Csoma-Archivum*, I, 1936, σσ. 139-247.
- Halasi-Kun Tibor, “Gennadio’s Turkish Confession of Faith”, *Archivum Ottomanicum*, 12 (1987-1997), σσ. 5-103.
- Halasi-Kun Tibor, “Tanıtmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (1950), σσ.252-260.
- Halkin F., “Acolouthies gréco-turques à l’ usage des Grecs turcophones d’Asie Minor”, *Mémorial Louis Petit. Mélanges d’histoire et d’archeologie byzantines*, Bucarest, 1948, σσ.194-202.
- Hazai G., “Monuments linguistiques osmanlı-turcs en caractères cyrilliques dans les recueils de Bulgarie”, *Acta Orientalia Hungarorum*, 11 (1960), σ. 221-233.
- Hazai G., “A propos d’un changement phonétique dans le moyen-osmanlı”, *Acta Orientalia Hungarorum*, 15 (1962), σσ.147-154.
- Hazai G., “Kiril harfleriyle yazlı bir Türkçe metin üstünde”, *Türk Dili Araştırmaları Belleten*, 1966, σσ.143-155.
- Heffening W., *Die Türkische Transkriptionstexte des Bartholomaeus Giorgievits aus den Jahren 1544-1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Ottomanisch-Türkschen*, Λευσία, 1942.

- Hobsbawm Eric J., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge, 1990, σσ. 46-79.
- Huart Clément, “Notice sur trois ouvrages en turc d’Angora imprimés en caractères grecs”, *Journal Asiatique*, 16 (1900), σσ. 459-477.
- Hudaverdoglou Th., “La Littérature turcophone”, *Actes du IIIe Congrès international des études Byzantines*, Αθήνα, 1932, σσ. 90-92.
- Inalcik Halil, *Istoria imperiului otoman. Epoca clasică*, Βουκουρέστι, 1996.
- Iordanoglu Anastasios, “A karamanlidic Funerary Inscription (1841) in Nicaea (İznik) Museum”, *Balkan Studies*, 19 (1978), σσ.185-192.
- Iorga Nicolae, *Istoria comerțului romanesc*, Βουκουρέστι, 1939.
- Iorga Nicolae, βιβλιοκρισία “St. Romansky, *Carte ethnographique de la Nouvelle Dobroudja Roumaine*, Σοφία, 1915”, *Bulletin de l’Institut pour l’Etude de l’Europe Sud Orientale*, 6 (1915), σσ.241-243.
- Olga Katsiardi-Hering και Maria A Stassinopoulou (εκ.), *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th 19th C.)*, Βοστώνη, 2017.
- Kitromilides Paschalis, “Préface” στο E Balta, *Karamanlidika. Additions (1584-1900). Bibliographie analitique*, Αθήνα, 1987, σσ. xi-xiii.

- Kitromilides P. M., “«Imagined Communities» and the origins of the national question in the Balkans”, *European History Quarterly*, 19 (1989), σσ. 140-186
- Kitromilides P. M., “Greek irredentism in Asia Minor and Cyprus”, *Middle Eastern Studies*, 26, 1 (1990), σσ. 3-17.
- Kitromilides P. M., “Orthodox culture and collective identity in the Ottoman Balkans during the eighteenth century”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998), σσ. 81-95.
- Kitromilides P. M., “From common history to national histories-and beyond”, στο P. M. Kitromilidès και Anna Tabaki. (επιμ.), *Relations Greco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Αθήνα, 2004, σσ.83-95.
- Kowalski T., *Les turcs et la langue turque de la Bulgarie de nord-est*, Κρακοβία, 1933.
- Kowalski T., “Eine unbekante geruntiale konstruktion im Anatolisch-Türkischen”, *Archiv Orientalni*, 10 (1938), σσ.115-120.
- Kut Turgut, “Temaşa-i Dünya ve Cevakar-ü Cefakeş’ in yazarı Evangelinos Misailidis Efendi”, *Tarih ve Toplum*, 48 (1987), σ. 22-27.
- Limona Dumitru, *Catalogul documentelor grecești din arhivele statului de la orașul Stalin*, Βουκουρέστι, 1958.

- Limona Dumitru, “Un catastih al unui companist Sibian din veacul al 18-lea”, *Arhivele Statului (1957)*, Βουκουρέστι, σσ. 407- 415.
- Limona Dumitru και Moisuc Elena, “Casa comerciala Ioan Hagi Moscu și Stefan Hagi Moscu din București”, I, *Revista Arhivelor*, 3 (1975), σσ. 256-271
- Manof Athanas, *Gagauzlar* (μετάφραση του Türker Acaroğlu), Άγκυρα, 1939.
- Manof Athanas, *Originea gagauzilor*, Βουκουρέστι, 1978.
- Marculescu Octavian, “Balica și Dobrotici. Doi dinaști pontici”, *Analele Dobrogei*, 8 (1937), σσ.13-15.
- Mehlan Arno, “Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία”, στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών κρατών (15^{ος}- 19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, (1979), σσ.367-407.
- Meral Özsoy, “Karaman ağzi”, *Konya*,72 (1964), σσ.8-17.
- Mirmiroğlu Vl., *Fatih Sultan Mehmet II. devrine ait tarihi vesikalar*, Istanbul, 1945.
- Mollova Mekfure, “Un monument turc en cyrillique”, *Racznik Orientalisticzny*, 32 (1968), σ. 31-59.
- Mollova Mekfure, “Sur le terme karaman et les recherches sur les karamans”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9 (1979-1980), σσ. 201-257.
- Mustafa Mehmet Ali, *Istoria turcilor*, Βουκουρέστι, 1976,

Mustafa Mehmet Ali, “Aspecte din istoria Dobrogei sub dominație otomană”, *Analele Dobrogei*, 18 (1965), σσ.110-125.

Nistor I.I., *Istoria Basarabiei*, Τσερναούτσι, 1928.

Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve imaretinin inşaatı (1550-1557)*, τομ.Α΄, Άγκυρα, 1972.

Özdem Ragip, “Genadios’ un Itikatnamesi”, *Ülkü*, 10 (1938), σσ. 529-540.

Panaite Viorel, *Limbajul politico-juridic în islamul otoman*, Βουκουρέστι, 1998.

Paul Coles, *Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη*, τόμ. Β΄, Αθήνα, 1972, σσ. 318-363.

Rezachieviçi Constantin, “Găgăuzii”, *Magazin Istoric*, 5 (1997), σσ. 60-68.

Salaville R. Sévérien, “Karamanlidika ou Turco-Greacae”, *Actes du VIe Congrès international des études Byzantines*, 1 (1950), Παρίσι, σσ.401-409.

Salaville R. Sévérien “Un acathiste turc avec acrostichè alphabétique grec”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 23 (1953), σσ. 486-487.

Sallaville Sévérien, Dalleggio Eugène, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque*

- imprimés en caractères grecs, I (1584-1850)*, Αθήνα, 1958.
- Sallaville Sévérien, Dalleggio Eugène, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en Langue turque imprimés en caractères grecs, II (1851-1865)*, Αθήνα, 1966.
- Sallaville Sévérien, Dalleggio Eugène, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en Langue turque imprimés en caractères grecs, III (1866-1900)*, Αθήνα, 1974.
- Simionescu Dan, “Impressions des livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIIe siècle”, *Studia et Acta Orientalia*, 5-6 (1967), σσ.49-55.
- Smith Anthony D., *The Ethnic Origins of the Nations*, Οξφόρδη, 1986.
- Stathis Pinelopi, “Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en karamanlie”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, σσ.2055-2063
- Stojanov Manjo, “La Littérature Bulgare, Grecque Turque Karamanlienne”, *Etudes Balkaniques*, 15 (1979), σσ. 76-82.

Stoianovich Traian, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 289-345.

Stojanovich Traian, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History*, 20 (1960), σσ.243-267.

Stojanovich Traian, *Balkan Worlds: The First and the Last Europe*, Νέα Υόρκη, 1994.

Strauss Johann, “The Millets and the Ottoman language: the Contribution of the Ottoman Greeks to Ottoman Letters”, *Die Welt des Islam*, 2 (1995), σ. 80-95.

Subhi Hamdullah, *Osmanli Hıristiyan Türkler*, Κωνσταντινούπολη, 1964.

Şahiroğlu Mahmut, “Karamalı (Türk-Ortodoks)lar tabirinin ortaya çıkışı ve bunun kültürümüzdeki yeri”, στο Feyzi Halıcı (επιμ.), *Türk halk Edebiyatı ve Folklorunda yeni görüşler*, I, Ankara, 1985, σσ. 138-140.

Şakiroğlu H. Mahmut, “Sevérien Salaville & Eugène Dallegio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900*”, *Bellesten*, 38 (1974), σ σ. 757-765.

Tekin Talat, “Çeşitli Alfabelerle Türkçe”, *Tarih ve Toplum*, 6 (1984), σσ. 180-183.

- Teodorescu Răzvan, “Despre coridoarele culturale ale Europei de sud-est”, *Memoriile Secției Istorice*, 4 (1982), σσ. 94-152.
- Teodorescu Răzvan, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation Sud- Est Européenne*, Βουκουρέστι, 1999.
- Teodoridis Dimitri, “Karamanlıca Bodos şahıs adı hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 9 (1959), σσ. 111-112.
- Țipău Mihai, “Ethnic names and national identity in the Greek-Romanian historiography”, P. M. Kitromilidès και Anna Tabaki. (επιμ.), *Relations Greco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Αθήνα, 2004, σσ.167-179.
- Turan Osman, *Selçuklar Tarihi. Türk Islam Medeniyeti*, Άγκυρα, 1965.
- Turcitu Claudiu Victor, «Considérations sur les Documents Karamanlis des archives roumains» P. M. Kitromilidès και Anna Tabaki. (επιμ.), *Relations Greco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Αθήνα, 2004, σσ.225-229.
- Turcitu Claudiu-Victor, “Documentele karamanice din fondurile Arhivelor Naționale”, *Hrisovul*, IV-V (1999), σσ. 137-148.
- Vryonis Speros Jr. , *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, University California Press,1971.

Wittek P. “Les Gagaouzes – les gens de Kaykaouys”, *Racznik Orientalistyczny*, 17, 1951-1952, Κρακοβία, σσ.12-17.